

quintilian

793

quintilian
arta oratorică

★ ★

«Oratorul să fie... un astfel de om încât pe bună dreptate să poată fi numit înțelept; să fie desăvârșit nu numai în moravuri — după părerea mea aceasta nu ajunge, deși unii sînt de altă părere — dar și în știință, și în toate formele de elocință; probabil pînă acum nu a fost nimenea astfel; însă cu atît mai mult trebuie să tindem spre culmi; așa au făcut cei mai mulți antici care, deși socoteau că nu a existat un asemenea înțelept, ne-au transmis toate preceptele înțelepciunii. Căci, de bună seamă, elocința desăvîrșită nu este o iluzie și natura minții omenești nu împiedică realizarea ei; cine se străduie spre culmi, chiar dacă nu le atinge, va urca totuși mai sus decît acela care, pornind de la început fără speranța de a ajunge unde dorește se va opri chiar la poalele urcușului.»

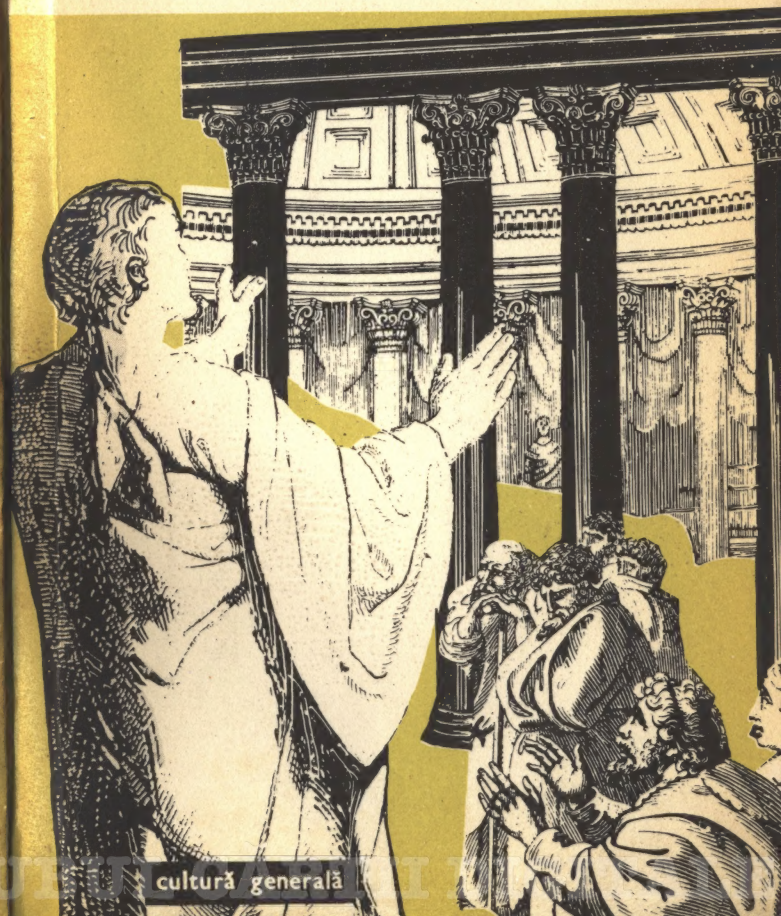
(1, Pref., 18—20)

«Cine nu știe că nimic nu i-ar fi fost mai util lui Socrate, pentru a fi achitat, decît să recurgă la obișnuita apărare din tribunale și, printr-un discurs umil, să-și atragă simpatia judecătorilor și să respingă acuzația cu cea mai mare atenție? Dar această atitudine nu i se cuvenea cîtuși de puțin; de aceea a pledat ca un om care aprecia condamnarea sa ca pe unul din cele mai mari onoruri. Într-adevăr, acest bărbat foarte înțelept a preferat să i se răpească ce mai avea de trăit, decît ceea ce trăise. Deoarece oamenii din vremea sa nu îl înțelegeau, el s-a încredințat judecății posterității și, cu prețul cîtorva zile dintr-o bătrînețe înaintată, a reușit să trăiască de-a lungul tuturor veacurilor.»

(11, 1, 9—10)

QUINTILIAN (Arta oratorică)

quintilian

cultură generală

editura minerva

Vol I—III, lei 15

9251

m. fabius quintilianus

arta oratorică

★ ★

TRADUCERE DE MARIA HETCO

Ilustrația copertei: *Damian Petrescu*

BIBLIOTECA PENTRU TOȚI • 1974
EDITURA MINERVA • BUCUREȘTI

CARTEA A V-A

Cuvînt înainte

1. Au existat autori, și încă de seamă, care considerau că singura îndatorire a oratorului constă în prezentarea obiectivă a faptelor. După ei, stările afective trebuie excluse din discurs dintr-o dublă rațiune: în primul rînd, fiindcă orice tulburare sufletească este un defect; apoi fiindcă nu se cuvine ca judecătorul să fie îndepărtat de adevăr prin indușare, prin apel la bunăvoința lui și alte procedee similare. De altă parte, susțineau ei, străduința de a plăcea auditorilor, cînd vorbim numai pentru a cîștiga cauza, nu este numai de prisos pentru avocat, dar este aproape
2. nedemnă de un bărbat. Majoritatea autorilor, deși — este adevărat — nu excludeau din arta oratorică părțile acestea, credeau totuși că îndatorirea deosebită și esențială a oratorului constă în dovedirea afirmațiilor proprii și în respingerea afirmațiilor susținute de adversar.
3. Indiferent de aceste două opinii (căci nu aci îmi expun părerea), susținătorii oricăreia din ele vor găsi deosebit de necesară această carte care, în întregime, tratează numai aceste

- probleme¹ utile, de fapt, înțelegerii tuturor celor spuse până acum despre cauzele judiciare.
4. Căci, într-adevăr, exordiul și narațiunea nu au alt scop decât pregătirea judecătorului pentru partea de care ne vom ocupa acum. De altfel, cunoașterea situației cauzelor și examinarea problemelor de care ne-am ocupat mai sus ar fi de prisos, dacă nu am analiza
 5. și aceea ce urmează. În sfârșit, din cele cinci părți care compun, după cum am spus², discursul judiciar, oricare alta poate, uneori, să nu fie necesară unei cauze, dar nu există proces în care să nu fie necesară administrarea de probe. Ni se pare că vom împărți mai bine principiile referitoare la administrarea de probe dacă mai întâi le arătăm pe cele comune tuturor cauzelor, apoi vom trata, pe rând, pe cele proprii fiecărui gen de procese.

CAPITOLUL I

Despre probele oferite de arta oratorică și despre cele independente de ea

1. Acea vestită primă împărțire, alcătuită de Aristotel³, a obținut aprobare aproape unanimă: există dovezi pe care oratorul le ia

¹ Confirmarea adică și respingerea.

² 3, 9, 1.

³ *Ret.*, 1, 2, 2; cf. *Cic., Or.*, 2, 116.

- din afara retoricii, altele, pe care le scoate din cauză și cărora le dă, oarecum, el însuși naștere. Din aceste motive, primele au fost denumite *ἄσχετοι*, adică fără meșteșug retoric, celelalte *ἐντεχνοί*, adică oferite de
2. arta retorică. Primului grup îi aparțin: cauzele anterioare similare, reputația, mărturisirile obținute la anchetă, actele, jurământul, martorii—elemente pe care se bazează cele mai numeroase dispute din for. Dar dacă prin ele însele nu aparțin artei, ele trebuie, în cele mai multe cazuri, susținute sau respinse cu supremele resurse
 3. ale elocinței. De aceea consider că trebuie aspru condamnați autorii după care acest gen de probe nu ar avea nevoie de regulile artei¹. Totuși nu intenționez să cuprind în expunerea mea tot ce se poate spune *pro* sau *contra* lor. Căci nu urmăresc să expun considerații generale, ceea ce nu ar mai avea sfârșit, ci să arăt o cale și o metodă. O dată indicate, fiecare trebuie să se silească nu numai să le aplice,
 4. dar chiar să găsească altele similare, după natura litigiilor. Căci nimeni nu poate vorbi despre toate cauzele, nici măcar despre toate cele care au avut loc, ca să nu mai vorbesc despre cele viitoare.

¹ Q. pare a se referi la oameni ca Sulpicius Crassus și Cotta, care erau neglijenți față de locurile comune. Cf. *Cic., De Or.*, 2, 118, unde Antonius interpelează pe Cotta și Sulpicius pentru această neglijență.

CAPITOLUL II

Despre cauzele similare judecate anterior
(praeiudicia)

1. Toate procesele care au avut loc anterior se includ în trei categorii. În prima intră cazurile care se judecă după felul cum au fost judecate anterior cauze similare (de aceea sînt numite mai corect exemple¹); astfel sînt procesele în care testamentele părinților au fost anulate în favoarea fiilor sau confirmate în dezavantajul fiilor². A doua cuprinde judecări în legătură cu cauza însăși; de la acestea a provenit și denumirea generală de *praeiudicia*. Așa se spune că au fost cele invocate împotriva lui Oppianicus³, sau condamnarea lui Milo de către senat⁴. În sfîrșit, în a treia categorie intră sentințele date într-o situație similară, de pildă cînd e vorba de condamnării la deportare⁵ sau de eliberarea din sclavie prin *assertio secunda*⁶ sau de una din proble-

¹ Acest prim sens pe care-l acordă Q. noțiunii de *praeiudicium* — „antejudecată“ — se găsește deja în Pseudo-Asconius, *In divinationem*, 4; ea corespunde în parte noțiunii moderne de jurisprudență.

² Cf. *Dig.*, 44, 1; *De exceptionibus*, 13; Gaius, *Inst.*, 4, 133.

³ *Cluent.*, 17; această a doua accepțiune este foarte frecventă în opera lui Cicero.

⁴ *Mil.*, 5.

⁵ Acuzați după reîntoarcere.

⁶ *Assertio secunda* — cel căruia i se punea la îndoială situația de om liber își lua un *assertor* (declarant), care, în fața instanței, atingîndu-l cu mîna, declara că e om liber; dacă acest *assertor* se retrăgea și nu mai voia să facă declarația aceasta, cel în chestiune își putea pune un alt *assertor* care făcea declarația. Această declarație, făcută de al doilea *assertor*, e *assertio secunda*.

mele care sînt de competența celor două complete ale centumvirilor¹.

2. Îndeosebi două mijloace dau putere acestor sentințe precedente: autoritatea acelor care le-au pronunțat și similitudinea faptelor în chestiune. Rareori sînt răsturnate hotărîrile date de primii judecători, exceptînd — bineînțeles — cazul cînd vina acelor este evidentă; căci fiecare judecător vrea ca sentința colegului său să rămînă valabilă, pentru că și el, la rîndul lui, va pronunța una în procesul pe care-l judecă și nu e bucuros să creeze un precedent care s-ar putea întoarce împotriva
3. sa. Așadar, pentru primele două categorii de mai sus trebuie să facem, dacă situația îngăduie, o deosebire între cauze, deoarece greu se întîlnește o cauză întru totul similară alteia. Dacă nu se constată vreo deosebire, sau dacă este vorba de aceeași cauză, va trebui să acuzăm nesocotirea procedurii, sau să ne plîngem de slăbiciunea părților condamnate, de influența care a corupt pe martori, de invidie sau ignoranță, sau trebuie văzut ce impre-

¹ *Centumviri* — tribunal civil permanent de 100, apoi de 105, mai pe urmă, în timpul imperiului, de 180 de judecători, la dispoziția pretorului; această corporație, împărțită în timpul imperiului în patru sfaturi (*consilia*) prezidate de cvestori sau, după Augustus, de *decemviri silitibus* (= *litibus*) *iudicandis*, judeca în chestiuni civile, de proprietate și de moștenire. Cele patru sfaturi judecau separat, dar cîteodată și laolaltă în Basilica Iulia. Locul unde țineau judecata era însemnat printr-o suliță, numită *hasta centumviralis*. Prin urmare, în *duas hastas divisae causae* înseamnă „cauze împărțite la două consilii (complete)“ de centumviri. Exemplul dat de Q. este singurul oferit de texte.

4. jurări noi au survenit în proces. Dacă nu va exista nici una din posibilitățile enumerate, putem totuși spune că multe cazuri dovedesc pronunțări de sentințe nejuste; vom aminti că așa a fost condamnat Rutilius¹ și, dimpotrivă, achitați Clodius² și Catilina³. Trebuie de asemenea să solicităm judecătorilor să facă mai degrabă o analiză a faptei în sine, decât să-și subordoneze conștiința proprie conștiinței altuia.

5. Însă împotriva hotăririlor senatului, a decretelor imperiale sau ale magistraților, nu există remediu decât descoperirea vreunei deosebiri cît de mici între cauze, sau a unei decizii ulterioare și contrare primei, care să emane de la aceeași magistrați sau de la alți magistrați cu aceeași putere; dacă nu-l vom găsi, procesul nu va avea loc.

CAPITOLUL III

Despre reputație și despre zvonurile publice

1. Reputația și zvonurile publice sînt denumite de unii acordul cetățenilor și un fel de mărturie obștească; alții le consideră vorbe răspin-

¹ Care guvernase Asia cu integritate, dar pentru acest motiv și-a atras ura publicanilor.

² În realitate, calitatea sa de edil l-a pus la adăpost de atacurile lui Milo.

³ Catilina, la reîntoarcerea sa din Africa unde fusese pretor, a fost acuzat de *concussio*.

dite fără o bază sigură, pornite din răutate, sporite de credulitate, la care poate fi expus oricine, chiar un om cu totul nevinovat, din cauza răutății dușmanilor care împrăștie minciuni¹. Nu vor lipsi exemple de o parte și de alta.

CAPITOLUL IV

Despre anchetă

1. Tot așa, în privința anchetelor — loc comun foarte des analizat: unii consideră anchetele mijloc de constrângere pentru mărturisirea adevărului, alții văd în ele adeseori cauza depozițiilor false, fiindcă pe unii puterea de a răbda îi face să mintă ușor, altora slăbiciunea le face minciuna necesară. La ce să adaug mai multe detalii? Discursurile oratorilor antici și ale celor contemporani sînt pline de ele.²

2. Totuși aici există considerații specifice fiecărui proces. Căci, dacă este vorba să se facă o anchetă, e foarte important să știm cine o cere, împotriva cui o propune, și din ce cauză. În caz că ancheta a avut loc, trebuie examinat ce judecător a prezidat, cine și cum a fost cercetat, dacă a făcut declarații verosimile,

¹ Despre obiceiul ca în pledoarii să se vorbească *pro* sau *contra* zvonurilor, v. Cic., *Top.*, 76.

² Pentru atitudinea sceptică față de valoarea cercetărilor, frecventă în antichitate, cf. Cic., *R. Am.*, 41, 42; *Mil.*, 21, 22.

dacă declarațiile nu se contrazic, dacă a stăruit în ce a declarat la început sau a schimbat ceva forțat de durere; dacă s-a făcut schimbarea în prima parte a anchetei, sau pe măsură ce se desfășura tortura. Aceste circumstanțe sînt tot atît de infinite și de o parte, și de alta, pe cit de nemărginită este însăși varietatea cauzelor.

CAPITOLUL V

Despre piesele din dosar

1. Adeseori trebuie să se vorbească și împotriva actelor din dosar, fiindcă știm că în general sînt respinse ca neautentice sau chiar acuzate de fals¹. Cum, însă, în această materie poate fi vorba fie de reaua credință, fie de ignoranța semnatarilor, mai sigur și mai ușor este să se pună ipoteza a doua, fiindcă în felul acesta sînt mai puține persoane acuzate.
2. Dar chiar această împrejurare poate produce argumente, atunci cînd faptele conținute în dosarul procesului sînt neverosimile sau, cum se întîmplă mai frecvent, sînt anulate de alte probe — cum le-am numit — independente de arta oratorică; de exemplu se arată fie că persoana împotriva căreia s-a semnat actul, fie că vreun semnatar al piesei a lipsit la

¹ Cicero oferă exemple în sprijinul acestor aserțiuni; de ex., *Arch.* 4, 5 este îndreptat împotriva actelor; *Verr.*, 2, 76, 77, este în favoarea lor.

intocmirea actului sau era mort de mai înainte; se va arăta că datele nu concordă, că împrejurările fie antecedente, fie ulterioare contrazic piesele din dosar. Uneori chiar o simplă privire dă pe față falsul.

CAPITOLUL VI

Despre jurămint

1. În ce privește jurămintul¹, părțile pot oferi propriul lor jurămint, pot respinge jurămintul oferit de adversar sau îl pot pretinde de la el; de asemenea pot refuza să îl depună cînd le este cerut de adversari. A-ți oferi jurămintul fără condiția ca și adversarul să fie admis să jure este aproape rea-credință. Totuși, cine va proceda astfel se va bizui fie pe felul său de viață, care nu permite să fie crezut sperjur, sau pe însuși caracterul religios al actului (căruia i se acordă mai multă crezare cînd apărătorul nu pare grăbit să depună jurămint, ci lasă impresia că nu îndrăznește să-l refuze), sau, cînd cauza permite, pe neînsemnătea procesului, pentru care nu ar chema asupra sa blestemul zeilor din infern. De asemenea, în afară de alte mijloace oferite de cauză, va adăuga că jurămintul dovedește din plin puritatea conștiinței sale.

¹ Problema oferiiri și acceptării jurămintului este atinsă și de Aristotel. *Ret.*, 1377 a 8,

3. Cine nu va accepta jurământul adversarului va spune că situația ar deveni inegală și că mulți nu se tem să jure strîmb deoarece s-au găsit chiar filozofi care susțin că zeii nu se amestecă în treburile oamenilor; de altfel cine este gata să jure, fără să-l invite nimeni, vrea să se pronunțe el însuși asupra propriei
4. cauze și dovedește cit de lipsit de importanță și cit de ușor consideră jurământul pe care îl oferă. Dimpotrivă, cine oferă jurământul pare că procedează cu modestie, fiindcă îl lasă pe adversar judecător al procesului și ușurează de o povară pe cel însărcinat cu instruirea cauzei¹ care, desigur, preferă să se sprijine
5. pe jurământul altuia decît pe al său. De aceea e greu de refuzat jurământul, afară de cazul cînd e vorba de o faptă despre care se poate crede că este necunoscută celui care refuză. Dacă nu se poate aduce această scuză, nu rămîne decît să susținem că adversarul caută să ne facă odioși și că procedează astfel pentru ca, într-o cauză unde nu poate învinge, să aibă motive de a se plînge; că numai un om

¹ În timpul republicii, mai ales după instituirea preturii, magistratul (*praetor*) conducea procesul pînă cînd stabilea că există vinovăție și de ce natură este. Această parte a procesului era numită *dezbateri in iure*, adică în tribunalul pretorului. Pretorul trecea apoi cauza la judecători. Aceștia aveau următoarele atribuții: 1. făceau cercetarea amănunțită — *cognitio* (judecătorul încredințat cu cercetarea se numea *quaesitor*); 2. judecau și pronunțau sentința: *sententiae dictio*; *quaesitor* judeca și el și își da votul împreună cu ceilalți judecători ai procesului. *Cognitio* și *sententiae dictio* erau partea procesului care se numea *in iudicio*, adică în tribunalul judecătorilor.

fără conștiință ar fi în stare să accepte această propunere, dar că în ce ne privește preferăm 6. să dovedim afirmațiile decît să lăsăm îndoiala că am fi jurat strîmb. În tinerețea mea, însă, avocați îmbătrîniți în barou ne învățau să nu propunem niciodată jurămint adversarului și, de asemenea, să nu lăsăm pe seama adversarului alegerea judecătorului, nici să ne alegem judecător din avocații părții adverse. Căci, dacă pentru un avocat e rușinos să vorbească în defavoarea clientului său, desigur că este mai rușinos să facă ce i-ar dăuna acestuia.

CAPITOLUL VII

Martorii

1. Avocații au cel mai mult de furcă cu mărturiile. Ele se produc prin acte scrise¹ sau prin viu grai. Atacarea mărturiilor scrise este mai simplă; căci un om pare că este oprit mai puțin de prezența doar a citorva semnatari să dea o declarație falsă, iar absența lui din tribunal presupune faptul că el însuși nu este
2. sigur. Dacă persoana martorului nu permite

¹ În această privință Q. e de acord cu Aristotel, *Ret.*, 1, 1375 b. 25 și cu Cic., *Inv.*, 2, 50; *Part.*, 49 și urm., *Top.*, 72 și urm. Mărturiile date în scris aveau mai puțină prețuire și trebuiau iscălite de șapte martori, împăturite și întărite cu pecete, altfel nu erau valabile. Cetățile și corporațiile puteau da astfel de mărturii scrise pentru sau contra cuiva. Acestea se numeau *testimonia publica* — cf. Cic., *Verr.*, 5, 39, 112; *Flacc.*, 16, 34; *Rosc. Com.*, 14; *Sen., Nat. Quaest.*, 4, 3.

bănuială, pot fi discreditati cosemnatarii. De altfel, împotriva tuturor mărturiilor scrise se impune, tacit, ideea că nimeni nu dă mărturie în scris decât din voință proprie; deci faptul în sine mărturisește că martorul nu este prieten aceluia contra căruia depune. Totuși, oratorul nu va admite pur și simplu că un prieten nu poate depune adevărat pentru prietenul său, nici că un dușman nu poate depune adevărat împotriva dușmanului său, chiar dacă sînt de bună credință. Dar ambele puncte se pot dezvolta pe larg.

3. Cu martorii prezenți însă lupta este imensă. De aceea, atît atacarea cît și susținerea mărturiilor se dă, aș zice, pe un dublu front, al pledoariilor și al interogatoriilor. În pledoarii se începe de obicei să se vorbească în general
4. pentru și chiar împotriva martorilor. Și aici este un loc comun, fiindcă unii susțin că nu există probă mai puternică decât cea bazată pe ceea ce știu oamenii; ceilalți, pentru a retrage orice credit mărturiei, enumeră tot
5. ce poate da naștere mărturiilor false. După aceea avocatul trece, de obicei, la atacuri speciale, dar lovește, totuși, un grup. Căci știm cazuri cînd oratorii au infirmat mărturiile depuse de popoare întregi precum și toate felurile de mărturie: de pildă, mărturiile provenite din auzite (cînd, de fapt, cei care vorbesc nu sînt ei înșiși martorii faptelor, ci reproduc afirmațiile unor persoane care nu au depus jurămint), sau, în procesele de delapidare din avutul public (cei care afirmă sub jurămint că au numărat o sumă de bani acu-

- zului trebuie considerați parte în proces, nu
6. martori). Uneori, pledoaria este îndreptată împotriva unui singur martor — acest fel de atac este întîlnit în foarte multe discursuri, strîns inserat în apărare, sau, uneori, redactat aparte, cum este cel împotriva martorului Vatinius.

- Să analizăm, așadar, în întregime acest punct, deoarece ne-am angajat să prezentăm arta de a forma un orator în toate problemele
7. ei; altfel, ar fi de ajuns cele două cărți scrise de Domitius Afer¹ asupra acestei chestiuni. Cînd eram tînr l-am frecventat mult pe Domitius, care era bătrîn, încît nu numai că i-am citit preceptele, ci pe cele mai multe le-am cunoscut din gura lui chiar. El prescrie, cu toată dreptatea, că în acest punct al pledoariei prima îndatorire a oratorului este să cunoască bine întreaga cauză, ceea ce, de altfel, este obligatoriu pentru toate părțile discursului.
 8. Cum se ajunge la această cunoaștere, vom arăta cînd analizăm partea destinată acestei probleme². Cunoașterea adîncă a cauzei ne va oferi idei pentru interogatoriu și ne va pune la îndemină, ca să zic așa, arme pentru atac. Tot ea ne va indica în ce sens trebuie pregătită starea de spirit a judecătorului prin vorbirea noastră. Căci în întreaga pledoarie trebuie să

¹ *Domitius Afer* (14 î.e.n. — 59 e.n.) — născut în sudul Galiei (în orașul Nîmes de astăzi); a ocupat funcții înalte sub împărații Tiberiu, Caligula și Nero; format în studierea clasicilor greci și latini, renunțînd devreme la meseria de delator devine orator, pe linia principiilor ciceroniene; nu s-a păstrat nimic de la el.

² 12, 8.

creăm, sau să dărimăm încrederea în martori, fiindcă fiecare este mișcat de cele ce se spun în măsură în care a fost pregătit dinainte să le creadă sau să nu le creadă.

9. Există două categorii de martori, unii voluntari, alții citați prin lege¹, în procesele penale. Primii martori pot fi citați de ambele părți; pe ceilalți îi pot cita numai acuzatorii. De aceea vom trata separat obligația celui care aduce martori și a celui care îi respinge.
10. Cine aduce martori voluntari poate ști ce o să spună martorul; de aceea sarcina lui în interogare pare mai ușoară. Totuși, și acest rol cere pătrundere și vigilență, căci trebuie să vegheze ca martorul să nu fie timorat,
11. inconsecvent ori imprudent. De fapt, martorii pot fi tulburați și atrași în cursă de avocații părții adverse și, dacă au căzut în cursă, pot face mai mult rău decît ar fi folosit rămînînd fermi și netulburați. Prin urmare, martorii voluntari trebuie interogați în fel și chip, înainte, acasă, și trebuie încercați prin întrebări variate, în felul întrebărilor care pot fi puse de adversar. Astfel, ei nu se vor contrazice, sau, dacă greșesc ceva, sînt repuși, ca să zicem așa, pe drumul bun, printr-o întrebare venită
12. la timp din partea aceluia care i-a citat. Chiar în privința martorilor care s-au dovedit fermi, trebuie să ne păzim de curse, fiindcă adeseori sînt mituiți de adversar și, deși au promis că vor spune totul în favoarea noastră, iau atitudine contrară și în acest caz ei nu mai

¹ Și nu voluntari.

- au autoritatea omului care respinge, ci a unuia
13. care recunoaște faptele. Prin urmare trebuie să cercetăm motivele care ar putea determina pe martori să lovească în adversar. Nu este de-ajuns să constatăm că au fost dușmani, ci trebuie să vedem dacă nu au încetat de a mai fi, dacă nu doresc să se împace tocmai pe această cale. De asemenea, trebuie să vedem dacă nu au fost corupți, și dacă nu cumva și-au schimbat hotărîrea din părere de rău. Dacă e necesar să luăm dinainte toate măsurile, chiar în cazul martorilor care știu că sînt adevărate faptele pe care urmează să le declare, cu atît mai mult este necesar față de aceia
 14. care promet că vor face declarații false. Căci la aceștia regretul este mai frecvent, promisiunea lor este mai suspectă și, chiar dacă perseverează, sînt mai ușor de respins.
 15. Printre martorii citați din oficiu, unii pot dori să facă rău acuzatului, alții nu; acest fapt poate fi cunoscut, uneori, acuzatorului, alteori nu. Să presupunem, pentru moment, că îl știe; în ambele cazuri, cel care interoghează trebuie să o facă cu o artă desăvîrșită.
 16. Căci dacă are un martor dornic să facă rău, avocatul trebuie să evite ca dorința martorului să iasă la iveală, deci nu trebuie să-l interogheze pe acesta imediat asupra obiectului judecății, ci să ajungă la aceasta indirect, pe ocolite, încît să pară că i-a smuls martorului ceea ce, de fapt, abia aștepta să spună. De asemenea, avocatul să nu insiste prea mult cu tot felul de întrebări, ca nu cumva martorul, răspunzînd la toate, să-și micșoreze cre-

- ditul, ci să apelăm la el exact cît este suficient să se scoată de la un martor. Dimpotrivă, față de martorul care nu prea dorește să spună adevărul, succesul celui care interoghează constă în a-i stoarce ceea ce nu vrea să spună. Nu poate reuși decît printr-un interogatoriu cît mai de departe. Căci martorul va da răspunsuri pe care nu le consideră dăunătoare cauzei; apoi, după mai multe declarații, va fi condus așa fel încît să nu poată nega ceea ce nu vrea să spună. Căci, după cum într-un discurs apropiem, în general, argumente împrăștiate, care, considerate izolat, nu par că pot apăsa asupra acuzatului, dar, luate în bloc, dovedesc fapta, tot așa martorul de felul acesta trebuie interogată mult asupra faptelor anterioare, mult asupra celor ulterioare, asupra locului, timpului, persoanei și a altor împrejurări, pentru ca să ajungă la un astfel de răspuns, care să-l oblige după aceea, sau să mărturisească
19. ceea ce voim, sau să-l pună în contradicție cu ceea ce a spus mai înainte. Dacă nu reușim, rămîne evident faptul că nu vrea să declare; în acest caz trebuie luat așa încît să-l surprindem în vreo chestiune, chiar în afara cauzei, și să-l ținem mai îndelung, pentru ca, depunînd în favoarea acuzatului în toate punctele, și chiar mai mult decît e nevoie, să devină suspect judecătorului; în felul acesta va dăuna acuzatului nu mai puțin decît dacă ar fi spus adevărul împotriva lui.
20. Dacă, însă — presupunem acum a doua ipoteză — avocatul nu va cunoaște intenția martorului, atunci îi va cerceta dispoziția sufle-

- tească întrebîndu-l pe încetul și, cum se zice, pas cu pas, și îl va conduce treptat la răspunsul care trebuie smuls. Dar fiindcă, uneori, martorii recurg la viclesuguri, răspunzînd la început conform dorinței noastre în intenția de a susține după aceea cu mai mult credit contrariul, e datoria oratorului să încheie cu martorul suspect, cît îi este încă util.
22. Pentru avocatul inculpatului, interogarea este în parte mai ușoară, în parte mai dificilă. Este mai dificilă prin faptul că rareori poate ști înainte de judecată ce va spune martorul. E mai ușoară, deoarece, cînd îi vine rîndul
23. să-l întrebe, știe ce a spus. Deci, dată fiind partea de incertitudine, trebuie să cerceteze cu grijă cine apasă pe acuzat, ce dușmănie îl împinge la aceasta și din ce cauză. Toate aceste date trebuie arătate înainte în pledoarie ca să micșorăm puterea lor, fie că vom prezenta pe martori minăți de ură sau de invidie, fie de complezență sau de bani. Dacă partea adversă nu va avea destui martori, va fi nimerit să o atacăm pentru numărul lor mic. Dacă va avea din abundență, să arătăm că s-au înțeles între ei. Dacă va prezenta martori de condiție umilă, vom spune că sînt lipsiți de valoare. Dacă sînt oameni cu trecere, ne vom referi la puterea lor de a influența judecata.
24. Totuși va fi mai util să expunem cauzele pentru care martorii vor să lovească în acuzat. Cauzele diferă după natura fiecărui proces sau după natura părților. Căci obiecțiilor menționate mai sus li se răspunde, de obicei, prin locuri comune similare. De pildă, în caz de

martori puțini și de condiție umilă, acuzatorul se poate lăuda cu buna sa credință susținând că nu a recurs la nimeni în afară de cei care cunosc fapta, câtă vreme e mai ușor să valorifici în fața tribunalului martorii cînd sint

25. mulți și de bună condiție. Pe martorii izolați îi putem prezenta, uneori, ca fiind importanți; alteori îi putem anihila, fie după ce s-a citit depoziția lor, fie cînd li s-a pronunțat numele — mijloc mai ușor și mai frecvent în vremea cînd martorul putea fi interogată nu numai la sfîrșitul pledoariilor. Cît despre ce trebuie spus împotriva fiecărui martor, aceasta ne-o spun numai propriile lor caractere.

26. Rămîne să analizăm felul de a interoga. În această privință, prima obligație este cunoașterea martorului. Căci pe martorul timid îl putem înfricoșa, pe unul prost îl putem atrage în cursă, pe cel iute de fire îl întărităm, pe îngîmfat îl putem măguli, pe cel lung la vorbă îl putem duce după voie. Dacă însă un martor este prudent și stăpîn pe sine, avocatul trebuie să renunțe la el imediat sub motiv că ne este dușman și că este încăpățînat, sau trebuie combătut, nu printr-un interogatoriu, ci printr-o scurtă interpelare. Sau, dacă va fi posibil, trebuie discreditat, prin vreo glumă reușită sau, dacă se poate imputa ceva vieții lui, trebuie răsturnat prin infamia propriei nelegiuiri. Nu este de nici un folos să ataci cu asprime pe martorii onești și demni de respect; căci dacă aceștia sint gata să lupte împotriva noastră în cazul că îi atacăm, în fața moderației noastre dezarmează.

Orice interogatoriu se desfășoară în limitele cauzei sau în împrejurări externe cauzei.

- În limitele cauzei, preceptele recomandate acuzatorului¹ se aplică și avocatului: să înceapă și el cu întrebări luate mai de departe și din care nu poate reieși nimic suspect; apoi, comparînd răspunsurile prime cu cele următoare, adeseori îi duce pe acești oameni acolo că le stoarce, fără voia lor, mărturisiri utile
28. cauzei sale. Este adevărat că în școli nu se predă o disciplină de genul acesta și că nu există exerciții în acest sens; e mai curînd o calitate ce se datorește unei intuiții naturale sau practicii. Dacă, totuși, ar trebui să dau un exemplu de imitat, singurul care poate fi oferit este al dialogurilor socratice, și, îndeosebi, dialogurile lui Platon. Aici întrebările sint atît de iscusit puse încît, deși se răspunde bine la cele mai multe, interlocutorul ajunge totuși
29. la concluzia voită. Uneori întîmplarea face ca un martor să dea declarații contradictorii; alteori — și acest caz e mai frecvent — doi martori se contrazic; însă o interogare inteligentă va duce și pe calea rațiunii la același rezultat ca și întîmplarea.
30. Se pun, de obicei, în afara cauzei multe întrebări utile referitoare la viața celorlalți martori, la propria lui viață, dacă există cumva o pată, dacă are vreo ocupație nedemnă, vreo legătură de prietenie ori vreo dușmănie cu acuzatul. Cei interogați sau vor spune ceva de care putem profita, sau pot fi prinși în

¹ 5, 7, 17 și 18.

- minciună sau dovediți că urmăresc să facă rău.
31. Interogarea trebuie să fie, însă, în primul rînd circumspectă, fiindcă adeseori martorii dau avocaților răspunsuri spirituale, primite în general cu foarte mare plăcere de auditori. De asemenea trebuie folosiți termeni cît mai uzuali pentru ca cel întrebă (și care, adeseori, e un om simplu) să înțeleagă sau să nu poată zice că nu înțelege, fapt care nu poate lăsa indiferent pe cel care întreabă.
32. Sînt însă cu totul condamnabile acele practici care constau în a întărita martorul și a-l trimite să se așeze în băncile părții adverse, pentru ca, atunci cînd îl vom chema, să facă mai mult rău, fie vorbind împotriva acuzațului, lingă care a șezut, fie prefăcîndu-se că-l ajută prin depozitia sa, comportîndu-se apoi intenționat extravagant și provocător, încît scade creditul, nu numai al propriei sale depozitii — ci face inutile și pe ale celorlalți. Am menționat acestea nu pentru a le practica, ci pentru a le evita.
- Adeseori se întimplă să fie contradicție între mărturiile scrise și orale. Se pot face considerații generale *pro* și *contra*: pentru apărarea depozitiei orale se invocă jurămîntul; pentru mărturia scrisă, acordul semnatarilor.
33. Adesea există conflict între cei care susțin că martorii au mai mare valoare și cei care susțin că, dimpotrivă, argumentele sînt mai temeinice. Cei dinții afirmă că martorii au de partea lor aceea că cunosc faptele care s-au petrecut și că au depus jurămînt sacru, cîtă vreme argumentele, zic ei, sînt creații ale minții.

- Dimpotrivă, ceilalți susțin că asupra martorului acționează interesul, teama, banii, minia, ura, prietenia, intriga, pe cînd argumentele sînt scoase din însăși natura lucrurilor; că judecătorul acceptînd argumentele își dă sieși crezare, pe cînd în celălalt caz dă crezare altora. Aceste discuții au loc la multe procese; au fost mult dezbătute și în trecut și totuși vor fi discutate mereu.
- Uneori aduc martori ambele părți. În acest caz se cercetează referințele care privesc pe martorii înșiși: care dintre ei sînt oameni mai corecți? și referitor la proces: care din impricinați au dat informații mai demne de crezare? iar în legătură cu părțile în proces: care are mai mare credit?
35. În caz că cineva admite mărturiile așa-numite sacre, bazate pe răspunsuri, oracole, prevestiri, să se știe că se poate vorbi despre ele în două feluri: unul, în general, cînd se arată că există o perpetuă dispută între stoicei și discipolii doctrinei lui Epicur în problema aceea: este oare lumea guvernată de providență?
36. al doilea mod special se referă la rolul divinității¹ în dezbateri. Într-adevăr, într-un fel se confirmă sau se răstoarnă spusele oracolelor,

¹ *Divinatio* — 1. în sens religios, superstițios: aflarea voinței și a bune sau relei dispoziții a zeilor față de oameni, manifestată prin vise și diferite semne din natură; 2. în sens juridic: a) procedura judiciară pentru a desemna pe unul dintre mai mulți care se anunțau să susțină o acuzație într-un proces public. Pe ceilalți pretorul îi repudia, îngăduindu-le să subscrie și ei acuzația și să ia parte astfel la proces. Aceștia sînt *subscriptores*; b) discursul însuși prin care cineva reclama pentru sine această însărcinare.

în alt fel ale haruspiciilor, augurilor, ale tălmăcitorilor de vise sau ale astrologilor, fiindcă ele însele se deosebesc între ele. Există și alte dovezi de genul acesta, în susținerea sau completarea cărora are mare rol cuvântul: de pildă, când vorbele au fost spuse la beție, în somn, în stare de demență, sau sînt indicii culese din gura copiilor despre care unii vor spune că nu mint niciodată, alții că nu au suficientă putere de judecată.

37. Următorul gen de întrebări nu numai că poate fi folosit cu mult succes, dar, cînd nu este propus, e bine să-l pretindem noi. „Ai dat bani, spui tu; cine i-a numărat? unde? de unde proveneau? Sau: mă acuzi de otrăvire; de unde am cumpărat otrava? de la cine? cită? prin cine i-am dat-o? cine mi-a fost complicele?” Aproape toate aceste împrejurări sînt ridicate de Cicero în favoarea lui Cluentius¹, acuzat de otrăvire.

Iată expuse, deci, cît mai pe scurt posibil, întrebări care nu au în ele meșteșug retoric.

CAPITOLUL VIII

Despre dovedirea cu ajutorul retoricii

1. Dovezilor din grupa a doua le dă naștere arta retorică. Acestea constau în folosirea mijloacelor proprii artei convingerii; sînt, în general, sau complet neglijate sau foarte superficial atinse de către aceia care, evitînd aceste argumente ca fiind spinoase și aride, se opresc

¹ Cluent., 60, 167,

la cele care sînt mai plăcute. Asemenea călătorilor — despre care ne vorbesc poeții — fermecați de gustul unui fruct în țara lotofagilor sau de cîntecul sirenelor, au pus plăcerea mai presus de viață: ei urmăresc aparența înșelătoare a gloriei lăsînd să le scape victoria însăși, tocmai aceea pentru care pledează.

2. Aceste forme de elocință putem spune că sînt făcute pentru a ajuta și a împodobi argumentele, care sînt adevărații nervi ai unei pledoarii și cărora le adaugă corp și strălucire; de exemplu, dacă o faptă este pusă pe seama miniei, fricii sau lăcomiei, putem face o dezvoltare mai largă a naturii fiecăreia din aceste patimi. Prin astfel de dezvoltări laudăm, acuzăm, amplificăm, diminuăm, descriem, înduplecăm, plingem, consolăm, încurajăm. Astfel de dezvoltări oratorice pot fi aplicate la fapte sigure sau prezentate de noi ca sigure. Sînt de părere că există utilitate în ceea ce place și mai ales există în ceea ce emoționează. Dezvoltările oratorice sînt mai eficace cînd judecătorul consideră că este bine lămurit, rezultat care se obține numai prin argumentare și prin folosirea tuturor celorlalte mijloace de dovedire.
4. Înainte de a distinge categoriile de dovezi, trebuie să atrag atenția că în orice fel de probe există unele puncte comune, căci nu există chestiune care să nu se refere fie la un fapt, fie la o persoană; și dezvoltările pe care se bazează argumentele se referă la împrejurări care au legătură fie cu faptele, fie cu persoanele.
5. În general, argumentele sînt considerate în ele însele sau în legătură cu altceva. Apoi,

- nu există dovadă care să nu fie scoasă sau din concluzii sau din contradicții, și este necesar să o căutăm în trecut, prezent sau viitor. De asemenea, nici o faptă nu poate fi dovedită decât raportînd-o la alta, care este, inevitabil,
6. mai mare, la fel, sau mai mică. Cît despre argumente, ele pot fi găsite fie în chestiuni (care, chiar fără complexul de fapte și persoane, pot fi considerate în ele înșile), fie în cauza însăși, cînd se găsește în ea ceva ce nu se explică prin considerații generale, ci e propriu procesului
 7. care se dezbate. Apoi, printre dovezi, unele sînt evidente, altele verosimile, altele par acceptabile. De altfel toate se reduc la patru raționamente: fiindcă există ceva, nu există altceva, de pildă: „e zi, deci nu e noapte“; fiindcă există ceva, există și altceva: „Soarele e deasupra pămîntului, deci este ziuă“; fiindcă ceva nu există, există altceva: „Nu e noapte, deci e zi“; fiindcă ceva nu există, nu există nici altceva: „nu e ființă rațională, prin urmare nu e nici om“.

Odată arătate aceste generalități, trec la speciile dovezilor.

CAPITOLUL IX

Despre indicii

1. Orice dovadă oferită de tehnica retoricii constă din indicii, argumente sau din exemple¹. Știu că, în general, indiciile sînt conside-

¹ Relația stabilită de Q. între indicii și dovezile extra-tehnice a fost mai înainte prezentată în *Ad. Her.*, 2, 6.

- rate o specie a argumentelor. Primul motiv pentru care le separ de argumente e faptul că ele aproape că aparțin dovezilor independente de tehnica retoricii. Într-adevăr, un veșmînt în-singerat¹, un țipăt, o vinătaie² și alte împrejurări similare sînt piese de aceeași natură ca pozițiile scrise, gura lumii, martorii — și nu sînt găsite de orator, ci îi sînt furnizate o dată cu
2. cauza însăși. În al doilea rînd, dacă indiciile sînt sigure, ele nu constituie argumente, deoarece nu constituie obiect de discuție și nu există loc pentru argumentare, decât acolo unde se ivesc puncte controversate. Nici în cazul că indiciile sînt nesigure, ele nu sînt argumente, ci ele însele au nevoie de argumente.
 3. După cum reiese din cele spuse, indiciile se împart mai întîi în două clase: unele se impun cu necesitate, altele nu. Primele sînt acelea care nu pot fi altfel și pe care grecii le numesc τεκμήρια (dovezi). Acestea sînt așa numitele ἄλυστα σημεῖα (indicii indiscutabile)³; de aceea le consider că au puțin raport cu preceptele artei, căci unde există indiciu indiscutabil, acolo nu
 4. poate fi loc de contestare. Aceasta se întîmplă cînd un fapt există sau a existat cu necesitate, sau cînd este imposibil să existe sau să fi existat; dacă un astfel de caz se prezintă într-un proces, fapta nu poate fi contestată. Acest gen

¹ Acest exemplu și în *Cic., Part.*, 39.

² Ambele exemple în *Ad. Her.*, 2, 8.

³ Distincția indiciilor în două specii este distincția aristotelică din *Retorica* și *Analitice* reluată de Q. cu aceeași terminologie.

- de dovezi poate fi considerat în toate etapele
5. de timp. De pildă: femeia care a născut a avut fără îndoială relații cu un bărbat¹ — fapt care se referă la trecut; există valuri, când un vînt puternic se dezlănțuie pe mare — referire la prezent; omul rănit în inimă va muri — referire la viitor. De asemenea este imposibil să seceri holdă unde nu s-a însămințat; să fii la Roma, când te afli la Atena; ca o armă cu tăiș să rănească fără a face semn. Însă unele indicii sînt reversibile, de pildă: omul care respiră trăiește și omul care trăiește respiră. Altele
 7. nu admit inversarea: din faptul că cine merge se mișcă, nu urmează că cine se mișcă merge. De aceea este posibil: să fi avut relații cu un bărbat femeia care nu a născut; să nu fie vînt pe mare, când sînt valuri; e cu puțință ca inima unuia care moare să nu fi fost rănită. De asemenea e posibil să fi fost însămințat locul în care nu a fost seceriș; să nu fi fost la Roma cel care n-a fost la Atena, precum și să nu fi fost rănit de o armă ascuțită cine are o cicatrice.
 8. Există alte indicii care nu se impun cu necesitate și pe care grecii le numesc *εἰκότα* (admisibile). Acestea, chiar dacă ele singure nu sînt suficiente pentru înlăturarea îndoielii, împreună cu alte dovezi devin foarte puternice.
 9. nice. Termenul *signum*, după cum am spus², corespunzînd grecescului *σημεῖον* (deși unii l-au denumit *indicium*, alții *vestigium*), desem-

¹ Exemplul acesta de indiciu necesar se găsește în *Arist., Ret.*, 1357 b. 15; *Analit.*, pr. 2, 29.8; *Cic., Inv.*, 1, 44.

² 5, 9, 3.

- nează o faptă care implică o alta; de pildă singele sugerează existența unui omor. Dar singele de pe un veșmînt poate proveni de la un animal jertfit, sau de la o hemoragie nazală; deci veșmîntul însingerat nu dovedește în mod necesar un asasinat. Dacă prin sine indiciul acesta nu este suficient, considerat, însă, în legătură cu alte împrejurări, devine dovadă. De exemplu dacă acuzatul i-a fost dușman mortului, dacă l-a amenințat mai înainte, dacă a fost găsit în același loc cu cel ucis: când la aceste împrejurări se adaugă indiciul, ceea ce fusese bănuială devine certitudine. De altfel există indicii pe care le pot invoca ambele părți: de pildă niște vinătăi, sau umflături; acestea pot părea indicii de otrăvire sau de indigestie. De asemenea, se poate spune că cel mort de o rană în piept a pierit de mîna-i proprie sau de mîna altuia. Aceste indicii sînt considerate, deci, sigure îndată ce sînt sprijinite de alte circumstanțe din afară.
12. Printre faptele care formează indicii, dar nu între cele necesare, Hermagoras consideră pe următorul: „Atalanta nu este fecioară, fiindcă hoinărește cu tineri prin păduri“. Dacă acceptăm punctul său de vedere, mă tem că trebuie să considerăm indicii orice deducție de genul acesta; totuși sînt tratate în același fel ca indiciile. Și cred că la fel au judecat membrii tribunalului din Atena care au condamnat pe copilul care scotea ochii potirnicilor, pe motiv că fapta lui era indiciul unei firi primejdioase care, cu vîrsta, avea să facă foarte mult rău semenilor. Din același considerent, populari-

- tatea lui Sp. Maelius¹ și a lui M. Manlius² a fost considerată indiciu aspirării la regalitate.
14. Mă tem însă să nu ne ducă mult prea departe calea aceasta; căci, dacă pentru o femeie este un indiciu de adulter faptul că face baie cu bărbați, va fi indiciu de adulter și faptul că ia masa împreună cu tineri și, în sfârșit, chiar că este în prietenie mai apropiată cu cineva. Poate că un corp depilat, un mers afectat, o îmbrăcăminte feminină sînt indicii de fire molatică și nu bărbătească; dacă este adevărat că din moment ce un indiciu, în sens propriu, este ceea ce ne vine în mod firesc în minte din obiectul supus cercetării, atunci aceste obișnuințe de care am vorbit par a izvorî dintr-o fire depravată, ca singele dintr-un omor.
15. La fel, coincidențele des înregistrate sînt socotite, în general, indicii; de pildă prevestirile referitoare la vreme: „Phoebe cea de aur de vînt se înroșește”³; sau „Cioara, prin croncănitu-i puternic de cobe, ploaia o cheamă”⁴. Dacă fenomenele sînt cauzate de înfățișarea cerului, pot fi denumite, pe bună dreptate, indicii. Căci, dacă luna se înroșește de vînt, roșeața este indiciul de vînt, și dacă, după cum presupune același poet, aerul mai condensat ori rarefiat prilejuiește acel „concert al păsărilor”⁵, noi vom gîndi la fel.

¹ Liv., 4, 12.1; Cic., *Mil.*, 72; *Dom.*, 101; *Rep.*, 2, 49.

² Liv., 6, 17, 2; 6, 18, 8; ; 6, 20; 4; Cic., *Dom.*, 101.

³ *Georg.*, 1, 431.

⁴ *Ibid.*, 1, 388.

⁵ *Ibid.*, 1, 422.

Adeseori fapte mărunte sînt indiciile unora însemnate; de pildă tocmai cioara însăși; căci nimeni nu se miră că fapte mai însemnate sînt indicii ale unora mai mici.

CAPITOLUL X

Despre argumente

1. Vom vorbi despre argumente; în realitate, sub această denumire noi cuprindem tot ceea ce grecii numesc εὐθυμήματα, ἐπιχειρήματα, ἀποδείξεις (entimeme, epichereme, demonstrații), deși la ei există oarecare diferență între acești termeni, măcar că, în fond, reprezintă aproape același lucru.

De fapt, entimema, tradusă în latinește prin *commentum* sau *commentatio*¹ (fiindcă termenul mai bun nu avem, și mai bine ar fi să folosim termenul grecesc), înseamnă mai întîi tot ce concepe mintea (dar aici nu ne ocupăm de acest sens), apoi, un enunț bazat pe motivare² și, în al treilea rînd, concluzia unui raționament scos din ceea ce decurge logic sau din contrarii³. De altfel, asupra ultimului sens nu s-a căzut de acord; într-adevăr, unii denumesc epicheremă concluzia care decurge

¹ *Entimema* este tradusă prin *commentum* la Visellius (conf. „Q. 9, 3, 107”); prin *commentatio* la Cic., *De or.* 2, 27, 118; *Brut.*, 105 și 249.

² Definiție aristotelică (*Ret.*, 1394 a 31) preluată de Q.

³ Același lucru la Cic., *Top.*, 11.

în mod logic; iar cei mai mulți consideră entimemă numai concluzia trasă din contrarii; de aceea Cornificius¹ o numește „*contrarium*“.

3. Unii au numit-o silogism retoric², alții silogism imperfect, fiindcă nu cuprinde părți atât de distincte, nici în același număr, ca silogismul obișnuit, de care oratorul se poate lipsi uneori.

4. Valgius traduce epicherema prin *aggressio* (atac); după părerea mea, însă, e mai just să denumim epicheremă nu felul nostru de a trata un punct, ci însuși punctul pe care îl atacăm, cu alte cuvinte argumentul prin care vom dovedi ceva, și care poate încă nu este exprimat prin cuvinte, dar este conceput în

5. mintea noastră. După alții, acest termen trebuie rezervat nu unei dovezi schițate sau nedeșăvârșite, ci unei probe definitive și după care nu mai este altă specie; denumirea de epicheremă cea mai proprie și mai uzuală este aceea acordată unei forme speciale de raționament, care constă din trei părți³. Unii autori au denumit epicherema „*ratio*“ (rațiune); Cicero⁴ o denumește mai corect „*ratiocinatio*“ (raționament), deși se pare că și el se gândea mai curînd la silogism; căci el numește starea silogistică stare de raționament și dă exemple luate din filozofi. De altfel, fiindcă există o

¹ *Ad. Her.*, 4, 18, 25.

² Denumirea „silogism retoric“ este aristotelică (*Ret.*, 1356 b. 4).

³ Majoră, minoră și concluzie.

⁴ *Ino.*, 1, 31 și 34.

oarecare afinitate între silogism și epicheremă, putem admite că a putut folosi acest termen prin catachreză.

7. Ἀπόδειξις (demonstrația) este o probă evidentă; de aceea, la geometri astfel de probe se numesc γραμμικαὶ ἀποδείξεις (demonstrații lineare). Caecilius¹ consideră că ἀπόδειξις (demonstrația) se deosebește de epicheremă numai prin felul concluziei; după el ἀπόδειξις este un silogism imperfect din același motiv pentru care am spus că entimema se deosebește de silogism; căci și epicherema este o parte din silogism. Unii autori socot că demonstrația se cuprinde în epicheremă și că este partea epicheremei care conține dovada. Unii autori, însă, deși cu vederi diferite în alte privințe, sînt de acord în a le defini pe amîndouă mijlocul de a dovedi ce este incert prin ceea ce este cert²; dar această însușire este proprie tuturor argumentelor, căci nu poți dovedi certul prin incert. Toate aceste argumente sînt numite de greci cu termenul general πίστης; deși termenul poate fi tradus exact prin *fides*, e mai clar redat sensul său prin *probatio*.
9. Dar termenul *argumentum* are mai multe semnificații; căci denumim argumente și subiectele pieselor de teatru; Pedianus³ spune,

¹ Caecilius din Cale Acte, frg. 50 Burkh.

² Definiție foarte apropiată de a lui Cic. (*Acad.*, 2, 8).

³ Asconius Pedianus (3-38 e.n.) — comentatorul lui Cicero, Salustiu și Vergiliu; observațiile sale asupra discursurilor *Pro Scauro*, *Pro Milone*, *Pro Cornelio*; *In Pisonem* au fost descoperite în 1416.

- prezentînd, ca să zic așa, tema unui discurs al lui Cicero: Subiectul (*argumentum*) este următorul: Cicero însuși scrie lui Brutus: „Temîndu-se că, poate, luăm de acolo vreo idee împotriva dragului nostru Cato, deși situația (*argumentum*) nu era similară”¹. De aici apare că denumim *argumentum* orice materie
10. despre care se scrie. Nu e de mirare, de vreme ce acest termen s-a răspîdit și printre artiști; de aci expresia lui Vergilius: „*argumentum ingens*”² (lucrare uriașă); de asemenea, o operă care are oarecare variație este denumită, în mod curent, „*opus argumentosum*”. Aici, însă, trebuie să vorbim despre argumentul care oferă probe. Celsus, într-adevăr, folosește, pentru acest înțeles, indiferent termenii: *probatio*, *indicium*, *fides*, *aggressio*, nedistingînd, după părerea mea,
 11. îndeajuns de bine nuanțele. Căci *probatio* (proba) și *fides* (încredere în ceva) se realizează nu numai prin raționamente, ci și prin împrejurări independente de arta retorică. Cît despre indiciu (*signum*), pe care el îl denumește *indicium*, eu l-am deosebit de argumente³. Deci, de vreme ce argumentul este un mijloc de dovedire trăgînd o concluzie din alta și confirmînd ceea ce este incert prin ceea ce nu este incert, e necesar ca într-o cauză să existe un punct care să aibă nevoie de dovedire.
 12. De altfel, nu vom avea prin ce dovedi, dacă nu există ceva care să fie ori adevărat, ori să pară

¹ Scrisoarea nu se păstrează — *Epist. frag.*, E 8, 7 M.

² Verg., *En.*, 7, 791, vorbind despre scutul lui Turnus.

³ 5, 9, 2.

- adevărat și ceea ce este îndoielnic să devină cert. Considerăm cert, în primul rînd, ceea ce se percepe cu simțurile; de exemplu: ce vedem, sau ce auzim, așa cum sînt indiciile; apoi, punctele asupra cărora există acord general, de exemplu „că există zei, că trebuie respectați părinții”. De asemenea considerăm ca certe faptele stabilite prin legi, cele devenite obicei — chiar dacă nu pentru toți oamenii, cel puțin pentru cetatea sau neamul unde are loc procesul — căci în drept foarte multe se bazează nu pe legi, ci pe obicei. În sfîrșit, sînt puncte certe, ceea ce este acceptat de amîndouă părțile, ceea ce a fost dovedit și ceea ce adversarul nu neagă.
14. Argumentul se va formula astfel: „Deoarece lumea este dirijată de providență, statul trebuie să aibă o conducere”. Deci, dacă va fi limpede că lumea este condusă de providență, reiese că și statul trebuie să aibă o conducere.
 15. Pentru a minui corect argumentele, trebuie cunoscută valoarea naturală a fiecărui lucru și efectele ce rezultă în mod obișnuit. De fapt, de aici se nasc așa numitele *sikôta* (fapte verosimile). Există trei categorii de fapte verosimile: una, foarte puternică, deoarece faptele se produc în mod obișnuit; de exemplu: „copiii sînt iubiți de părinți”; a doua, oarecum mai nesigură: „omul sănătos va ajunge ziua de mîine”; a treia se mărginește doar să nu fie potrivnică adevărului: „Un furt făcut într-o casă a fost comis de unul din casă”¹. De aceea, Aris-

¹ Corax, după Aristotel (*Ret.*, 1402 a 17), admitea numai două feluri de verosimil: absolut și relativ.

total, în cartea a doua a *Retoricii*¹, a examinat cu foarte mare grijă ce anume afectează diferite lucruri sau persoane și care sînt afinitățile sau repulsiile naturale ale oamenilor și ale lucrurilor pentru alți oameni sau alte lucruri, care sînt de pildă consecințele bogăției, ale ambiției sau superstiției, ce aprobă oamenii buni, ce doresc cei răi, sau soldații, ori oamenii de la țară; cum se manifestă de obicei înclinarea sau aversiunea pentru ceva. Dar las la o parte această problemă: ar fi nu numai prea mult, dar chiar imposibil sau, mai ales, infinită; de altfel stă în puterea de pricepere a oricărei minți. Dacă, totuși, cineva dorește să se informeze, i-am indicat cui să se adreseze.

19. Tot ce este verosimil, pe care se bazează cea mai mare parte din argumentare, provine din izvoare de felul acesta: „Este oare verosimil ca un tată să fi fost ucis de fiul său? să fi comis incest cu fiica sa?” și, dimpotrivă, „O mamă vitregă să fi dat otravă, un desfrinat să fi comis un adulter?” Sau: „Să fi comis o crimă pe față? Să fi comis un fals pentru o sumă neînsemnată?” De fapt fiecare din aceste forme de crimă comportă, ca să zic așa, un caracter specific, multă vreme același, dar nu întotdeauna; căci, altfel, intră în categoria lucrurilor indubitabile, nu a argumentelor.

20. Să cercetăm acum locurile comune din care se scot argumentele; unii autori consideră astfel de locuri pe cele despre care am vorbit mai sus. Eu înțeleg prin termenul *loci* (locuri

¹ Par. 1—17.

comune) nu ceea ce se înțelege azi în genere, adică considerații cu privire la lux, adulter și altele asemenea, ci sediile argumentelor, locul unde argumentele stau ascunse și unde

21. trebuie căutate¹. Căci, după cum nu fiecare pămînt produce orice și așa după cum nu găsești anumite păsări ori fiare dacă nu știi unde se nasc sau trăiesc în mod obișnuit și după cum unor pești le place adîncul neted al apelor, iar altora cel stîncos și se deosebesc chiar după regiuni și țărmuri (căci, de pildă, în marea noastră n-ai putea găsi nici cegă, nici scar), tot așa nu orice argument decurge de oriunde și tocmai de aceea nu trebuie căutat la întîmplare. Altfel, am rătăci mult și, cu toată truda depusă, nu vom găsi decît din întîmplare ceea ce nu cercetăm metodic. Dimpotrivă, dacă știm unde se găsește fiecare argument la dezvoltarea generală, vom vedea ușor ce cuprinde.

23. Așadar, argumentele trebuie scoase, în primul rînd, avînd în vedere persoana, fiindcă, după cum am mai spus², totul se reduce la două grupe: lucruri și persoane³. Cauza, timpul, locul, ocazia, instrumentul, modul etc. sînt atribute ale lucrurilor. În ce privește persoanele, nu trebuie să examinez toate atributele lor, cum se face în general, ci numai pe acelea de unde

¹ Definiție aproape identică cu a lui Cic. *De or.*, 2; 147 *Top.*, 8, unde precizează că e după Aristotel — cf. *Ret.*, 1396 b. 22.

² 5, 8, 4.

³ Aceeași clasificare o găsim la Cic., *Ino.*, 1, 34, 35, 36.

24. se pot scoate argumente. Acestea sînt: familia, căci se crede, în general, că fiii seamănă părinților și strămoșilor și, uneori, le influențează modul de viață onest sau nedemn; neamul, căci popoarele își au caracterul lor propriu și nu același lucru găsește aprobare la un barbar, la un roman sau la un grec; patria, fiindcă legile, instituțiile și concepțiile cetăților prezintă deosebiri; sexul, fiindcă mai ușor poți bănuî de tîlhărie pe un bărbat, de otrăvire pe o femeie; vîrsta, fiindcă anumite gusturi se potrivesc mai bine diferitelor etape ale vieții; educația și învățătura, fiindcă interesează de
26. cine și în ce fel a fost format fiecare; constituția fizică, pentru că adeseori frumusețea servește de argument al destrăbălării, iar forța argument al brutalității și invers; averea, căci nu același lucru se crede despre un bogat, care are din belșug oameni apropiați, prieteni, clienți și despre un om sărac, lipsit de toate acestea. Aceeași diferență în privința condiției sociale, căci există o foarte mare deosebire între un om cu vază și unul necunoscut, între un magistrat și un particular, între tată și fiu, cetățean și străin, om liber și sclav, între un om căsătorit și un celibatar, între un tată de familie și un om
27. fără copii; a caracterului, căci, de fapt, avaritia, minia, mila, cruzimea, severitatea și alte înclinări similare, adeseori produc sau înlătură încrederea. De asemenea se cercetează dacă felul de trai al persoanei în cauză este îmbelșugat, modest sau neîndestulător; chiar preocupările cuiva sînt interesante, pentru că un

țăran, un avocat, un negustor, un ostaș, un marinar sau un medic au deprinderi diferite.

28. Trebuie să observăm, de asemenea, ce doarește fiecare să pară: bogat sau elocvent, om drept sau cu influență. Se examinează și faptele și vorbele anterioare, căci, de obicei, prezentul se judecă după trecut. Unii adaugă comotia, prin care înțeleg o emoție neașteptată.
29. tată — cum este minia sau spaima. Planurile cuiva se referă la prezent, trecut sau viitor; deși se raportează la persoane, cred că trebuie așezate printre argumentele pe care le scoatem din cauze; la fel dispoziția sufletească, adică să cercetăm dacă cineva ne este prieten sau dușman.
30. Între împrejurările referitoare la persoane se pune și numele. De bună seamă, trebuie considerat atribut al persoanei, dar rareori intervine ca argument, exceptînd cazul că a fost dat dintr-o cauză determinată, de pildă *Sapiens* (înțeleptul), *Magnus* (cel Mare), *Pius* (cu simțiri nobile). De asemenea să reținem dacă numele însuși a inspirat o idee, ca, de pildă, numele de *Cornelius Lentulus*¹ de care a fost legată ideea de conjurație, fiindcă în *Cărțile Sibiline* și în răspunsurile haruspiciilor se spunea că stăpînirea o vor avea, succesiv, trei oameni numiți Cornelius, iar el, numindu-se Cornelius se credea al treilea, după Sula și
31. Cinna². Vedem și la Euripide că, printr-un

¹ E vorba de P. Cornelius Lentulus Sura și de conjurația lui Catilina; Sall., *Cat.*, 47, 2.

² Cneius Cornelius Cinna a încercat să comploteze împotriva lui August.

argument desigur slab, fratele lui Polinice îl invoca numele¹ pentru a-i explica și caracterul. Totuși, numele oferă adeseori prilej bogat de glume, cum, nu o dată, l-a folosit Cicero împotriva lui Verres.

Cam acestea și altele similare sînt împrejurările referitoare la persoane; de fapt, nu pot fi cuprinse toate nici aici, nici în altă parte a lucrării; mă mulțumesc să indic o metodă celor dornici să cerceteze mai îndeaproape.

32. Acum trec la lucruri. Întrucît, în general, acțiunile sînt cel mai mult legate de persoane, despre ele vom vorbi mai întîi. În orice acțiune
33. să se cerceteze: din ce cauză? unde? cînd? în ce chip? prin ce mijloace s-a săvîrșit? Argumentele se scot, deci, din motivele unor acțiuni făcute sau care urmează să fie făcute. Materia acestor motive, denumită de unii ὄλη (partea substanțială), de alții δόναμις (putere), se divide în două genuri și fiecare gen, la rîndul său, se divide în patru specii. Căci comportarea noastră se explică în general prin tendința de a cîștiga bunuri, de a le spori, de a le păstra sau de a ne bucura de ele. De asemenea, se poate explica prin tendința de a evita relele, de a scăpa de ele, de a le micșora
34. sau de a le suporta. Aceste considerente au mare importanță și în deliberări. Acțiunile corecte au cauze oneste; dimpotrivă, cele rele provin din opinii false. Căci acestea își au

¹ *Polynices* (πολυεικής) = cel care se ceartă mult, cel iubitor de ceartă (πολύς = mult; νεῖκος = discordie); Euripide, *Fenicienele*, 636.

izvorul în ideea pe care ne-o facem despre bine și rău. De aci provin erorile și cele mai rele patimi, printre care se numără mînia, ura, invidia, lăcomia, speranța, ambiția, îndrăzneala, teama și altele similare. Uneori se adaugă împrejurări întimplătoare, ca starea de ebrietate, ignoranța; ele servesc uneori drept scuză, alteori pentru dovedirea crimei, dacă, de pildă, se spune despre cineva că, întinzînd curse unei anumite persoane, el a ucis pe alta.

35. Citeodată însă, cercetarea motivelor se face nu pentru dovedirea acuzației aduse, ci pentru apărarea cuiva, care susține că a procedat corect, adică dintr-un motiv onorabil; despre aceasta s-a vorbit mai pe larg în cartea a treia¹.
36. Și chestiunile de definiție se bazează pe motive. De exemplu: este tiranicid cine a ucis un tiran de către care a fost surprins în adulter? Sau: e sacrileg cine, pentru alungarea dușmanilor din oraș, a luat armele care erau atîrnate într-un templu?
37. Argumentele pot fi scoase și din considerații asupra locului; se examinează dacă locul e muntos ori șes, în apropiere de mare sau în mijlocul uscatului, dacă e un teren plantat sau nu, un loc frecventat sau părăsit, apropiat sau îndepărtat, prielnic sau contrar unor anume planuri; Cicero, după cum știm, a tratat această parte cu mare vigoare în discursul *Pro Milone*².

¹ 3, 11, 4—9.

² *Mil.*, 20

38. Și aceste considerații, și altele similare privesc de cele mai adeseori faptul; totuși, uneori sînt și unele chestiuni de drept: interesează dacă e un loc particular sau public, sacru sau profan, dacă ne aparține sau este al altuia; la fel, în privința persoanei: se cercetează dacă este vorba de un magistrat, un tată, sau de un străin. De aici, de fapt, se nasc chestiuni ca:
39. „Ai sustras banii unui particular dar, fiindcă fapta s-a petrecut într-un templu, nu este un furt, ci un sacrilegiu“. „Ai omorît perechea adulteră, fiindcă legea ți-o îngăduie; dar, fiindcă ai făcut-o într-o casă de prostituție, constituie un asasinat.“ „Ai adus o înjurie; dar, fiindcă ai adus-o unui magistrat, vei fi dat în judecată“
40. pentru crimă de jignire a demnității.“ Sau dimpotrivă: „Mi-a fost îngăduit, fiindcă eram tată, fiindcă eram magistrat“. Considerentele de loc oferă argumente. Într-o chestiune de fapt, într-o controversă juridică, ele oferă materie pentru cercetări. Locul prezintă adeseori importanță și pentru calificarea actului; într-adevăr, aceeași faptă nu este pretutindeni permisă sau considerată frumoasă; mai mult, este important în care cetate se judecă faptul,
41. dată fiind deosebirea de obiceiuri și legi. De asemenea locul poate trezi simpatia sau ura acuzatului; astfel la Ovidiu, *Ayax* zice: „Pledăm în fața corăbiilor și *Ulissee* e comparat cu mine“¹!
42. Lui *Milo*, printre altele, i s-a adus acuzația de a fi ucis pe *Clodius* pe mormintele strămoșilor lui².

¹ *Ov., Met.*, 13, 5.² *Mil.*, 7, 17.

Pentru a convinge, considerentele de loc au aceeași importanță ca și timpul, despre care voi vorbi acum.

- Timpul, cum am spus în altă parte¹, are o dublă semnificație, una generală, alta specială. Generală, cînd spunem: acum, sau odinioară; sub *Alexandru*; cînd s-a dus războiul în fața *Troiei*; pe scurt, poate să fie trecut, prezent sau viitor. Sensul al doilea, cel special, cuprinde delimitări permanente: „în timpul verii, iarna, noaptea, în timpul zilei“ sau delimitări întimplătoare: „în timpul ciumei, pe vremea războiului, în timpul unui banchet“. Unii autori latini au socotit că e suficientă distincția dacă pentru noțiunea generală se folosește termenul *tempus* (timp) iar pentru cea specială, *tempora* (împrejurări). Considerentele de timp, în ambele accepțiuni, au rol important în deliberări și în pledoariile cu caracter demonstrativ; dar sînt foarte frecvent invocate în procesele judiciare. Ele ridică probleme de drept, întrucît determină calificarea și oferă un aport foarte prețios în chestiunile de fapt. Uneori oferă dovezi incontestabile, de pildă în exemplul mai înainte citat², cînd se constată că semnatarul unui act scris murise, în realitate, înainte de data semnării, sau că în timpul comiterii faptei el era încă mic de tot, sau chiar
43. nici nu se născuse. În plus, toate argumentele se scot ușor din împrejurările anterioare, concomitente, sau ulterioare faptei. Din împrejurări

¹ 3, 6, 25—26.² 5, 5, 2,

- anterioare: „l-ai amenințat cu moartea, a ieșit în timpul nopții, ai luat-o înaintea celui care plecase”¹. În privința sensului al doilea unii autori au împărțit timpul mai subtil decât era necesar și anume: timp simultan: „s-a auzit un zgomot”; timp legat de acțiune: „s-a scos un țipăt”. Exemplele următoare aparțin timpului ulterior: „te-ai ascuns, ai fugit, au apărut pete vinete și umflături”. Aceleași împrejurări de timp le va utiliza și apărătorul pentru a distruge creditul acordat acuzării.
47. Pe ele se bazează întreaga explicare a faptelor și a vorbelor noastre, dar sub un dublu aspect; căci în unele cazuri, faptele sînt dictate de ceea ce se va întîmpla ulterior, în altele, de ceea ce le-a precedat. Astfel, bărbatul unei femei frumoase este acuzat de incurajare a prostituției fiindcă a cumpărat o femeie condamnată altădată pentru adulter. Sau, un tînăr destrăbălat este acuzat de paricid fiindcă a spus tatălui său: „Nu mă vei mai certa”. De fapt, primul nu este un stăpîn de prostituate (*leno*) fiindcă a cumpărat acea femeie, ci a cumpărat-o fiindcă era un *leno*; de asemenea tînărul a ucis nu pentru că a vorbit astfel, ci a vorbit astfel pentru că intenționa să-și ucidă tatăl.
48. Întîmplarea care, și ea, oferă argumente se referă, fără îndoială, la ce a urmat, dar se deosebește printr-o anumită particularitate. De pildă: „Scipio este un general mai bun decât Hannibal; el a învins pe Hannibal”. „Este un cîrmaci bun; n-a naufragiat niciodată”. „E

¹ Subînțeles „pentru a pregăti atacul”.

- un bun agricultor; a strîns recolte bune”. Și invers: „A fost un risipitor; și-a mîncat averea”. „A trăit în mod nedemn; este disprețuit de toți”.
49. Trebuie considerate, mai ales în chestiunile de fapt, și posibilitățile comiterii. Într-adevăr, este mai verosimil că un grup mic de oameni a fost ucis de unul mai mare; că cei mai slabi au fost uciși de cei mai puternici, cei care dormeau au fost uciși de cei care vegheau, cei neprevăzători, de cei pregătiți — decât invers.
50. Invocăm aceste considerente și în deliberări, la tribunale. De obicei le reducem la două puncte: dacă a vrut, dacă a putut; căci și voința este determinată de speranța reușitei. De aci provine la Cicero cunoscuta dezvoltare relativă la chestiunea de fapt: „Clodius a pregătit curse lui Milo, nu Milo lui Clodius; primul era însoțit de sclavi puternici, al doilea era însoțit de femei; primul era călare, al doilea într-un car de transport; primul, liber în mișcări, al doilea împiedicat de o manta de călătorie”.¹ La posibilitate poate fi adăugat instrumentul; căci instrumentul este și o posibilitate și un mijloc de săvîrșire. Dar, uneori, instrumentul oferă și indicii, cum ar fi o săgeată descoperită într-un corp.
52. La acestea se adaugă modul, denumit pe grecește *τρόπος*, prin care se cercetează în ce chip a fost comisă o faptă. El aparține uneori calificării și aplicării unui text, ca, de pildă, cînd spunem: „nu era permis să omoare prin otrăvire pe un adulter”. Alteori aparține și chestiuni-

¹ *Mil.*, 10, 29.

nii de fapt, de exemplu dacă aş spune: „Fapta a fost săvârşită cu intenţie bună, de aceea a fost făcută pe faţă; sau cu intenţie rea, de aceea — prin viclenie, noaptea, într-un loc părăsit“.

53. În orice lucru, în care se cercetează importanţa şi natura lui, şi care poate fi examinat în el însuşi fără referire la persoane sau la împrejurări — pe care se fondează o cauză — trebuie examinate, neapărat, încă trei puncte: oare lucrul există? ce există? cum există? Dar, fiindcă anumite izvoare de argumente sînt comune tuturor, aceste trei puncte nu pot fi separate; de aceea trebuie mai curînd cuprinse în locurile comune, după cum se vor
54. prezenta. Aşadar, se scot argumente din definiţie sau delimitare (*finitio* sau *finis*) — căci e denumită în ambele feluri. Se procedează în două feluri: sau, pe baza unei definiţii precedente, cercetăm dacă în cazul respectiv e vorba de o virtute, sau cercetăm pur şi simplu ce e virtutea. Definiţia se face sau în termeni generali, de pildă: „Retorica este ştiinţa de a vorbi bine“, sau avînd în vedere părţile, de exemplu: „Retorica este ştiinţa găsirii argumentelor potrivite, a orînduirii lor (a dispoziţiunii) şi a expunerii lor, totul bazat pe o
55. în memorie sigură şi pe o ţinută demnă“. Pe lângă acestea, definim ceva prin natura sa, ca în exemplele de mai sus, sau prin etimologie, ca de pildă cînd spunem că *assiduus* vine de la

aere dando; *locuples*, de la *locorum copia*, iar *pecuniosus* de la *pecorum copia*¹.

- Definiţiei par a-i aparţine îndeosebi genul, specia, diferenţa şi nota specifică; din toate
56. acestea se scot argumente. Genul serveşte prea puţin pentru dovedirea speciei, dar foarte mult pentru excluderea ei. De exemplu: „fiindcă platanul este arbore nu înseamnă că orice arbore este un platan; dar, dacă nu este un arbore, nu poate să fie nici platan.“ Virtutea nu este cu necesitate dreptatea; dar, ceea ce nu este virtute, în nici un caz nu este dreptate. Prin urmare de la gen trebuie să mergem la ultima notă specifică; de exemplu „omul este animal“ nu e de ajuns, căci se exprimă numai genul; „muritor“, deşi e notă specifică, este totuşi o determinare comună şi altor fiinţe; adăugînd însă cuvîntul „raţional“, nu va mai
57. lipsi nimic din definiţia ce vrem să dăm. Dimpotrivă, specia e un mijloc puternic pentru dovedirea genului, dar slab pentru respingerea lui. Dreptatea e, de bună seamă, o virtute; dar nu numai dreptatea poate fi virtute; ci şi, de exemplu, fermitatea, constanţa, temperanţa. Aşadar, genul nu poate fi eliminat cu ajutorul speciei decît dacă se îndepărtează toate speciile care aparţin genului respectiv în felul următor: ce nu e nici raţional, nici muritor, nici fiinţă, nu este om.

¹ În realitate *assiduus* (bogat) < *assideo* (om aşezat, cu proprietate); *locuples* (bogat) < *locus* (loc) şi *pleo* (care are pămînt mult); *pecuniosus* (bogat) < *pecunia* (bani, turmă).

58. La acestea se adaugă notele proprii și diferențiale. Notele proprii confirmă definiția, notele diferențiale o distrug. Nota proprie, la rindul său, este sau ceea ce constituie atributul unei singure specii cum este, de exemplu, pentru om vorbirea, risul; sau orice se întâmplă mereu, dar nu numai unei categorii cum este, de pildă, pentru foc proprietatea de a da căldură. Același obiect poate avea mai multe note proprii; de pildă, tocmai focul: de a lumina și de a încălzi. Astfel, lipsa uneia din notele proprii
59. va distruge definiția; dar prezența oricărei note proprii nu o va confirma întotdeauna. Foarte adeseori se cercetează care este nota proprie a unui obiect. Dacă, de exemplu, bazându-se pe etimologie, cineva ar spune că nota proprie a noțiunii de tiranicid este de a ucide un tiran, noi vom nega. Căci călăul căruia i-ar fi fost predat tiranul pentru a-l ucide, nu ar fi numit tiranicid. Nici cine l-ar ucide din neatenție sau involuntar nu poate fi un tiranicid. De pildă, nu e același lucru a fi sclav, și a fi în sclavie; este o chestiune care se pune adeseori când e vorba de cei condamnați de lege să servească creditorilor: un sclav, dacă e eliberat, devine libert; alta este însă situația celui predat creditorului și devenit sclav.
61. Există și alte cazuri despre care vorbesc în altă parte¹. Se numește, de asemenea, notă diferențială ceea ce — o dată genul împărțit în specii — deosebește o specie de alta. „Ființă“ e genul; „muritor“ e specia; „terestru“

¹ 3, 6, 25 și 7, 3, 26.

sau „biped“ e nota diferențială; de fapt, nu este încă nota proprie, totuși există o diferență față de „acvatic“ sau „patruped“. Această remarcă nu privește atât argumentul, cât exactitatea definiției.

62. Cicero¹ separă de definiție genul și specia — pe care o numește *formă* — și le subordonează relației. De exemplu: un om, căruia i s-a lăsat prin testament toată argintăria, pretinde și argintul monedă; el se folosește în acest caz de noțiunea de gen. Dimpotrivă, când soțul face legatară pe aceea care a fost pentru el *mater familias* și susține că soției care nu a fost sub autoritatea soțului nu i se cuvine moștenirea, el se folosește de noțiunea de specie, pentru că există două forme de căsătorii².
63. Cicero ne mai învață³ că diviziunea ajută mult definiției și că este diferită de partițiune, pentru că aceasta din urmă este împărțirea genului în forme. Numărul părților este nedeterminat, deoarece nu știm, de exemplu, din câte părți se compune un stat, pe când formele sînt determinate, deoarece dacă cercetăm cite forme de stat există știm că sînt trei: cele conduse de puterea poporului, de puterea
64. cîtorva și de a unui singur. Cicero, de fapt, nu se servește de aceste exemple, deoarece,

¹ *Top.*, 3, 13.

² *Cum in manu conventionē*, când femeia ieșea de sub „patria potestas“ și trecea sub a soțului, și *Sine in manu conventionē*, când rămânea sub puterea tatălui, sau *sui iuris*.

³ *Top.*, 5, 17.

scriind lui Trebatius¹, a preferat să le ia din drept; eu am dat exemple mai limpezi.

Notele proprii au legătură și cu chestiunea de fapt: întrucât nota proprie a omului corect este de a acționa corect, iar a celui înclinat spre minie de a acționa rău în faptă și vorbă — anumite fapte pot fi puse pe seama anumitor caractere și invers. Căci anumiți oameni au întodeauna anumite calități, dar alții nu le au niciodată și metoda, deșirăsturnată, este aceeași.

Diviziunea servește în același fel pentru 65. dovedire și pentru respingere. Pentru a dovedi este suficient uneori să ai în vedere un singur punct; de pildă: „Pentru a fi cetățean, trebuie sau să te fi născut sau să fi devenit cetățean“. În respingere însă trebuie înlăturate amindouă:

66. „Nu s-a născut cetățean și nici nu a devenit.“

Acest procedeu poate îmbrăca multe aspecte și constituie o formă de argumentare prin eliminare, prin care, uneori, se demonstrează că totul e fals, alteori că după eliminare un singur punct este adevărat. De exemplu, când totul este fals: „Zici că ai dat bani cu împrumut; acești bani i-ai avut tu însuși, sau i-ai primit de la altul, sau i-ai găsit, sau i-ai furat; dacă nici nu i-ai avut, nici nu i-ai primit de la

67. altul etc., nu i-ai dat cu împrumut“. Când un singur punct este adevărat: „Acest sclav, pe care ți-l revendici, sau este născut în casa ta, sau l-ai cumpărat, sau ți l-a dăruit cineva, sau ți-a revenit prin testament, sau a fost luat

¹ Trebatius — celebru jurist din epoca lui Cicero și August,

de la dușman, sau nu este al tău“. Îndepărtind primele ipoteze va rămîne valabilă ultima: „nu este al tău“.

Acesta e un gen de argumentare periculos și trebuie minuit cu mare grijă, fiindcă dacă din ipotezele enumerate ometem una singură — indiferent care — toată construcția se dă- 68. rimă și sintem luați în ris. Este mai sigur procedul lui Cicero din cuvîntarea *Pro Caecina* cînd întrebă: „Care este problema de dezbătut dacă nu este aceasta?“¹. De fapt, în felul acesta, toate ipotezele sînt înlăturate deodată. Sau se anunță două propuneri contrare, dintre care este suficient ca una să fie admisă; de pildă, la Cicero: „De bună seamă nimeni nu este atît de potrivnic lui Cluentius încît să nu-mi admită una din cele două ipoteze; dacă se constată că judecătorii au fost corupți, ei au fost corupți fie de Habitus², fie de Oppianicus; dacă demonstrez că nu au fost corupți de Habitus, reiese clar că de Oppianicus; dacă arăt că au 69. fost corupți de Oppianicus, scot din cauză pe Habitus“³. Se pot pune și două alternative — din care una trebuie să fie adevărată — și putem permite adversarului să aleagă una, făcînd ca pe oricare o va alege să îi fie dăunătoare. Așa procedează Cicero în *Pro Oppio*: „Oare i-a fost smulsă arma din mîini pentru că s-a năpustit asupra lui Cotta, sau pentru că

¹ *Caec.*, 13, 37.

² *Habitus* — porecla lui Cluentius.

³ *Cluent.*, 23, 64.

încerca să se sinucidă?¹, iar în *Pro Vareno*²: „Aveți posibilitatea de a alege una din două: sau Varenus a mers pe drumul acela din întimplare, sau convins și împins de acest om“;

70. apoi întoarce ambele alternative împotriva acuzatorului. Uneori se propun două alternative astfel încât alegerea oricăreia duce la același rezultat; de exemplu: „Trebuie să judeci ca un filosof, chiar dacă nu e cazul să filosofezi“, sau cunoscuta: „La ce bun să vorbești figurat, dacă se înțelege? La ce bun, dacă nu se înțelege?“, de asemenea: „Va minți, în tortură, cine poate suporta durerea; va minți și cine nu o poate suporta“.

71. După cum există trei momente de timp, la fel ordinea faptelor presupune trei etape: într-adevăr totul are un început, o dezvoltare și un sfârșit. De exemplu: ceartă, luptă, apoi omor. Prin urmare și de aici se pot scoate argumente care se confirmă reciproc. Căci din începuturi se deduce concluzia, de exemplu: „Nu pot spera o togă pretextă, fiindcă văd un început sumbru“; și invers: „Sulla nu a ridicat armele pentru a stăpîni tiranic, dovadă că a părăsit dictatura“. De asemenea, din dezvoltarea unei fapte se deduc argumente pentru începutul și sfârșitul ei, nu numai în chestiunile de fapt, ci și în tratarea problemei echității. De exemplu: sfârșitul trebuie pus în legătură cu începutul, crima trebuie adică pusă pe seama aceluia care a provocat ceartă.

¹ *Opp.*, frg. A. 3, 1.

² *Var.*, frg. A. 2, 14.

73. Se pot scoate argumente și din similitudini: „Dacă stăpînirea de sine e o virtute, fără îndoială și abținerea este. Dacă un tutore trebuie să dea cauciune, trebuie să dea și girantul.“ Acest fel de argumentare aparține genului pe care grecii îl numesc *ἐπαγωγή*, iar Cicero *inducție*¹. Se mai pot scoate argumente din idei deosebite²: „Dacă bucuria este ceva bun, nu tot așa este și voluptatea. Ce e permis unei femei, nu înseamnă că e permis și unei pupile“. Din idei contrarii: „Traiul frugal este un bine, căci luxul este un rău. Dacă războiul e cauza nenorocirilor, pacea va fi îndreptarea lor. Dacă merită iertare cine a cauzat neintenționat răul, nu merită răsplată și cine neintenționat a fost de folos.“³ Din contradictorii: „Cine e înțelept, nu e prost.“⁴ Din concluzii necesare sau din lucruri care au afinitate⁵: „Dacă dreptatea este un lucru bun, trebuie să judecăm drept; dacă viclenia este un rău, nu trebuie să înșelăm“; și invers. Nu sînt diferite argumentele următoare pe care le prezint aci, în continuare, fiindcă au o analogie naturală cu argumentele precedente: „Cine n-a avut nimic, nici nu a pierdut nimic. Nimenea nu face, cu bună știință, rău persoanei iubite. Față de cel ales moștenitor ai avut, și vei avea dragoste.“ Dar aceste

¹ *Inv.*, 1, 31.

² *Cic.*, *Top.*, 10, 42.

³ *Ibid.*

⁴ *Ibid.*, 21 și 47.

⁵ *Ibid.*, 17, 30. Q. pune cam pe același plan *consequentia* și *adiuncta* (concluziile necesare și probabile); Cicero marchează net diferența.

- argumente, fiindcă nu ridică nici o îndoială, au aproape valoarea unor indicii de neclin-
75. tit. De aceea eu numesc ultimul grup concluzii necesare (*consequentia*), ἀκόλουθα (de fapt bunătatea rezultă din înțelepciune) iar pe celelalte le numesc urmări (*insequentia*) παρεπόμενα, cu alte cuvinte „ce se întâmplă sau se va întâmpla după aceea“. De altfel, terminologia nu mă neliniștește; fiecare le poate spune cum vrea, dar să se înțeleagă fondul și să se vadă că în grupul ultim consecința se naște din timp, iar în primul din natura lucrurilor. De aceea, nu stau la îndoială să le numesc și pe acestea¹ concluzii, deși ceea ce precede dă argument pentru ceea ce urmează. Unii au distins două specii de acest fel: una de acțiune, ca în *Pro Oppio*: „Pe cei ce nu i-a putut aduce, fără voia lor, în provincie, cum i-a putut reține acolo, fără voia lor“²; alta de timp, ca în *Verrine*: „Dacă data de întâi ianuarie pune capăt unui edict al pretorului, pentru ce puterea edictului să nu intre în vigoare tot de la întâi ianuarie?“³.
76. Ambele exemple sînt de așa natură încît dacă le inversezi își păstrează valoarea și în sens opus; de fapt, rezultă în mod necesar că cine nu a putut fi adus fără să vrea nu a putut fi
77. reținut fără să vrea. De asemenea, argumentele scoase din idei ce se confirmă reciproc (unii autori vor să vadă în ele un gen aparte și le numesc

¹ Vezi 5, 11.

² Opp., frg. A, 3, 2.

³ Verr., 1, 42, 109.

- ἐκ τῶν πρὸς ἄλληλα¹ iar Cicero le numește „scoase din propuneri bazate pe același raționament“²; eu le-aș pune fără ezitare printre concluziile necesare: „Dacă pentru rodieni este onorabil să dea în arendă dreptul de a percepe vamă, și pentru Hermocreon e onorabil să-l ia în arendă“. Sau: „Ceea ce este demn să înveți de la alții, este demn și să înveți pe
79. alții“. De aici provine frumoasa frază a lui Domitius Afer, redată altfel, dar cu același efect: „Eu am acuzat, voi ați condamnat“. Implică o consecință reciprocă și argumentul care pornind din idei opuse ajunge la același rezultat; de exemplu: „Cine afirmă că lumea se naște, declară prin însăși această afirmație și că va pieri, fiindcă tot ce se naște piere“.
80. Foarte asemănătoare acestora este argumentarea prin care se deduce efectul din cauză, sau invers — gen de argumentare numit „dedus din cauză“; concluzia se impune uneori cu necesitate, alteori în mod obișnuit, dar nu cu necesitate. La fel, un corp care se află în calea luminii face umbră și umbra, oriunde se gă-
81. sește, presupune un corp. Alte concluzii, cum am spus, sînt cele care nu se impun cu necesitate, fie raportate atît la cauză cît și la efect, fie raportate la una din acestea: „Soarele înnegrește; dar cine e înnegrit nu e neapărat înnegrit de soare“. „Călătoria te umple de praf; dar nu orice călătorie te prăfuieste și nu oricine e plin de praf e prăfuit de

¹ Aristotel, *Retorica*, 2, 23, 2.

² *Inv.*, 1, 30, 46 și 47.

- călătorie¹⁴. [Deduțiile făcute cu necesitate sînt felul acesta: „Dacă înțelepciunea face pe oameni corecți, oamenii corecți în mod necesar sînt înțelepți”; sau: „Omul corect are în mod necesar o conduită onorabilă; omul incorrect are o conduită nedemnă”; și „Cei care se poartă demn sînt corecți, cei care se poartă nedemn sînt con-
82. siderați necorecți”; „Exercițiul în general face un corp robust; însă nu oricine e robust a făcut exercițiu, și nu oricine a făcut exercițiu, este și robust”. De asemenea: „Fiindcă curajul face să nu ne temem de moarte, nu trebuie socotit curajos oricine nu se teme de moarte; și nu înseamnă că soarele este inutil oamenilor fiindcă le provoacă dureri de cap.”
83. Argumente de felul celor următoare țin, în-deosebi, de genul deliberativ: „Virtutea aduce glorie; trebuie deci urmată; dimpotrivă, voluptatea aduce faimă rea, deci trebuie ocolită.” Însă, pe bună dreptate se recomandă să nu cauți a porni de la cauza cea mai îndepărtată, ca Medeea:
84. „O, dacă zeii în codrii muntelui Pelion n-ar...”². Ca și cînd nenorocirea sau crima ei ar proveni din faptul că acolo a căzut la pămînt birna de brad. De asemenea Philoctet³, către Paris: „Paris aducător de năpastă, dacă nu ai fi fost ce ești, eu nu aș fi acum în această stare jalnică”. Cine alege astfel cauzele, se poate întoarce în trecut pînă unde vrea.

¹ Exemplul cu soarele la Cic., *De or.*, 2, 60; cel cu praful în *Inv.*, 1, 47.

² Începutul unui pasaj din *Medeea* lui Ennius, adesea citat de Cicero; *Enni scen.*, 246, 5.

³ Accius trag. *Phil.*, v. 560 R.

85. Aș socoti ridicol să adaug la aceste argumente ceea ce retorii denumesc înrudire — *coniugatum* — dacă nu l-ar fi folosit Cicero¹. Iată două exemple: „Cine săvîrșește o faptă dreaptă procedează drept”. Fără îndoială, nu este nevoie de dovedire; sau: „E îngăduit să-ți duci vitele la păscut fiindcă e un loc liber pentru păscut”.
86. Argumentele amintite, scoase din cauze sau din efecte, sînt denumite de unii retori cu un termen străin: ἐκβάσεις — adică rezultante; căci și aici se are în vedere ceea ce rezultă din fiecare lucru.
87. Se numesc argumente de alăturare sau de comparare argumentele care procedează de la mai mare la mai mic, de la mai mic la mai mare, de la egal la egal. Starea de fapt se confirmă prin ce este mai mare: „Dacă cineva comite un sacrilegiu, va comite și un furt”. Prin mai mic: „Cine minte ușor și pe față, va jura strîmb”. Prin fapte egale: „Cine primește bani pentru a judeca într-un anumit sens, va primi și pentru
88. a depune mărturie mincinoasă”. Punctul de drept se confirmă prin mai mare: „Dacă e permis să ucizi pe un adulter, e permis și să-l biciuiești”. „Prin mai mic: „Dacă e permis să ucizi pe hoțul de noapte, de ce să nu fie permis a ucide pe un tâlhar la drumul mare?” Din egal: „Pedeapsa prescrisă de lege împotriva ucigașului de tată este aceeași și împotriva ucigașului de mamă”. Toate aceste argumente se efectuează prin silogisme.

¹ *Top.*, 3, 12.

89. Argumentele care urmează sînt mai utile în definiții și în calificări: „Dacă forța nu e un bine pentru corpuri, atunci sănătatea e și mai puțin. Dacă furtul e o crimă, sacrilegiul este una mai mare. Dacă abstenența e o virtute, este și stăpînirea de sine. Dacă lumea este condusă de o providență, și statul trebuie să aibă o guvernare. Dacă o casă nu poate fi construită fără un plan, cum poate fi un oraș întreg? Dacă trebuie să ai grijă de construcțiile navale, trebuie să ai grijă și de arsenale.“ Eu, de fapt, m-aș mulțumi să mă folosesc de această formă ca de un gen, dar este divizat în specii. Căci se conchide pornind de la unul la mai multe (de aci argumentul: „Ce ai făcut o dată, poți face de mai multe ori“), de la parte la întreg, de la gen la specie, de la ceea ce conține — la conținut; de la mai greu la mai ușor, de la mai îndepărtat la mai apropiat și invers, prin aceeași metodă. De fapt, este vorba de lucruri mai mari sau mai mici de aceeași valoare. Dacă le-am trece în revistă pe toate, diviziunea nu se va mai sfîrși, căci compararea dintre lucruri e infinită.
90. Lucrurile pot să fie mai plăcute, mai serioase, mai necesare, mai oneste, mai utile. Dar să nu mergem mai departe, pentru a nu cădea tocmai în vorbăria pe care vreau să o evit.
91. Și exemple pot fi aduse la nesfîrșit; dar mă rezum la foarte puține. Pornind de la mai mare, în *Pro Caecina*¹; „Ceea ce tulbură oști înarmate, nu va părea în stare să fi tulburat o adunare de simpli cetățeni?“ De la mai ușor,

¹ *Caec.*, 15, 43.

- în discursul contra lui Clodius și Curio: „Vezi, tu ai fi putut deveni ușor demnitar, deoarece acela, în fața căruia te-ai retras, nu a devenit“¹.
93. Dintr-unul mai dificil²: „Vezi te rog, Tubero, că eu, care nu ezit să vorbesc de greșeala mea, am să îndrăznesc să vorbesc de a lui Ligarius“; și, tot acolo: „Oare Ligarius să nu fie îndreptățit să spere, cînd eu intervin pe lîngă tine chiar pentru un altul?“³ Dintr-unul mai puțin important, în *Pro Caecina*: „Dacă pentru dovedirea violenței ajunge să știi că au existat niște oameni înarmați, faptul că a căzut în mîinile lor, nu ajunge?“⁴.
94. Deci, pentru a rezuma, se scot argumente din persoane, din cauze, din locuri, din timp, (care, am arătat, cuprinde trei momente: anterior, simultan, ulterior), din mijloace (în care am înglobat instrumentul), din mod (cu alte cuvinte din felul cum s-a săvîrșit fiecare faptă), din definiție, gen, specie, din note diferențiale, din caractere proprii, din eliminare, diviziune, origine, dezvoltare, concluzie, asemănări, deosebiri, contrarii, concluzii necesare, din cauze și din efecte, din rezultate și comparație, subîmpărțită în mai multe specii.
95. Se pare că trebuie să adăugăm faptul că se scot argumente nu numai din fapte recunoscute, dar chiar din ipoteze, ceea ce grecii numesc καθ' ὑπόθεσιν, și că ipotezele pot fi deduse din

¹ Discurs pierdut, frg. A. 13, 7. M.

² *Lig.*, 3, 8.

³ *Ibid.*, 10, 31.

⁴ *Caec.*, 16, 45.

- toate izvoarele amintite mai sus, fiindcă pot fi tot atâtea specii de argumente ipotetice, câte
96. argumente reale. Căci, în cazul acesta, ipoteza înseamnă o afirmare care, dacă este adevărată, rezolvă chestiunea sau numai o ajută; apoi, poate însemna și stabilirea unei identități între ceea ce spune și problema în chestiune. Pentru ca tinerii care nu au ieșit încă din școală să mă înțeleagă mai ușor, voi începe cu exemple mai
97. pe măsura vârstei lor. Legea spune: „Cine nu și-a întreținut părinții să fie pus în lanțuri“. Un om nu-și întreține părinții și totuși se apără împotriva pedepsei cu închisoarea. El folosește ipoteza că ar fi soldat, că ar fi copil, sau că ar fi plecat dintr-un interes de stat. De asemenea se folosește următoarea ipoteză împotriva dreptului acordat vitejilor de a-și alege recompensa:
98. că ar putea să devină tiran, sau să ceară dărîmarea templelor. Ipoteza are foarte mare putere împotriva literei legii. Cicero folosește astfel de ipoteze în *Pro Caecina*. „De unde m-ai fi alungat tu, sau sclavii tăi, sau intendentul tău. Dacă m-ar fi alungat numai vechilul tău... Dar
99. dacă nu ai alt sclav în afară de acela care m-a alungat...“¹ și folosește foarte multe ipoteze în acest discurs. Ipoteza are mare valoare și pentru calificarea faptei: „Catilina și ceata lui de scelerați, pe care i-a adus cu el, dacă ar putea judeca această afacere, ar condamna pe Murēna“². Sau pentru amplificare: „Dacă asta

¹ *Caec.*, 19, 55.

² *Mur.*, 39, 83.

- ți s-ar fi întâmplat la masă, în timpul obișnuitelor tale orgii“¹ și² „Dacă statul ar avea glas“.
100. Cam acestea sînt izvoarele cunoscute din care provin, în general, dovezile. Prezentarea lor pe genuri nu e suficientă, deoarece fiecare din ele dă naștere la o bogăție infinită de argumente. De altă parte, firea lucrurilor nu îngăduie urmărirea fiecărei specii aparte. Cei care au încercat s-au izbit deodată de două inconveniente: de a spune prea mult, fără ca totuși să spună totul. Așa se face că foarte mulți, odată prinși în aceste rețele de nedescurcat, pierd orice libertate de efort individual, chiar pe aceea pe care le-o putea oferi propria lor inteligență. Strinși parcă în lanțurile de neînfînt ale regulilor și cu ochii numai la profesori, au
102. încetat să urmeze natura ca maestru. Într-adevăr, după cum nu e suficient să știi că toate dovezile se scot fie din categoria persoane, fie din categoria lucruri, deoarece acestea, la rîndul lor, se subîmpart în mai multe specii, tot așa, cine a învățat că argumentele se scot din împrejurări anterioare, simultane sau ulterioare, nu înseamnă, prin aceasta, că este pregătit să știe ce argument trebuie scos din
103. acestea, în fiecare cauză aparte, mai ales că cele mai multe dovezi sînt inerente însăși naturii cauzelor, așa încît nu oferă nimic comun cu altă cauză; și cele mai puternice sînt cele mai greu de descoperit, fiindcă cele obișnuite mai multor cauze ne sînt cunoscute din pre-

¹ *Cic.*, *Phil.*, 2, 25, 63.

² *Cat.*, 1, 27.

cepte, iar cele specifice trebuie descoperite de noi.

104. Acest gen de argumente ar putea fi denumit pe bună dreptate „scos din circumstanțe” — fiindcă altfel nu putem reda grecescul *περίστασις* — sau „scos din ceea ce e propriu fiecărei cauze”. Fie cazul preotului adulter care a voit să se salveze pe sine, prevalându-se de legea care îi permitea să salveze un vinovat. Ceea ce este propriu acestei controverse este să i se spună: „În acest caz tu nu ai salva numai un vinovat ci doi, fiindcă dacă tu ai fi scos din cauză nu ar mai putea fi ucisă nici complicea ta”. De fapt acest argument e oferit de lege, care interzice uciderea femeii adultere, fără a complicității ei. La fel, în privința legii care dispune ca zarafii să plătească jumătate din suma pe care o datorează ei, dar să primească întreaga sumă creditată de ei. Un zaraf pretinde la alt zaraf întreaga datorie. Argumentul propriu afacerii și oferit de ea este tocmai prescripția adăugată în lege, care prevede că un zaraf își poate pretinde întreaga sumă; față de alții nu ar fi fost nevoie de lege, deoarece oricine are dreptul să-și pretindă întreaga sumă de la alții, nu însă și de la zarafi.
106. Astfel se ivesc multe considerente noi în orice fel de cauză, dar mai ales în problemele care se bazează pe vreun text, fiindcă adeseori există ambiguitate și când luăm în considerare cuvintele izolate și, mai mult chiar, când le luăm în frază. Aceste considerente variază și mai mult când avem în vedere mai multe legi sau texte — fie că acestea sînt de acord, fie că nu —

cînd un fapt devine un fel de indiciu al altui fapt, iar un principiu de drept, al altui principiu de drept: „Nu ți-am datorat bani; niciodată nu m-ai chemat în judecată; nu ai primit niciodată dobîndă; ne-am împrumutat reciproc”. „Cine nu a dat asistență la proces tatălui său acuzat de trădare să fie dezmoștenit”. Fiul neagă că ar fi pasibil de această penalitate pentru că tatăl său a fost achitat.

108. Ce aduce drept dovadă? O altă lege care spune: „Cel condamnat pentru trădare va fi exilat împreună cu apărătorul”. Cicero, în *Pro Cluentio*¹, zice că P. Popilius și Tiberiu Guttus au fost condamnați nu pentru corupere de judecatori ci pentru intrigi electorale. Ce dovadă aduce? Faptul că acuzatorii lor, care fuseseră ei înșiși condamnați pentru intrigi electorale, au fost reabilitați, conform legii, după victoria obținută în proces.

109. De altfel, nu trebuie să avem mai puțină grijă în alegerea argumentelor decît în modul de a le prezenta; tocmai în aceasta constă puterea invențiunii, care dacă nu este cea mai de seamă, este desigur prima. Căci, după cum sînt fără folos săgețile pentru cine nu știe ce să țintească, la fel sînt argumentele dacă nu prevezi la ce să le folosești. E ceva ce nu se învață din tratate de retorică; de aceea dintre mai mulți oratori, deși au primit aceeași învățătură și folosesc argumente de același gen, unul va găsi mai multe argumente decît altul. Să dăm ca exemplu controversa urmă-

¹ *Cluent.*, 36, 98.

- toare, care pune probleme cu totul aparte:
111. „Alexandru, la distrugerea Tebei, găsește un act care dovedea că tebanii au împrumutat pe tesalieni cu o sută de talanți. Alexandru iartă datoria tesalienilor, fiindcă primise ajutorul lor militar. Mai târziu, tebanii, reveniți la starea lor anterioară datorită lui Cassander, reclamă de la tesalieni suma. Procesul are loc în fața amfichioniilor¹⁴. Este fapt constatat că tebanii au dat cu împrumut suta de talanți
 112. și că ei nu au primit-o înapoi. Întreg procesul se desfășoară asupra iertării datoriei făcută de Alexandru tesalienilor. Este constatat și faptul că Alexandru nu a dat bani tesalienilor; se cercetează, deci, dacă ceea ce le-a acordat Alexandru echivalează cu înapoierea împrumutului. La ce va folosi sursa de argumente, dacă nu voi vedea mai întâi că donația lui Alexandru este nulă, că nu a putut dona, că nu a fost o donație?
 - 113.

Începutul acțiunii este ușor și favorabil pentru tebanii care reclamă pe temei de drept ceea ce li s-a luat prin violență. Dar de aci se naște o chestiune dificilă și aprigă referitoare la dreptul războiului, deoarece tesalienii spun că pe acest drept se bazează statele, popoarele, hotarele neamurilor și ale orașelor.

114. Pentru respingerea acestui argument trebuie găsit prin ce anume cazul de față se deosebește de cazul altor bunuri ajunse în stăpânirea

¹⁴ *Amphictyonia* — în Grecia antică, asociație (cu caracter politic și religios) de state, grupate în jurul unui sanctuar, de exemplu *Amfictionia de la Delphi* sau *Delos*.

- învingătorului și dificultatea nu stă în dovadă, ci în felul cum o prezentăm. Să spunem mai întâi: într-o chestiune care poate fi adusă în fața tribunalului, dreptul războiului nu are valoare și bunurile răpite prin arme nu pot fi reținute decât prin arme. Așadar, unde armele au cuvîntul, nu poate exista judecător; unde intervine un judecător, armele nu au valoare. Iată ce trebuie găsit, pentru a susține apoi, prin argumente, că prizonierii de război, reînorși în patrie sînt liberi, fiindcă bunurile cîștigate prin război nu pot rămîne în posesiune decât prin aceeași forță. Acestei cauze îi este particular și faptul că judecă amfichioniile; căci, în aceleași probleme, alta e metoda de judecată înaintea centumvirilor, alta în fața unui arbitru.
- 115.
 116. În al doilea rînd, vom spune că un drept¹ nu a putut fi donat de învingător, fiindcă biruitorului nu-i aparține decât ce se poate stăpîni în mod fizic; or, dreptul fiind incorporeal, nu poate fi prins cu mîna². E mai greu să descoperi acest principiu decât, o dată descoperit, să-l dezvoltî prin argumente, după cum e mai greu să spui că condiția moștenitorului diferă de a învingătorului, deoarece dreptul
 117. trece la unul iar proprietatea la celălalt. Apoi, specific subiectului de față e faptul că o creanță publică nu a putut trece asupra învingătorului, fiindcă ceea ce un popor a dat cu împrumut constituie o datorie față de toți cetățenii și cît timp va fi în viață fie și unul singur, indi-

¹ Dreptul de a nu plăti.

² Sau cu forța.

118. ferent care, acela este creditorul întregii sume; tebanii, însă, nu toți au fost în puterea lui Alexandru. Acest punct nu trebuie susținut prin idei din afară, care dau tărie argumentului, ci se impune prin el însuși. În al treilea rând, se impune, mai întâi, un argument mai banal, că dreptul nu rezidă în contract; deci poate fi apărat prin numeroase argumente. Trebuie pusă la îndoială însăși intenția lui Alexandru, dacă el a vrut să răsplătească sau să înșele pe tesalieni. Apoi mai e ceva specific subiectului și care introduce aproape o nouă controversă: presupunerea că tebanii, chiar dacă și-au pierdut dreptul, l-ar fi recîștigat o dată cu refacerea lor. Aci se cercetează și ce propune Cas-sander; dar, în fața amficioniilor, dezvoltările chestiunilor de echitate sînt cele mai importante.
119. Spun acestea nu pentru că aș considera inutilă cunoașterea izvoarelor din care se scot argumentele (altfel nici nu le-aș fi tratat), ci pentru că aceia care le cunosc să nu se creadă — în caz că neglijează restul — perfecți și ajunși la culmea artei. De asemenea vreau să înțeleagă că, dacă nu se vor trudi să cunoască și celelalte laturi ale artei retorice la care mă voi referi în curînd, ei își vor însuși, ca să zic așa, o știință mută. De fapt, nu prin publicare de tratate de retorică s-a ajuns la descoperirea argumentelor, ci toate au fost practicate înainte de a deveni precepte; autorii de tratate au publicat ulterior rezultatul observațiilor lor. Dovadă e faptul că folosesc exemple anterioare lor, că le iau de la oratori, că ei înșiși nu găsesc nimic nou, care să nu fi

121. fost spus. Așadar, adevărații autori de tratate retorice sînt cei care au pronunțat discursuri. Dar trebuie să fim recunoscători și acelor care ne-au scutit de trudă; căci ceea ce anticii au descoperit succesiv datorită talentului lor, noi nu mai trebuie să căutăm și avem totul grupat. Dar atît nu este suficient, așa cum nu este suficientă învățarea teoretică a gimnasticii: căci corpul trebuie ajutat de exercițiu, cumpătare, felul hranei și, înainte de toate, de dispoziții naturale; și invers: toate aceste condiții ar fi insuficiente fără ajutorul artei.
122. Tinerii care studiază elocința trebuie să știe, de asemenea, că nu în toate cauzele pot găsi toate formele de argumente pe care le-am indicat și că, dacă au un subiect de tratat, nu trebuie să examineze fiecare specie de argument în parte nici, ca să zic așa, să bată din poartă în poartă, pentru a vedea dacă nu cumva, din întîmplare, vreun autor îi oferă argumentarea pe care vrea să o facă; așa s-ar putea proceda în timpul studiilor și cît timp sînt încă lipsiți de experiență. Într-adevăr, o astfel de situație ar întîrzia nemaipomenit vorbirea, dacă totdeauna ar fi necesar să încercăm fiecare argument în parte și dacă din astfel de încercări am vedea ce se potrivește și ce convine cauzei. Cred că această cale ar constitui o piedică chiar, afară de cazul cînd o înclinare firească a minții noastre și o abilitate cîștigată prin studiu nu ne-ar duce direct la argumentele care
124. convin cauzei respective. Un cîntec cîștigă mult dacă este acompaniat de un instrument cu coarde; totuși, dacă mina, prea înceată,

- ar ezita și ar încerca fiecare coardă pînă ce ar găsi coarda potrivită fiecărui ton, ar fi mai potrivit să se mulțumească cu ceea ce îi oferă farmecul simplu și natural al vocii. Tot așa, elocința trebuie să meargă mină în mină cu cunoștințele teoretice întocmai ca vocea alături de chitară. Dar această îndemînare se realizează printr-un îndelungat exercițiu. După cum mîna artiștilor îndemînatici — chiar cînd ei privesc în altă parte — alunecă din obișnuință pe tonurile grave, acute sau medii ale coardelor, tot așa varietatea și bogăția argumentelor să nu întirzie cugetarea oratorului ci, ca să zic așa, să i se ofere și să-i iasă în cale. După cum literele și silabele nu pretind din partea noastră, cînd scriem, un efort mental, tot așa argumentele să se prezinte oarecum de la sine în discurs.

CAPITOLUL XI

Despre exemple

1. Al treilea fel de dovezi, care sînt aduse din afara retoricii pentru a susține cauza, e cel denumit de greci παράδειγμα (exemplu); acest termen ei îl folosesc, în general, pentru denumirea oricărei asemănări și, în mod special, pentru denumirea asemănărilor care se sprijină pe autoritatea faptelor. Ai noștri, aproape toți, au preferat termenul *similitudo* (asemănare) care are corespondent în grecescul παραβολή.
2. în timp ce pe παράδειγμα îl redau prin *exemplum*, deși ultimul implică comparația, iar primul exemplul. Eu, pentru facilitarea expu-

- nerii, consider că ambii termeni corespund grecescului παράδειγμα și, în ce mă privește personal, mă voi servi de termenul *exemplum*. Și nu mă tem că par a fi în contradicție cu Cicero, deși el distinge comparația (*collatio*) de exemplu¹. Căci tot Cicero împarte întreaga argumentare în două grupe, înductivă și deductivă, așa cum majoritatea grecilor au împărțit-o în παραδείγματα și ἐπιχειρήματα interpretînd παράδειγμα prin ῥητορικὴ ἐπαγωγή (inducțiune retorică).
3. Într-adevăr, raționamentul folosit în general de Socrate consta în metoda următoare: după ce punea mai multe întrebări, pe care adversarul în mod necesar le admitea, ajungea, în urmă, la concluzia că și punctul controversat trebuie admis, fiind analog cu cele admise înainte. Să luăm ca exemplu întrebarea următoare: „Care este fructul cel mai nobil? Nu e oare cel mai bun?”; se va cădea de acord. Se continuă: „Care este calul cel mai nobil? Nu cel mai bun?”. Se pun apoi și alte întrebări similare. În cele din urmă se pune întrebarea la care ținteau întrebările anterioare. „Atunci,
 5. între oameni, cel mai nobil nu este cel mai bun?” Adversarul va trebui să recunoască. Acest raționament este foarte eficient în interogarea martorilor. Într-un discurs continuu folosirea lui variază: de fapt, sau oratorul își răspunde sieși, sau ceea ce, în examinarea martorilor, are forma de întrebare, aici, de obicei, constituie o concluzie. „Care este fructul cel mai nobil? Socot că cel mai bun. Dar calul?

¹ *Ino.*, 1, 30, 49.

Cel mai iute. Tot așa, dintre oameni, cel mai bun este acela care se va distinge nu prin strălucirea originii sale, ci prin virtute.“

- Prin urmare, toate argumentele scoase din acest gen de dovezi se referă la lucruri similare, deosebite sau opuse. Similitudinea este folosită uneori și pentru ornarea discursului. Dar acest punct va fi tratat când o va cere subiectul¹; acum mă voi ocupa de argumentele referitoare la dovedire. Printre argumentele de acest gen, cel mai puternic este cel numit în sens propriu exemplu, adică evocarea unui fapt istoric, sau admis ca atare, util pentru a convinge. Așadar, trebuie să examinăm dacă similitudinea este totală sau parțială, pentru a o utiliza în toate punctele sau în cele care ne vor fi utile. Este similitudine în: „Saturninus a fost asasinat pe bună dreptate ca și Grachii“²; deosebire în: „Brutus și-a ucis fiii care unel-teau trădarea; Manlius a pedepsit cu moartea vitejia fiului său“. Există o opoziție în: „Marcellus a restituit siracuzanilor, dușmanii noștri, operele de artă; Verres li le-a răpit aliaților noștri“³. Această grupare servește la dovedirea prin argumente a ceea ce trebuie atit lăudat, cit și acuzat. Și pentru ceea ce se referă la viitor este utilă citarea de exemple. De pildă, când se spune că Dionysius caută gardă personală, pentru ca, sprijinit de armele acesteia, să pună mina pe tiranie, se poate aduce ca exemplu faptul că Pisistrate a ajuns la putere în același fel.

¹ 8, 3, 72 și urm.

² Exemplul se găsește în *Ad. Her.*, 4, 67.

³ *Cic., Verr.*, 4, 55, 123.

9. Uneori deci, exemplele sint comparabile din toate punctele — cum este acesta din urmă — alteori se argumentează de la mai mare la mai mic, sau de la mai mic la mai mare: „Au fost dărimate cetăți, din cauza încălcării drepturilor căsătoriei; ce pedeapsă merită un adulter? Niște cîntăreți din flaut, cînd au plecat din Roma, au fost rechemati în mod oficial; cu atit mai mult trebuie rechemati din exil conducătorii de seamă ai statului și care au binemeritat de la republică, dacă au fost alungați din invidiei!“ Pentru exhortație sint deosebit de eficace exemplele luate din situații inegale. Curajul e mai vrednic de admirat la o femeie decit la un bărbat. Deci, dacă voim să determinăm pe cineva la o faptă îndrăzneată, Horatius sau Torquatus vor impresiona mai puțin decit femeia care a ucis pe Pyrrhus cu mina ei; și pentru curajul de a muri, Cato și Scipio impresionează mai puțin decit Lucretia¹; aici este un argument pornind de la mai mare la mai mic.
11. Să dăm, acum, cite un exemplu de fiecare gen de argumente din Cicero (căci de unde am lua mai bune?). Un exemplu de similitudine, din *Pro Murena*: „Într-adevăr, mie însumi mi s-a întîmplat să concurez cu doi patricieni; unul, complet lipsit de caracter și de o îndrăzneală fără margini, celălalt, omul cel mai cinstit și mai onest; totuși, pe Catilina l-am învins prin demnitate, pe Galba prin credit“². De

¹ Cf. T. Liv., 9, 10.

² *Mur.*, 8, 17.

la mai mare la mai mic în *Pro Milone*: „Ei spun că nu are drept să vadă lumina cine mărturisește că a ucis un om. Dar în care oraș, în sfârșit, ce nebuni susțin această teză? Ei da! în orașul care a văzut primul proces de condamnare la moarte, acela al lui M. Horatius, neînfricatul om care, când cetatea nu era încă liberă¹, a fost achitat de adunarea poporului roman, măcar că a mărturisit că și-a ucis sora cu mina lui”². Un exemplu de la mai mic la mai mare: „Am ucis, da! am ucis, dar nu pe Spurius Maelius, care, coborînd prețul grîului și cheltuind averea părintească, părea că vrea să-și atragă prea mult plebea și a fost bănuie că țintește să ajungă rege...” etc. „ci pe acela (într-adevăr, el ar îndrăzni să spună, pentru că și-a eliberat patria din pericol) al cărui nerușinat adulter comis pe paturile rezervate icoanelor zeilor...” etc. — și așa mai departe, cum spune în întregul dezvoltare împotriva lui Clodius³.

13. Deosebirea se face pe mai multe căi: ea se scoate din gen, mod, timp, loc etc. mijloace întrebuințate aproape toate de Cicero pentru a anihila aprecierile anterioare care păreau că vizează pe Cluentius⁴. Printr-un exemplu contrar⁵, el răstoarnă nota cenzo-

¹ Este vorba de P. Horatius care și-a ucis sora după lupta cu cei trei curiați; cetatea liberă; republica.

² *Mil.*, 3, 7.

³ *Mil.*, 27, 72.

⁴ *Cluent.*, 32 și urm.

⁵ *Ibid.*, 48; 134.

rului: laudă pe Scipio Africanul¹ care, în calitate de cenzor, a permis unui cavaler să-și mențină calul², deși Scipio îi reproșase în mod public că a jurat strîmb și cu bună știință, și a promis că va depune mărturie dacă faptul ar fi contestat; dar nimeni nu l-a acuzat.

- Întrucît pasajul respectiv este prea lung, nu 14. l-am reproduș. La Vergiliu³ există, însă, un exemplu scurt de contrariu: „Însă vestitul Achile din care spui, mințind, că te tragi, nu așa s-a purtat cu Priam, dușmanul său...”
15. Din faptele petrecute, unele vor fi redată în întregime; așa procedează Cicero, în *Pro Milone*: „Un tribun militar din armata lui C. Marius, rudă cu acest general, a atentat la pudoarea unui ostaș; ostașul, atacat, l-a ucis; acest tinăr demn a preferat, de fapt, să se expună primejdiei decît să suporte rușinea; și Marius, omul acesta minunat, l-a salvat
16. din primejdie, iertîndu-i crima”⁴. — Alteori va ajunge simpla concluzie; așa face același orator, pentru același acuzat: „Ar fi fost imposibil ca faimosul Ahala Spurius, P. Nasica, L. Opimius, sau chiar senatul din timpul consulatului meu să nu fi fost acuzați de crimă, dacă osîndirea la moarte a criminalilor nu ar

¹ P. Cornelius Scipio Africanus Minor Numantinus — cuceritorul Africii (al Cartagînii) și al Numantie, care urma conduita severă a lui Cato Maior; în 142 î.e.n., fiind ales cenzor, a avut aceeași atitudine necruțătoare împotriva luxului, glorificînd virtuțile strămoșești.

² Dacă-i lua calul ar fi însemnat să-l excludă din ordinul ecvestru.

³ *Aen.*, 2, 539—540.

⁴ *Mil.*, 4, 9.

fi îngăduită¹. Aceste apropieri istorice vor fi prezentate mai în detaliu sau mai pe scurt după cât sînt mai mult sau mai puțin cunoscute, sau după cum o va pretinde utilitatea cauzei sau cerințele estetice.

17. În același fel se procedează cu exemplele luate din povestirile poetice; să reținem, însă, că ele au mai puțină forță doveditoare. Cum
18. trebuie utilizate, ne-o arată același neîntrecut scriitor și maestru al elocinței. Într-adevăr, în același discurs vom găsi un exemplu și de acest fel². „Așadar, judecători, nu fără motiv oamenii cei mai învățați ne-au transmis, prin povestiri imaginare, că cine și-a ucis mama pentru a-și răzbuna tatăl, chiar dacă părerile oamenilor diferă, este achitat nu numai prin sentința unui zeu, ci prin sentința celei mai
19. înțelepte dintre divinități.“ De asemenea, binecunoscutele fabule, atribuite în genere lui Esop, chiar dacă nu este el autorul (căci pare să le fi inventat Hesiod), impresionează sufletele, îndeosebi pe cele simple și naive, care înclină spre ficțiune și care, încintate, dau ușor crezare povestirilor ce le farmecă. Căci știu că Menenius Agrippa a împăcat plebea cu senatul povestind vechea fabulă despre membrele corpului omenesc care s-au certat cu stomacul.
20. Horațiu însuși a folosit un exemplu de acest fel într-un poem; dovadă sînt versurile: „Așa spuse vulpea cea șireată leului bolnav.“³ Grecii

¹ *Ibid.*, 3, 8.

² *Ibid.*, 3, 8.

³ *Hor., Ep.*, 1, 1, 73.

le numesc αἰνός (apolog) și povestiri esopice sau libyce — după cum am spus; la noi, unii le numesc *apologatio*, termen care de altfel

21. nu a intrat în uz. Apropiat de fabulă este proverbul, numit în greacă [παροιμία — un fel de fabulă mai scurtă și prezentată sub forma de alegorie: „Nu nouă ni se cade greul, zise; boul duce povara“¹.
22. Similitudinea produce cam același efect ca exemplul, îndeosebi cînd asemănarea e scoasă din fapte aproximativ egale fără nici un amestec de metafore: „După cum cei care obișnuiesc, în Cîmpul lui Marte, să-și vindă voturile, sînt, îndeobște, adversarii cei mai înverșunați ai candidaților pe care îi bănuiesc că și-au economisit banii, tot așa judecătorii de felul acesta veniseră, atunci, porniți împotriva acuzatului“².
23. Într-adevăr παραβολή (compararea), pe care Cicero o denumește *collatio*³, pornește de obicei de mai departe. Și nu se rezumă la apropierea acțiunilor similare dintre oameni; astfel Cicero în *Pro Murena* spune: „Marinarii care intră în port din largul mării povestesc de obicei în detaliu marinarilor gata de plecare în larg despre furtuni, pirați și localități, fiindcă natura ne-a făcut binevoitori cu cine are de înfruntat aceleași primejdii prin care am trecut și noi; cu atît mai multă tragere de inimă trebuie să arăt eu, care, abia scăpat dintr-o mare furtună, văd pămîntul, față de acest om pe

¹ *Cic., Att.*, 5, 15, 3.

² *Cluent.*, 27, 75.

³ *Ad. Her.*, 4, 59 și 60 și *De. or.*, 3, 265.

care-l văd că are de înfruntat cele mai mari vijelii“¹. Însă asemănări de felul acesta se pot scoate, uneori, și de la ființele necuvântătoare, sau chiar de la obiectele neînsuflete.

24. Și, fiindcă similitudinile pot oferi aspecte diferite, conform unghiului din care sînt privite, trebuie să atragem atenția că, în discurs, genul denumit de greci εἰκὼν prin care se redă imaginea lucrurilor sau persoanelor (de exemplu, la Cassius: „Cine este omul acesta care se schimonosește ca un bătrîn bolnav de podagră?“²) este mai rar întrebuintat decît comparațiile care servesc la dovedire. De exemplu, dacă spui că sufletul trebuie cultivat, poți folosi comparația cu pămîntul care, negrijit, dă spini și mărarci, dar cultivat dă roade. Sau, dacă îndemni pe cineva să participe la treburile statului, arăți că albinele și furnicile, deși ființe necuvîntătoare și chiar mici, muncesc pentru interesul obșteșc. Cicero folosește o comparație de genul acesta cînd spune: „Precum un trup lipsit de minte, la fel un stat lipsit de legi nu se poate servi de părțile sale, care sînt, cum sînt nervii, singele și membrele lui“³. Dacă în *Pro Cluentio* a folosit asemănarea cu corpul omenesc, în *Pro Cornelio*⁴ a folosit asemănarea cu caii, iar în *Pro Archia*⁵, cu stîncile.

¹ Mur., 2, 4.

² Comic. Rom., Tog., frg. 4, p. 266 R.

³ Cluent., 53, 146.

⁴ Corn., frg. A. 8, inc. 2.

⁵ Arch., 8, 19.

26. Asemănări de felul celei care urmează sînt — cum am spus — mai apropiate de noi. „Vislașii fără cîrmaci, ostașii fără general nu pot nimic.“

Adeseori, însă, la prima vedere, asemănările înșeală; de aceea trebuie folosite cu prudență. Într-adevăr, dacă o corabie nouă e mai utilă decît una veche, nu la fel stau lucrurile cu prietenia; dacă merită laudă femeia care dăruiește cu generozitate bani, nu merită și aceea care își dăruiește corpul. În aceste exemple, termenii „vechi“ și „darnic“ au o valoare cu totul diferită cînd se referă la bani sau la pudoare, la corabie sau la prietenie.

27. Deci, mai ales în acest fel de asemănări, cercetăm dacă apropierea se face pe temei real. Chiar în întrebările socratice, amintite ceva mai înainte¹, trebuie să evităm răspunsul imprudent. La Eschine socraticul, a răspuns greșit Aspasia, soția lui Xenofon. Pasajul este tradus de Cicero astfel: „Spune-mi, te rog, soție a lui Xenofon, dacă vecina ta ar avea aur de mai bună calitate decît ai tu, l-ai prefera pe acela sau pe al tău? — Pe acela, zise ea. — Și dacă ar avea rochii și alte găteli femeiești mai de preț decît ai tu, le-ai prefera pe ale tale sau pe ale ei? Ea răspunse: — Pe ale ei, de bună seamă. — Spune-mi, continuă, dacă vecina ta ar avea un bărbat mai bun decît ai tu, ai prefera pe bărbatul tău sau pe al ei?“²
29. Aici femeia a roșit, pe bună dreptate; de fapt,

¹ 5, 11, 3.

² Inv., 1, 31, 51.

răspunsese rău că preferă aurul străin aurului său, căci este o faptă necinstită. Dimpotrivă, dacă ar fi răspuns că ar prefera ca aurul ei să fie ca al vecinei, ar fi putut răspunde cuvințios că preferă ca bărbatul ei să semene cu acela care e mai bun decât al ei.

30. Știu că unii retori, dintr-un scrupul exagerat de exactitate, au disecat specia aceasta în părți foarte mărunte. Astfel susțin ei că există și ceva „mai puțin asemenea” — cum este maimuța față de om, schița în marmură față de model — sau ceva „mai asemănător”, ca în cunoscuta zicală că „Un ou nu este întocmai asemenea altui ou”. De altă parte, ei susțin că în obiectele deosebite există oarecare asemănare.
31. re: de pildă, furnica și elefantul sînt de același gen, fiindcă ambele sînt ființe. În lucrurile asemănătoare văd o anumită deosebire (de pildă între cîini și căței, capre și iezi — căci diferă prin vîrstă). În ce privește contrariile, ei disting: „ceea ce se opune” — de exemplu noaptea și ziua, sau „ceea ce dăunează” — de exemplu apa rece la febră, „ceea ce este contradictoriu” cum e adevărul și minciuna, sau „negativ”, de pildă „ce este dur” față „de ce nu este dur”. Nu văd însă ce interes pot prezenta aceste subdiviziuni pentru subiectul de față.
32. Mai curînd trebuie notat că, în chestiunile de drept, argumentele se scot din: situații similare, de exemplu, Cicero în *Topice*: „Cine are o casă în uzufruct, dacă s-a dărimat casa, acela nu e obligat să o restituie moștenitorului, fiindcă n-ar înapoia nici pe sclavul care ar fi

decedat”¹; din contrarii: „Nimic nu se opune ca o căsătorie să fie legală, dacă părțile consimt, chiar de nu există acte semnate”²; într-adevăr, semnarea unor acte nu va servi la nimic dacă

33. se constată că n-a existat consimțămînt”; din fapte deosebite — de exemplu argumentul folosit de Cicero în *Pro Caecina*: „Dacă cineva m-ar sili, cu arma în mînă, să iês din casă, aș avea temei să-l dau în judecată; iar dacă cineva m-ar opri să intru, nu”³.

34. Unii retori au separat analogia de similitudine; eu socot că se înglobează în același gen. Căci „cum este unu față de zece, așa este zece față de o sută” este fără îndoială o similitudine, întocmai ca atunci cînd spui că „un cetățean rău este ca un dușman”. Trebuie adăugat că se merge de obicei și mai departe cu argumentele de genul acesta: „Dacă pentru o stăpînă este rușinos să întrețină relații cu sclavul ei, e rușinos și pentru un stăpîn să întrețină relații cu sclava lui. Dacă pentru
35. ființele necuvîntătoare plăcerea constituie un scop, la fel e și pentru om.” O astfel de argumentare poate fi respinsă foarte ușor printr-o argumentare bazată pe deosebiri: „Nu este același lucru un stăpîn care întreține relații cu o sclavă ca o stăpînă care are amant pe sclavul ei. Dacă pentru necuvîntătoare plăcerea constituie un scop, nu înseamnă că este

¹ *Top.*, 3, 15.

² Semnarea părților atesta validitatea actului.

³ *Caec.*, 12, 34.

la fel și pentru ființele raționale.“ Ba chiar prin contrarii: „Fiindcă este ceva caracteristic pentru necuvîntătoare, nu și pentru cele dotate cu rațiune“.

36. Ca argument adus din afară în sprijinul cauzei se va adăuga și autoritatea celui care și-a exprimat părerea. Grecii denumesc aceste dovezi κρίσεις. Retorii, care urmează pe greci, le numesc *iudicia* sau *iudicationes*. Acești termeni nu trebuie înțeleși în sensul de cazuri asupra cărora există vreo decizie a justiției (căci acelea, de fapt, intră în grupul exemplelor), ci ceea ce poate fi privit ca exprimînd opinia ginților, popoarelor, înțelepților, cetățenilor de vază, sau a poetilor vestiți. Chiar credințele răspindite în popor și în general admise nu vor fi fără folos. Căci ele sînt, am zice, niște mărturii chiar mai puternice, fiindcă nu au fost pregătite în vederea cauzei, ci le-au spus sau le-au creat minți scutite de ură sau de părtinire, fiindcă le păreau că sînt sau foarte demne, sau foarte adevărate. Și, într-adevăr, cînd vorbesc despre necazurile vieții, nu mă va sprijini, oare, credința acelor neamuri care însoțesc pe nou-născuți cu bocete, iar pe cei morți cu veselie? ¹ Sau, dacă voi solicita judecătorului îndurare, nu mă voi servi de faptul că cea mai înțeleaptă cetate, Atena, a înțeles îndurarea nu ca pe un sentiment, ci ca
37. ținilor de vază, sau a poetilor vestiți. Chiar credințele răspindite în popor și în general admise nu vor fi fără folos. Căci ele sînt, am zice, niște mărturii chiar mai puternice, fiindcă nu au fost pregătite în vederea cauzei, ci le-au spus sau le-au creat minți scutite de ură sau de părtinire, fiindcă le păreau că sînt sau foarte demne, sau foarte adevărate. Și, într-adevăr, cînd vorbesc despre necazurile vieții, nu mă va sprijini, oare, credința acelor neamuri care însoțesc pe nou-născuți cu bocete, iar pe cei morți cu veselie? ¹ Sau, dacă voi solicita judecătorului îndurare, nu mă voi servi de faptul că cea mai înțeleaptă cetate, Atena, a înțeles îndurarea nu ca pe un sentiment, ci ca
38. foarte demne, sau foarte adevărate. Și, într-adevăr, cînd vorbesc despre necazurile vieții, nu mă va sprijini, oare, credința acelor neamuri care însoțesc pe nou-născuți cu bocete, iar pe cei morți cu veselie? ¹ Sau, dacă voi solicita judecătorului îndurare, nu mă voi servi de faptul că cea mai înțeleaptă cetate, Atena, a înțeles îndurarea nu ca pe un sentiment, ci ca
39. pe o divinitate? Apoi, cunoscutele învățături

¹ Cf. Herodot, 5, 4.

ale celor șapte înțelepți¹ nu le considerăm adevărate legi pentru viață? Dacă o femeie adulteră ar fi acuzată de otrăvire, nu am găsi de cuviință că trebuie condamnată, dacă ne referim la părerea lui M. Cato, care a spus că nu există femeie adulteră care să nu fie otrăvitoare? ²

- De fapt, reflecții de ale poetilor abundă nu numai în discursuri, ci și în cărțile filozofilor; aceștia, deși consideră totul inferior învățăturilor și scrierilor lor, nu au găsit nedemn să apeleze la autoritatea multor versuri. De altfel, constituie un exemplu strălucit faptul că megarienii în disputa lor pentru Salamina au fost învinși de către atenieni datorită unui vers din Homer ³ (care, totuși, nu se găsește în toate edițiile) în care se spune că Ajax și-a unit corăbiile cu ale atenienilor. Și proverbele culese din gura poporului, tocmai pentru că sînt anonime, devin un fel de bun al tuturor; de exemplu: „Unde sînt prieteni, acolo e bogăție“, „Conștiința face cît o mie de martori“. Sau, la Cicero: „Cum zice un vechi proverb: « Spune-mi cu cine te însoțești și ți-oi spune cine ești »“ ⁴; de fapt, ele nu ar fi putut dura veșnic dacă nu ar fi părut tuturor adevărate.

¹ Cei șapte înțelepți ai antichității erau Psittacus din Lesbos, Solon, Cleobul din Rhodos, Periander din Corint, Chilon din Sparta, Thales din Milet și Bios din Priene.

² *Orat.*, frg. inc. 6, Iord.

³ *Il.*, 2, 558.

⁴ Cato maior, 3, 7.

42. Unii retori adaugă acestui grup, și chiar pe prim plan, autoritatea zeilor, manifestată prin răspunsurile oracolelor. Iată un exemplu: „Socrate este omul cel mai înțelept“. Cazul este rar, totuși este util. Cicero o folosește în cartea referitoare la răspunsurile haruspiciilor și în discursul împotriva lui Catilina când arată poporului statuia lui Iupiter așezată în virful unei coloane¹. De asemenea, în *Pro Ligario*, când mărturisește superioritatea cauzei lui C. Caesar, fiindcă așa au judecat zeii². Când acestea sînt proprii cauzei, se numesc „mărturii divine“; cînd sînt luate din altă parte — „argumente“.

43. Cîteodată folosim cite un cuvînt sau un act al judecătorului, al adversarului sau al avocatului părții adverse pentru a inspira încredere în cele ce expunem. De aceea unii retori considerau exemplele și autoritățile amintite printre probele independente de retorică, sub motiv că oratorul nu le creează el, ci le primește de la alții. Acest punct are foarte mare importanță: martorul, ancheta și celelalte mijloace similare decid asupra cauzei înseși în discuție; dimpotrivă, mijloacele aduse din afară cauzei nu au nici o valoare în ele înseși, dacă talentul oratorului nu le pune inteligent în folosul dezbaterii respective.

¹ Cic., *Cat.*, 3, 9, 21.

² Cic., *Lig.*, 6, 19.

CAPITOLUL XII

Despre folosirea argumentelor

1. Cam acestea sînt informațiile referitoare la dovedire, pe care le-am obținut fie de la alți autori, fie din experiența mea proprie. Nu pretind că sînt singurele; dimpotrivă, îndemn să se caute și admit că pot fi găsite și alte argumente; totuși, ceea ce se va mai putea adăuga nu va diferi mult de cele de față. Acum voi expune, pe scurt, cum trebuie folosite argumentele.
2. Este o regulă aproape general admisă că argumentul trebuie să aibă o certitudine recunoscută¹; căci cum pot fi dovedite niște fapte nesigure prin altele tot nesigure? Totuși, uneori, anumite fapte invocate pentru dovedirea altui fapt trebuie ele însele dovedite: „Ți-ai omorît bărbatul, fiindcă erai adulteră“. Mai întîi trebuie dovedit adulterul pentru ca, în momentul cînd acesta devine un fapt cert, să poată servi de argument pentru faptul incert. „Săgeata ta a fost găsită în corpul celui asasinat.“ Acuzatul neagă că săgeata îi aparține; pentru ca afirmația noastră să ne servească
3. de probă, trebuie dovedită. Aici trebuie să atragem atenția că nu există argumente mai tari decît cele care, prin dovedire, au devenit sigure din nesigure: „Omorul a fost comis de tine, căci ai avut îmbrăcămintea plină de sînge“. Argumentul apasă mai puțin greu, cînd acu-

¹ Cf. Cic., *Inv.*, 1, 53.

zatul recunoaște, decît atunci cînd, dacă neagă, e dovedit mincinos. Căci, dacă recunoaște, îmbrăcăminte a putut fi plină de singe și din alte cauze; dacă neagă, el face din aceasta punctul capital al procesului și, dacă va fi învins, se năruie tot restul. Într-adevăr, lasă impresia că nu ar fi mințit dacă nu ar fi fost convins că nu putea justifica faptul, dacă l-ar fi recunoscut.

4. Trebuie să insistăm asupra fiecăruia din argumentele cele mai puternice; cele mai slabe trebuie prezentate grupate. Aceasta, fiindcă cele puternice prin ele însele nu trebuie să întunece unele prezența altora, ci să apară
5. fiecare așa cum este; cele slabe se susțin în chip firesc reciproc. Deci argumentele care nu pot avea efect prin valoarea lor îl vor avea prin numărul lor, mai ales dacă toate servesc la dovedirea aceluiași fapt. De pildă, un om este acuzat că a ucis pe altul pentru a-l moșteni: „Sperai moștenirea și încă o moștenire mare; erai sărac, și tocmai atunci te hărțuiau creditorii; jigniseși pe acela al cărui moștenitor erai și știai că-și va schimba testamentul“. Fiecare afirmație în parte este fără greutate și banală; la un loc însă, îl lovesc, dacă nu ca un trăsnet, ca o grindină.
6. Pentru unele argumente nu este suficientă enunțarea, ci trebuie sprijinite. De pildă, dacă se afirmă că lăcomia a fost cauza nelegiurii, trebuie arătată forța acestei patimi; dacă se afirmă că a fost minia, trebuie arătate efectele ei asupra sufletelor oamenilor. În felul acesta, argumentele vor deveni mai puternice și vor

- avea mai mult farmec; dacă nu, vor arăta ca niște membre goale, și, ca să zic așa, fără carne pe ele. Dacă invocăm ca motiv ura, este, de asemenea, foarte important să stabilim dacă provine din invidie, dintr-o jignire, sau din rivalitate politică; dacă e vorba de o ură veche sau recentă; dacă este împotriva unui inferior, a unui egal sau superior; dacă e împotriva unui străin sau a unei rude. Fiecare din aceste împrejurări trebuie dezvoltată în felul ei și în interesul
8. părții pe care o apărăm. Totuși nu trebuie să îngreunăm totdeauna pe judecător cu toate argumentele pe care le vom găsi, fiindcă ele obosesc și ne fac suspecti. Într-adevăr, judecătorul nu poate crede în valoarea dovezilor pe care noi înșine, cei care vorbim, le socotim insuficiente; iar argumentarea în cazuri evidente ar fi la fel de stupidă ca și aprinderea unei lămpi slabe la lumina puternică a soarelui dintr-o amiază senină de vară.
 9. La aceste probe, unii retori adaugă pe cele numite *παθητικά* (patetice), extrase din anumite stări afective. Aristotel¹ la rîndul său socotea că cea mai puternică probă o constituie cel care susține cauza, dacă el este un om integru. De bună seamă el constituie cel mai bun argument; însă situația este cu totul alta dacă oratorul face numai impresia unui om integru. Iată de ce e admirabilă apărarea lui Scaurus: „Q. Varius din Sucro spune că Aemilius Scaurus a trădat interesele de stat ale poporului roman; Aemilius Scaurus

¹ Aristotel, *Ret.*, 1, 2, 4.

neagă”¹. Asemănătoare este atitudinea atribuită lui Iphicrates: fiind acuzat de o crimă similară de către Aristophon, l-a întrebat pe acuzator dacă el ar trăda statul pentru bani; Aristophon negînd, Iphicrates a replicat: „Atunci, ceea ce tu nu ai fi făcut, am făcut eu?”

11. Trebuie să ținem de asemenea seama în fața cui vorbim și trebuie să căutăm ce anume pare să obțină îndeosebi aprobarea. Referitor la acest punct am vorbit în preceptele referitoare la exordiu și suasorii².

12. Un alt fel de probă este afirmarea: „Eu am făcut aceasta; tu mi-ai zis aceasta; o, crimă nelegiuită!” și altele similare care nu trebuie să lipsească din discurs, și, dacă lipsesc, e foarte regretabil. Totuși nu trebuie socotite printre mijloacele puternice, fiindcă pot fi folosite în aceeași cauză de către ambele părți.

13. Mai puternice sînt probele extrase din trăsăturile diferite de caracter ale fiecăruia și care se sprijină pe o rațiune plauzibilă. De exemplu, un rănit sau un om care și-a pierdut fiul să nu acuze pe altul decît pe vinovat, deoarece, dacă produce greutăți unui nevinovat, ar scăpa de pedeapsă pe cel care a comis nelegiuirea. Pe astfel de argumente se sprijină părinții împotriva fiilor și oricine împotriva rudelor sale.

14. S-a ridicat și problema dacă argumentele cele mai puternice trebuie așezate la început, pentru ca să cucerească spiritele, sau la sfîrșit, pentru a lăsa auditoriul impresionat, sau dacă

¹ Acest discurs nu s-a păstrat.

² În 4, 1, 17—22; și 3, 8, 36—48.

trebuie grupate o parte la început, o parte la sfîrșit, așa cum face Homer¹, care pune argumentele slabe la mijloc, ca să fie întărite de vecinele lor. Ele vor fi orînduite cum o cere rațiunea fiecărei cauze aparte, cu o singură excepție, după părerea mea, și anume: cuvîntarea să nu meargă descrescînd de la argumentele mai puternice la cele mai slabe.

15. M-am rezumat la prezentarea acestor scurte indicații și am arătat cît am putut mai limpede izvoarele și categoriile de argumente. Unii retori s-au extins mai mult asupra acestei probleme; au găsit de cuviință ca, după prezentarea argumentelor generale comune, să arate cum poate fi tratat fiecare din ele. Mie îmi pare de prisos această muncă. Căci, în general, e evident ce trebuie spus împotriva nedreptății, ce împotriva avariției, ce împotriva unui martor vrăjmaș, sau împotriva prietenilor puternici; de altă parte, ceea ce se poate spune despre aceste teme este tot atît de infinit ca și dacă aș intenționa să prezint chestiunile de drept, și argumentele sau ideile pentru toate controversele prezente sau viitoare. Cît despre ceea ce aș numi izvoarele argumentelor, sînt incredințat că, dacă nu le-am arătat pe toate, le-am indicat totuși pe cele mai multe.

Am procedat cu o grijă mai mare pentru că declamațiile — aidoma unor florete — prin care ne exercitam de obicei în vederea luptei din for, nu mai oferă de mult imaginea adevărată a pledoariilor. Compuse numai pentru

¹ *Il.*, 4, 299: așa-zisa ordine homerică a argumentelor.

- a plăcea, sînt lipsite de vigoare, iar oratorii noştri, pe legea mea, folosesc procedeul nelegiuit al negustorilor de sclavi care, pentru a-i face pe sclavi mai ispititori, le răpesc virilitatea. Căci așa cum negustorii de sclavi consideră lipsite de frumusețe forța fizică, mușchii și, mai ales, barba, precum și celelalte atribute naturale ale bărbaților, și încearcă să dea feminitate, dacă pot, la tot ce le pare aspru, tot așa noi acoperim această aparență bărbătească a elocinței și forța ei de exprimare concisă și robustă cu epiderma delicată a elocuțiunii și nu ne interesează valoarea cuvintelor, numai să fie șlefuite și elegante. Pentru mine, însă, care am natura ca maestru, nu va exista bărbat care să nu fie mai frumos decît un eunuc și niciodată nu voi crede providența atît de indiferentă față de opera sa încît să fi descoperit debilitatea printre perfecțiuni. De asemenea, niciodată nu voi socoti că, datorită bisturiului, devine frumos ceea ce, dacă s-ar fi născut așa, ar fi fost un monstru. Chiar dacă desfriul agreează aparența efeminată a sexului bărbătesc, niciodată depravarea nu va domni în așa măsură încît ceea ce ea prețuiește să fie considerat și bun. De aceea, deși dintr-o plăcere pervertită această elocință desfriată e pe gustul auditorilor (căci voi spune ce gîndesc), eu o voi considera nulă fiindcă nu dă cea mai mică dovadă de forță și sănătate, pentru a nu mai amîni lipsa ei de grație și de caracter. Pictorii și sculptorii cei mai de seamă voind să redea, în sculptură sau pictură, corpuri cît mai frumoase posibil nu

au căzut niciodată în rătăcirea de a-și lua ca model un Bagoas sau un Megabyzus¹, ci au ales pe celebrul Doryphoros², iscusit și în arme și în exercițiile de palestră. De asemenea, au socotit cu adevărat frumoase corpurile tinerilor războinici sau ale atleților. Atunci noi, care ne străduim să formăm pe orator, vom da elocinței nu arme, ci timpane?³

22. Așadar tînărul pe care îl formăm trebuie să se silească, pe cît mai mult posibil, să imite ceea ce este adevărat și, fiindcă adeseori va participa la luptele din for, să urmărească această izbîndă încă din școală, să știe ținti în punctele vitale ale altora, iar pe ale sale să le ferească. Profesorul va fi exigent în primul rînd cu aceste obiective și va lăuda pe elevul care a reușit. Căci dacă lauda duce uneori pe tineri la cele mai grave defecte tot ea îi menține pe calea cea bună. Astăzi răul constă în faptul că oratorii, în general, trec sub tăcere ce e necesar și că utilitatea nu e considerată printre calitățile discursului. Dar aceste considerente au fost dezvoltate de mine într-o altă lucrare⁴, iar în lucrarea prezentă le voi relua adeseori. Acum revin la planul pe care mi l-am propus.

¹ Nume persane de eunuci; deci, prin antonomasie, eunuci.

² Citat și de Plin. *N.H.* 34, 8, precum și de Cic. *Brut.*, 296; *Or.* 5.

³ Aluzie la preoții Cybelei, numiți *Galli*, dar porecliți *gallae* fiindcă erau eunuci; la ceremonii făceau mare zgomot din timpane.

⁴ Probabil în *De causis corruptae eloquentiae*, care nu a ajuns pînă la noi.

CAPITOLUL XIII.

Despre respingere

1. Termenul respingere (*refutatio*) poate avea două semnificații, deoarece o bună parte din apărare constă în combaterea adversarului și, de altă parte, afirmațiile adversarului trebuie dărimate fie prin atac, fie prin apărare. Partea a patra a discursului are aceasta a doua semnificație. În ambele cazuri însă, metoda este aceeași: argumentele se iau aici din aceleași izvoare ca în dovedire, și utilizăm la fel locurile comune, expresiile sentențioase, cuvintele și figurile. Totuși, în această parte, afectele trebuie să fie în, general, mai moderate.
2. Cu toate acestea, nu fără motiv s-a crezut întotdeauna — Cicero adeseori o recunoaște¹ — că e mai greu să aperi decît să acuzi. În primul rînd, fiindcă acuzarea este mai simplă: de fapt, ea se prezintă într-un singur fel, dar este combătută în chip diferit; de cele mai multe ori pentru acuzator e suficient ca acuzarea să fie adevărată. Apărătorul însă neagă, apără, ridică chestiuni de competență, justifică, cere iertare, atenuază, micșorează, declină responsabilitatea, privește de sus acuzarea, o ia în derîdere. De aceea pledoaria acuzării este întrucîtva directă și, ca să zic așa, zgomotoasă; a apărării cere mii de ocoluri și de artificii. Pe cînd acuzatorul aduce de acasă, meditate dinainte, aproape toate mijloacele de

- atac, apărătorul — adeseori — întîmpină atacuri chiar neprevăzute. Acuzatorul prezintă martori; apărătorul scoate din cauza înseși mijloacele de a-i respinge. Acuzatorul își găsește subiect de dezvoltare în oroarea pe care o produc crimele, chiar dacă sint neadevărate, vorbind despre pomicid, sacrilegiu, jignirea maiestății; apărătorul nu poate decît să le nege. De aceea, în susținerea acuzării fac față și avocații mediocri; apărător bun nu poate fi însă decît un avocat foarte elocvent. De fapt, pentru a mă exprima concis, e mai ușor să acuzi decît să aperi, după cum e mai ușor să rănești decît să vindeci.
4. De asemenea, interesează foarte mult ce argumente aduce adversarul și cum le înfățișează. Așadar, în primul rînd, trebuie să examinăm dacă argumentele la care răspundem sint proprii acestei judecăți sau împrumutate din afara cauzei¹. Dacă sint proprii cauzei, faptele trebuie negate, justificate, sau trebuie ridicată chestiunea de competență; în dezbaterele judiciare nu există o altă posibilitate în
 5. afară de acestea. Implorarea iertării, care nu constituie din nici un punct de vedere o apărare, se prezintă foarte rar și numai în fața acelor judecători care nu sint obligați să țină seama în pronunțarea sentinței lor de nici o formă. Totuși pledoariile pronunțate în fața lui C. Caesar și ale triumvirilor pentru oameni aparținînd partidelor opuse, chiar dacă fac uz de rugăminți, conțin apărare, afară de cazul că următoarele cuvinte n-ar exprima o

¹ De pildă în *Ino.*, 1, 79.¹ Cf. Cic., *Ibid.*, 91.

foarte puternică apărare: „Noi ce altceva am urmărit, Tubero, decât să avem puterea politică pe care o are acum Cezar?”¹

6. Dacă va trebui să vorbim în fața împăratului sau a unui alt personaj care își poate îngădui ce vrea, vom spune că, chiar dacă clientul nostru este într-adevăr vrednic de moarte, totuși un om îndurător trebuie să-i crute viața; înainte de toate, să ținem seama că nu avem de luptat cu un adversar, ci cu un judecător; apoi, vom face uz mai mult de forma genului deliberativ decât de genul judiciar, căci vom sfătui pe judecător să prefere gloria omeniei sale decât plăcerea răzbunării. Dimpotrivă, în fața judecătorilor care trebuie să pronunțe sentința în conformitate cu legea, e ridicol să faci recomandări de vreme ce faptele au fost mărturisite.

Așadar, faptele care nu pot fi negate, sau pentru care nu putem ridica chestiune de incompetență, trebuie apărute, altfel pierdem cauza. Am arătat că negarea este de două feluri: negăm fapta respectivă, sau susținem că s-a întâmplat altfel. Când nu putem apăra cauza, și nu poate fi ridicată nici chestiunea de incompetență, trebuie neapărat să negăm, nu numai când vreo definiție poate fi în favoarea noastră, dar chiar dacă nu ne rămâne decât negarea.

8. singură. În caz că există martori, se pot spune împotriva lor multe; dacă va exista semnătură, trebuie să vorbim despre asemănările dintre scrisuri. În tot cazul, nimic nu e mai rău decât

¹ *Lig.*, 4, 10.

- recunoașterea. Este ultimul aspect al pledoariei, 9. când nu există loc nici pentru apărare, nici pentru negare. Sînt însă cazuri cînd nu se poate nici nega, nici apăra și unde nu poate fi ridicată nici chestiunea de incompetență. E acuzată de adulter o femeie care a născut, deși era văduvă de un an. Nu va constitui un proces propriu-zis. De aceea este ridicolă recomandarea de a trece sub tăcere o faptă care nu poate fi apărută, dacă tocmai asupra ei judecătorul trebuie să se pronunțe. Dar dacă 10. este vorba de un fapt adus din afara cauzei și este deci numai un accesoriu, aș prefera să se spună că nu are nici un interes pentru chestiunea de față, că nu e cazul să ne oprim la astfel de lucruri, și că e mai puțin important decât spune adversarul. Totuși aș îngădui o astfel de uitare simulată; într-adevăr, pentru salvarea cauzei, un avocat bun nu trebuie să se teamă că ar putea înfrunta o ușoară învinuire de neglijență.
11. Trebuie să examinăm, de asemenea, dacă avem de atacat mai multe argumente deodată sau trebuie anihilate unul cîte unul. Combatem mai multe deodată, dacă sînt destul de slabe încît pot fi răsturnate deodată, sau dacă sînt atît de vătămătoare încît nu este în avantajul nostru să le respingem pe fiecare în parte; în acest caz trebuie, de fapt, să ne silim din toate 12. puterile și să dăm lupta, așa-zicînd, pieptiș. Uneori, dacă ne va fi prea greu să dărimăm afirmațiile adversarului, vom compara argumentele noastre cu ale lui, în caz că ale noastre par mai puternice. Dimpotrivă, argumentele care vor

- fi mai puternice fiindcă sînt numeroase, trebuie luate pe rînd, ca în exemplul spus ceva mai înainte: „Erai moștenitor; erai sărac; te hărțuiau creditorii pentru o sumă mare; îl jigniseși și
13. știai că are să-și schimbe testamentul¹. Luate împreună, apasă greu; dacă le combați, însă, pe fiecare aparte, vor fi ca vîlvătaia căreia i-a dat putere o grămadă de vreascuri, și care se stinge îndată ce risipești ceea ce o alimentă. La fel, fluviile cele mai mari, dacă se despart în canale, pot fi trecute pe oriunde. Deci și metoda respingerii se va acomoda necesității; uneori înfățișăm fiecare argument aparte, alte
 14. ori le vom înmănunchea la un loc. Căci, uneori, este suficient să adunăm într-o singură enunțare ceea ce adversarul a cuprins în mai multe. De exemplu, dacă acuzatorul va spune că acuzatul a avut multe motive de a săvîrși fapta incriminată, noi vom nega totul în bloc printr-o singură enunțare, fiindcă nu înseamnă că a și comis crima acela care a avut motiv
 15. să o facă. De obicei, totuși, e în interesul acuzatorului să grupeze argumentele, iar în al acuzatului să le prezinte pe fiecare aparte.
- E necesar, de asemenea, să examinăm cum trebuie să respingem afirmațiile adversarului. Dacă sînt evident false, negarea lor va fi suficientă. Astfel Cicero, în *Pro Cluentio*², neagă că a murit în aceeași zi omul despre care acuzatorul spusese că a căzut mort îndată ce
16. a golit paharul. De asemenea, relevarea afir-

¹ 5, 12, 5.

² *Cluent.*, 168.

- mațiilor evident contradictorii, inutile sau lipsite de sens nu cere nici o artă; de aceea nu este necesar să le explicăm sau să dăm exemple. La fel, fapta obscură, denumită astfel pentru că se afirmă că a fost săvîrșită în secret, fără martori sau dovezi, este, din natura ei, slabă; de fapt, e suficient că adversarul nu o dovedește;
17. la fel stau lucrurile cu ceea ce nu se referă la cauză. Uneori, este de datoria oratorului să procedeze în așa fel încît o afirmație să pară contradictorie, străină de cauză, neverosimilă, inutilă, sau mai curînd favorabilă cauzei noastre. I se obiectează lui Oppius¹ că a luat din rația soldaților; învinuire gravă, dar Cicero arată că ea este contradictorie, deoarece aceeași acuzatori i-au imputat lui Oppius intenția
 18. de a corupe armata prin daruri. Acuzatorul promite martori împotriva lui Cornelius, acuzat că în calitate de tribun a citit textul unei legi²; Cicero arată că e de prisos aducerea de martori, deoarece însuși Cornelius mărturisește fapta. Q. Caecilius cere să susțină acuzarea împotriva lui Verres, fiindcă fusese quaestorul acestuia; Cicero a întors acest argument în favoarea sa.
 19. Și pentru celelalte învinuiri aduse se va folosi aceeași metodă ca în dovedire. De fapt, se examinează fie prin conjectură (oare sînt adevărate?), fie prin definiție (sînt oare proprii subiectului?), fie prin calificare (oare sînt neonestе, nedrepte, necinstite, neomenești, erude și altele de acest
 20. fel?). Dar aceste puncte trebuie considerate

¹ *Opp.*, frg. A. 3, 7, M.

² *Vezi* 4, 3, 13.

- nu numai în ce privește învinuirile enunțate și motivarea lor, ci și în întreaga acțiune. Oare acțiunea e crudă, ca în cazul lui Labienus care-l urmărește pe Rabirius pentru crimă de înaltă trădare¹, neumană, ca în cazul lui Tuberō, acuzatorul lui Ligarius exilat, care caută să-l convingă pe Cezar să nu-l ierte², orgolioasă, ca în cazul lui Oppius, învinuit în urma unei scrisori a lui Cotta? Se întilnesc, de asemenea,
21. acțiuni necumpănite, perfide, pătimase. În acestea vei ataca mai vehement ideea că prezintă un pericol pentru toți. Așa procedează Cicero în *Pro Tullio*: „Cine a hotărît vreodată, sau cui îi este permis de lege, fără primejdia cea mai mare pentru toți, să ucidă legal un om afirmînd că s-a temut ca nu cumva să fie el însuși ucis de acela mai tîrziu?”³ Vei ataca ceea ce constituie un pericol pentru însuși judecătorii; astfel, în *Pro Oppio*⁴, îndeamnă, de
22. mai multe ori, pe judecători, să nu admită un astfel de proces îndreptat împotriva ordinului cavalerilor. Cîteodată totuși, e bine să se arate dispreț față de unele argumente sub motiv să sînt slabe sau că nu au legătură cu cauza. Cicero procedează astfel în multe rinduri⁵. Această simulare merge uneori pînă la a face impresia că din dispreț călcăm în picioare argumentele pe care, în realitate, nu le-am putea respinge.

¹ *Rab.*, 3.² *Lig.*, 9.³ *Tull.*, 56.⁴ *Opp.*, frg. A, 3, 7. M.⁵ *R. Am.*, 29.

23. Fiindcă, însă, majoritatea argumentelor se bazează pe asemănări¹, va trebui să analizăm foarte atent ce este diferit în fiecare termen al comparației. În ce privește dreptul, reiese ușor; căci un text scris se referă la cazuri diferite în mod necesar; de aceea diferența de fond poate fi cu atît mai ușor relevată. Similitudinile luate din domeniul ființelor necuvîntătoare sau al lucrurilor neînsuflețite pot
24. fi ușor înlăturate. Exemplele luate din fapte trebuie tratate în chip felurit dacă ne pot vătăma; în caz că sînt vechi, le putem califica drept basme; dacă sînt indubitabile, le vom taxa drept cu totul diferite. Într-adevăr, nimic nu poate fi întru totul similar. De exemplu, dacă, după asasinarea lui Ti. Gracchus, pentru apărarea lui Nasica se invocă exemplul lui Ahala — care a ucis pe Maelius — se va răspunde că Maelius aspira la regalitate, pe cînd Gracchus s-a mărginit să dea legi în folosul poporului, că Ahala a fost un comandant al cavaleriei (*magister equitum*), Nasica un particular. Dacă toate aceste mijloace lipsesc, va trebui să vedem dacă fapta nu poate fi prezentată ca nejustificabilă. Ceea ce am spus referitor la exemple este valabil și pentru precedentele judiciare.
25. Am arătat² că interesează cum a tratat acuzatorul fiecare punct în parte. Iată importanța acestei observații: vom folosi cuvintele lui, dacă el s-a exprimat în termeni mai puțin

¹ Cf. *Cic.*, *Ino.*, 1, 82.² 5, 13, 4.

- eficace. Dacă însă a utilizat un limbaj aprig și vehement, vom prezenta aceeași idee prin
26. cuvinte mai blinde. Așa face Cicero în *Pro Cornelio*: „A atins codul de legi“¹. Și pronunță imediat o oarecare apărare. De exemplu, dacă trebuie să vorbim în favoarea unui desfrinat: „I s-a socotit vină viața puțin prea liberă“. Tot așa, va fi îngăduit să numim econom
27. pe un zgircit, om deschis pe un clevetitor. În orice caz, niciodată să nu comitem greșeala de a relata cuvintele adversarului împreună cu dovezile lor, sau să-i venim în ajutor chiar prin vreo desfășurare completă a vreunui argument de-al său, afară de cazul că le vom lua în deridere. „Mi-ai fost în armată, zici; în tot timpul n-ai pus piciorul în for; după ce ai absentat atita amar de vreme, vii, după un răstimp atit de lung, să te lupți în ce privește prestigiul de orator cu aceia care au activat fără întrerupere în for?“²
28. În afară de aceasta, în replică se reproduce, uneori, întreaga acuzație. Așa face Cicero în *Pro Scauro*³, referitor la Bostares, imitind, parcă, felul de a vorbi al părții adverse. Alteori unim mai multe puncte la un loc. De pildă, în *Pro Vareno*: „Se spune că, pe când clientul meu călătorea cu Pompulenus de-a lungul unor țarini și locuri părăsite, au dat peste sclavii lui Ancharius; apoi Pompulenus

¹ Frg., A, 7, 28 M.² *Mur.*, 9, 21.³ Scaurus era acuzat între altele că l-a ucis pe acest Bostares în Sardinia, în timpul unui banchet,

- a fost ucis; Vareno a fost pe loc legat și păzit, pînă ce clientul meu avea să decidă asupra sorții lui“¹. Acest procedeu va fi întotdeauna util dacă ordinea faptelor este puțin verosimilă și dacă prin expunerea pe care o facem își vor pierde crezămîntul. Alteori, cînd ansamblul este dăunător, expunerea se face pe părți; în general, acest procedeu e mai sigur. În unele cazuri, părțile replicii nu au legătură una cu alta; atunci nu e nevoie să aduci exemple.
29. Argumentele comune ambelor părți sînt ușor de atacat nu atît pentru că aparțin ambelor părți, ci fiindcă sînt mai utile celui care replică. Și, într-adevăr, nu ezit să reamintesc ceea ce am spus de multe ori: primul care folosește un argument comuñ o face împotriva sa.
30. Este potrivit interesului nostru argumentul de care adversarul poate profita: „Dar dacă într-adevăr nu este verosimil ca M. Cotta să fi conceput o crimă atît de mare, ce? atunci e verosimil ca Oppius să fi încercat el o crimă atît de mare?“²
- Un veritabil maestru, însă, va descoperi ce este sau ce pare contradictoriu în discursul adversarului. Uneori contradicția reiese din înseși faptele. De pildă, în procesul lui Caelius³, Clodia pretinde că a împrumutat bani lui Caelius — indiciu de mare intimitate — și că Caelius a intenționat otrăvirea ei — dovadă
31. de ură fără margini. Un alt caz: Tubero acuză

¹ Discurs pierdut; frg. A. 2, 5. M.² *Opp.*, frg. A. 3, 3. M.³ *Cael.*, 13 (30).

pe Ligarius¹ că a fost în Africa și pe el nu l-a primit. Uneori găsim contradicție în vorbirea mai puțin circumspectă a părții adverse, în-deosebi cînd se caută vorbe mari, deoarece, minăți de ocazia de a vorbi astfel, avocații sînt atenți la pasajul respectiv, nu la cauză în

32. ansamblu². Ce poate părea mai dăunător pentru Cluentius decît nota cenzorului? Ce poate părea mai dăunător aceluiași Cluentius, decît faptul că Egnatius și-a dezmoștenit fiul, fiindcă, de
33. acord cu Cluentius, a corupt pe judecători pentru a obține condamnarea lui Oppianicus? Cicero, însă, demonstrează că aceste argumente se contrazic: „Dar, tu, Attius, socot eu, trebuie să analizezi atent dacă judecata cenzorului sau a lui Egnatius are importanță. Dacă socoti importantă judecata lui Egnatius, sînt lipsite de greutate hotărîrile cenzorilor în alte cauze; or, ei au exclus din senat tocmai pe acest Gnaeus Egnatius pe a cărui autoritate vrei tu să te sprijini. Dacă, însă, preferi pe a cenzorilor, atunci tocmai pe acest Egnatius, pe care tatăl său l-a dezmoștenit printr-o hotărîre similară celei a cenzorilor, cenzorii l-au reținut în senat, deși excluseseră pe tatăl lui”³.

34. Greșelile următoare sînt mai curînd grave decît greu de relevat: prezentarea unui argument dubios drept incontestabil, a unui contro- versat ca admis, a unui comun mai multor

¹ Lig., 3 (31).

² Cic., *Ino.*, 1, 93 și 94 atrage atenția asupra aceluiași lucru.

³ *Cluent.*, 48, 135.

cauze drept propriu acesteia. De asemenea, folosirea unui argument banal¹, de prisos², sau neverosimil³. Căci avocaților puțin circumspecți li se întîmplă să exagereze vina care trebuie dovedită, să discute fapta cînd se caută autorul ei, să încerce imposibilul, să părăsească

35. chestiuni abia schițate, să prefere să vorbească despre om în loc de cauză, să impute lucrurilor defectele oamenilor — ca, de pildă, dacă am învinováți decemviratul, nu pe Appius — să combată ce este evident, să folosească expresii ambigue, să nu urmărească problema esențială a chestiunii, să nu răspundă la tezele enunțate. Numai ultimul procedeu greșit poate fi, la rigoare, acceptat, cînd trebuie să apărăm o cauză rea cu argumente din afara ei. De pildă, despre Verres, acuzat de furt de bani publici, se spune că a apărut cu vitejie și îndeminare Sicilia împotriva piratilor.
36. Aceleași reguli se aplică și obiecțiilor care ni se fac. Totuși insist mai pe larg asupra lor pentru că, în această privință, mulți cad în două defecte opuse. Unii oratori, chiar în for, le trec cu vederea, ca pe ceva supărător și neplăcut (căci, de cele mai multe ori ei se mulțumesc cu ce au adus de acasă gata pregătit și vorbesc fără să țină seama de adversar). Bineînțeles aceasta e și mai frecvent în școli, unde sînt neglijate nu numai obiecțiile, ci înseși subiectele sînt în așa fel compuse, în

¹ *Ino.*, 1, 90.

² *Ibid.*, 1, 92.

³ *Ibid.*, 1, 80.

37. general, încît nu se poate spune nimic în favoarea părții adverse. Alții, alunecînd în greșeală dintr-o prea mare grijă, socot că trebuie să răspundă tuturor cuvintelor, chiar celor mai neînsemnate idei. E o muncă fără sfîrșit și inutilă. De fapt în acest caz se atacă nu cauza, ci oratorul, care aș prefera să apară întotdeauna om priceput, pentru ca, dacă se folosesc mijloace retorice utile cauzei, meritul să fie atribuit talentului lui, nu cauzei; și dacă, eventual, dăunează cauzei, vina să se atribuie cauzei, nu talentului lui.
38. Astfel imputările, de pildă obscuritatea, de care e învinuit Rullus¹, dificultatea în exprimare, de care este învinuit Piso², necunoașterea lucrurilor și a cuvintelor, sau chiar nerozia de care este învinuit Antonius³ sînt explicate prin animozitate și printr-o minie justificată și sînt utile pentru a naște ură împotriva acelorora pe care vrei să-i faci odioși. Altfel este situația pentru avocați; uneori, totuși, pe bună dreptate se atacă nu numai felul lor de vorbire, dar chiar felul lor de viață sau, în sfîrșit, înfățișarea, felul de a umbla, ținuta lor. Astfel Cicero, vorbind împotriva lui Quinctius⁴, a criticat nu numai aceste trăsături, ci chiar toga care-i ajungea pînă la călcîie⁵; căci Quinctius
40. atacase pe Cluentius prin discursuri pline de

¹ *Agr.*, 2, 5, 13.

² *Pis.*, 1, 30 și urm.

³ Aceste atacuri se găsesc în mai multe locuri din *Filipice*.

⁴ *Cluent.*, 40, 111.

⁵ Toga se cuvenea că cadă aproximativ pînă la glezne;

- violență. Uneori, pentru a atenua indignarea produsă de unele acuzații cam aspre, acestea sînt prezentate mai hazliu. Așa a procedat Cicero cu Triarius. Deoarece Triarius spusese că, pentru casa lui Scaurus, coloarele au fost transportate prin oraș pe care de povară, Cicero a replicat: „Eu însă, care am coloane de Alba, le-am transportat pe măgari“¹. Acest procedeu este îngăduit îndeosebi împotriva acuzatorilor, căci uneori datoria îl constrînge pe
41. apărător la ironie. De altfel, împotriva oricui este admis un reproș ponderat și fără duritate. De pildă, spui despre cineva că intenționat a trecut sub tăcere, a prescurtat, a încurcat sau
42. a aminat vreun punct. În apărare se impută adeseori că se face contrariul. De exemplu Attius împotriva lui Cluentius² și Eschine împotriva lui Ctesiphon³, cînd primul se plînge că Cicero folosește numai litera legii, iar al doilea că Demostene nu ține deloc seama de lege.
- Mai ales declamatorii trebuie îndemnați să nu aducă obiecții cărora li se poate răspunde cu prea mare ușurință, și să nu-și închipuie că adversarul este un prost. Totuși, procedăm așa deoarece, tratînd materia discursului cum voim noi, ne vin în minte locuri comune foarte îmbelșugate și maxime de largă circulație. De aceea nu e inutil să amintim versul:
- „Nu a răspuns rău; rău a pus întrebarea cel dinaintea lui“⁴.

¹ *Scaur.*, 22, 46.

² *Cluent.*, 52.

³ *Contra lui Ctesifon*, 206.

⁴ Autorul acestui hexametru nu e cunoscut.

43. Această obișnuință ne va dăuna în for, pentru că acolo ne vor răspunde adversarii, nu noi nouă înșine. Se spune că Accius, întrebând pentru ce nu susține procese, de vreme ce în tragedii are atîta vigoare în replici, a dat explicația că în piese spune ce vrea el, pe cînd în for ar spune adversarii ceea ce nu ar dori el cituși de puțin. Așadar este ridicol — în exercițiile care pregătesc avocați pentru for — să te gîndești la ce să răspunzi în loc să te gîndești mai întîi la obiecțiile care pot veni din partea adversă. Iar un bun profesor trebuie să laude pe elevul care a imaginat pentru partea adversă argumente cu aceeași ingeniozitate ca și pentru sine.
45. Există, de asemenea, o practică admisibilă întotdeauna în școli, dar în for arareori. De fapt, de vreme ce noi vorbim primii ca reclamanți, cum am putea formula obiecții într-un proces real, cînd adversarul nu a spus încă nimic? Totuși, cei mai mulți avocați cad în această greșală, fie din cauza practicii declamatorice, fie chiar din pofta nestăpînită de a vorbi. Ei oferă, pe propria lor socoteală, celor care le răspund ocazie de glume foarte reușite. Sînt luați în bătaie de joc, spunîndu-li-se că nu au afirmat așa ceva, că nici nu intenționau să spună o astfel de nerozie, sau că li s-a atras cu folos atenția de către adversar și că le sînt recunoscători pentru ajutorul dat. În general, însă, susțin — și aceasta constituie un argument foarte puternic — că adversarul nu ar fi răspuns niciodată unor obiecții care nu s-au adus dacă nu era convins că erau adevărate și că

- a fost împins de conștiința sa să le mărturisească. Așa procedează Cicero, în *Pro Cluentio*¹: „Ai spus de nenumărate ori că ți-a fost adusă la cunoștință intenția mea de a apăra această cauză bazîndu-mă pe lege. Este posibil? Nesocotitul de mine! De bună seamă, sînt trădat de prieteni. Și printre cei pe care mi-i socot prieteni, există unul în stare să-mi trădeze adversarului planul? Dar cine ți-a destăinuit planul meu? Cine a fost atît de nealeal? Dar cui l-am mărturisit eu? După părerea mea, nimeni nu este vinovat: de bună seamă, legea însăși ți-a destăinuit acest plan.“
48. Ba mai mult: unii oratori, nemulțumindu-se numai să enunțe obiecția, o dezvoltă complet; ei știu că adversarii intenționează să spună cutare lucru, și să-l dovedească în cutare fel. Un astfel de procedeu a fost ironizat cu multă finețe, pe vremea mea, de către Vibius Crispus, om de o inteligență subtilă și aleasă: „Eu — zise el — nu vorbesc despre acestea; la ce bun, de fapt, să fie spuse de două ori?“
49. Totuși, uneori, poate fi enunțată un fel de obiecție, dacă vreun punct cuprins de adversar în depoziții a fost tratat în consultațiile pregătitoare (în acest caz vom răspunde unei afirmații susținute de ei, nu imaginate de noi); sau dacă natura cauzei va fi de așa fel că nu putem face decît afirmații precise și nimic în afară de acestea. De pildă, cînd un obiect furat a fost găsit într-o locuință, acuzatul în mod necesar spune că obiectul a fost adus în

¹ *Cluent.*, 52, 143.

- casă fără știrea lui, sau că a fost depozitat la el, sau că i-a fost dăruit; la toate aceste afirmații se poate răspunde, chiar dacă nu au fost enunțate. În școli, însă, este permis întotdeauna să preîntîmpinăm argumentele și obiecțiile, pentru a ne exercita în amîndouă rolurile, adică de a vorbi primul sau al doilea. Dacă nu facem aceasta, nu vom face uz niciodată de obiecție, căci nu vom avea cui să răspundem.
50. Există, de asemenea, un alt defect, anume de a fi excesiv de meticulos, dezbătînd toate momentele cauzei. Acest procedeu, de fapt, face cauza suspectă judecătorului și, adeseori, argumentele care enunțate pe loc ar fi înlăturat orice bănuială, dacă sînt amîinate, pierd, datorită tocmai meticuloasei lor pregătiri, orice credit, fiindcă pare că avocatul a crezut că erau necesare și altele. Prin urmare, oratorul să arate siguranță și întotdeauna din vorbele sale să reiasă că are cea mai bună părere despre cauza sa. Este o calitate în care, ca în toate celelalte, Cicero excelează. Căci prudența lui fără seamăn lasă impresia de siguranță, și în vorba lui este atîta autoritate încît ea ține loc de dovadă, deoarece nu îndrăznim s-o punem la îndoială. Mai mult, cine își va da seama care e argumentul mai tare pentru partea adversă și care pentru partea sa, va vedea ușor ce anume va trebui combătut îndeosebi, sau asupra căror puncte va trebui să insiste.
51. Cît despre ordinea de urmat, nici o altă parte nu pretinde mai puțină trudă: dacă noi începem, va trebui în primul rînd să stabilim dovezile, apoi să respingem argumentele con-

- trare; dacă noi răspundem trebuie să începem cu respingerea. Însă, din răspunsurile noastre la obiecții se nasc alte obiecții și, uneori, situația se prelungește. La fel se întîmplă cu atacurile gladiatorilor: atacul denumit secund devine al treilea — dacă primul atac a urmărit să provoace lovitură din partea adversarului — și al patrulea, dacă a fost un dublu atac simulat, încît fiecare adversar a fost obligat de două ori să se ferească, de două ori să riposteze; acest fel de luptă se poate prelungi.¹
52. Dar dovedirea însăși, despre care am vorbit mai sus², simplă și bazată pe un apel la starea afectivă și doar pe o afirmare, este admisă și în respingere. Așa este a lui Scaurus, amintită mai înainte³. Nu știu dacă nu e chiar mai des folosită, cînd se neagă ceva. Ambele părți trebuie să vadă îndeosebi unde este punctul esențial al problemei; căci în general se întîmplă ca în procese să se spună multe lucruri, dar să se judece numai asupra cîtorva.
53. Aceasta este metoda de a dovedi și respinge; dar ea trebuie ajutată de forța și frumusețea talentului oratoric. Într-adevăr, oricît ar fi de potrivite pentru susținerea a ceea ce voim, argumentele vor fi totuși seci și slabe dacă nu sînt întregite de un mai puternic suflu oratoric. De aceea cunoscutele dezvolt-

¹ Se pare că tactica gladiatorilor era aceeași ca a unităților militare, care atacau întîi cu sulite și dacă primul atac nu reușea să disloce șirurile dușmanului, se regrupau și porneau iarăși la atac.

² 5, 12, 12.

³ 5, 12, 10.

tări generale despre martori, documente, argumente și altele similare, au mare efect asupra stării de spirit a judecătorilor. De asemenea, dezvoltările proprii cauzei, când lăudăm sau dezaprobăm vreo faptă, când susținem că este dreaptă sau nedreaptă, mai mult sau mai puțin importantă, mai cruntă sau mai blândă. Dintre aceste dezvoltări, unele sînt mai potrivite pentru compararea a două argumente, altele pentru a face comparația între mai multe, în sfîrșit altele pentru determinarea rezultatului final al cauzei. De asemenea, unele sînt folosite pentru a pregăti dispoziția judecătorului, altele pentru a-i întări opinia. Pregătirea și întărirea opiniei judecătorului au în vedere uneori întreaga cauză, alteori o anumită parte; prin urmare, aceste dezvoltări trebuie subordonate circumstanțelor.

58. minarea rezultatului final al cauzei. De asemenea, unele sînt folosite pentru a pregăti dispoziția judecătorului, altele pentru a-i întări opinia. Pregătirea și întărirea opiniei judecătorului au în vedere uneori întreaga cauză, alteori o anumită parte; prin urmare, aceste dezvoltări trebuie subordonate circumstanțelor.
59. De aceea mă mir că între cei doi, aș spune, șefi de școli opuse, s-a dus o discuție aprigă dacă fiecare chestiune trebuie însoțită de considerații scoase din dezvoltări generale, cum vrea Teodor, sau dacă judecătorul trebuie mai întîi informat și apoi impresionat, cum prescrie Apolodor; ca și cînd ar fi pierit linia de mijloc și nu ar trebui să ținem seama de interesele cauzei. Astfel de sfaturi sînt prescrise de oameni care nu vorbesc ei înșiși în for, unde astfel de teorii alcătuite de oameni care sînt la adăpost și liniștiți, sînt tulburate de însăși nevoia de a lupta. Căci aproape toți aceia care au transmis legile vorbirii ca pe niște mistere ne-au legat nu numai de anumite izvoare fixe din care să scoatem argumentele, dar chiar

de reguli fixe în ce privește felul cum trebuie grupate.

După ce am vorbit în prealabil, foarte pe scurt, despre aceste lucruri, voi arăta ce cred eu însumi, adică ce constat că au făcut cei mai de seamă oratori.

CAPITOLUL XIV

Din ce constă epicherema și mijlocul de a o respinge

1. Pentru a reveni la subiect precizez că se numește entimemă fie argumentul însuși, adică ideea care servește la dovedirea altei idei, fie forma în care el este exprimat. După cum am spus ¹, entimema este de două feluri. Primul, provenit din legături logice între propoziții, constă dintr-o propoziție și din dovedirea ei imediată. Iată un exemplu din *Pro Ligario* ²: „Atunci cauza era îndoielnică, fiindcă exista, de ambele părți, ceva care se putea dovedi; acum trebuie s-o judecăm mai bună pe aceea pe care zeii înșiși au favorizat-o.” Există aici de fapt o teză și dovada ei imediată, dar nu există concluzia. De aceea este un silogism incomplet.
2. Alteori entimema provine din idei contradictorii. Unii retori denumesc numai această formă entimemă. Aceasta constituie o formă

¹ 5, 10, 2.

² *Lig.*, 6, 19.

de dovadă mult mai puternică. Așa este exemplul lui Cicero din *Pro Milone*: „Așadar, ați venit să răzbunați moartea aceluia a cărui viață, dacă ați fi convinși că i-o puteți reda, voi înșivă nu i-ați reda-o”¹.

3. Uneori poate avea chiar mai multe părți, cum a făcut același orator pentru același acuzat: „Așadar, ceea ce nu a voit, când i s-ar fi arătat recunoștință, a voit să făptuiască acum, când unii s-ar fi plins? Cel care nu a îndrăznit să ucidă când avea de partea lui dreptatea, locul, momentul, când nu ar fi fost pedepsit, n-a stat în cumpănă să ucidă fără a fi îndreptat.”
4. tățit, într-un loc nepotrivit, și într-un moment inoportun, punindu-și în joc capul?”². Însă cel mai bun gen de entimemă pare a fi acela în care unei teze care cuprinde idei contrarii sau contradictorii i se adaugă motivarea. Astfel este entimema lui Demostene: „Dacă alții au săvârșit fapte împotriva legilor, și dacă tu i-ai imitat, nu înseamnă să scapi de pedeapsă; ba dimpotrivă, tocmai de aceea trebuie să fii condamnat, fiindcă tu nu ai fi scris ceea ce ai scris dacă vreunul din aceia ar fi fost atunci condamnat; tot așa, dacă tu vei fi acum condamnat, altul nu va mai cădea în greșeala aceasta”³.
5. Epicherema, după părerea unora, poate avea patru, cinci și chiar șase părți. Cicero⁴ admite

¹ *Mil.*, 29, 79.

² *Ibid.*, 16, 41.

³ *Împotriva lui Androton*, 7.

⁴ *Ino.*, 1, 37, 67.

- cel mult cinci părți și anume: premisa majoră (*propositio*), apoi motivarea ei (*ratio*), premisa minoră (*assumptio*), dovedirea ei (*probatio*) și a cincea, concluzia (*complexio*). Deoarece însă, uneori, nici majora nu are nevoie de motivare, nici minora de dovedire și, cîteodată, nu e necesară nici chiar concluzia, acest raționament poate fi alcătuit și din patru, trei sau două părți. Eu — și în același timp mai multe izvoare — consider potrivite cel mult trei părți. Căci este firesc să existe o teză și dovada ei; poate fi adăugată o a treia parte care rezultă oarecum din cele două antecedente. Astfel, prima parte va fi premisa majoră, a doua, premisa minoră, a treia ceea ce rezultă — concluzia. Căci confirmarea părții întâi și a celei de a doua, ca și amplificarea lor oratorică, pot intra în părțile la care se referă.
7. Să luăm, de fapt, din Cicero un exemplu de epicheremă alcătuită din cinci părți¹: „Faptele guvernate de înțelepciune sînt mai bine cirmuite decît cele de unde înțelepciunea lipsește”. Aceasta este considerată prima parte. Se crede că aceasta trebuie imediat susținută prin motivări variate și prin dezvoltări cît mai abundente. Eu consider întregă această cugetare, împreună cu motivarea ei, drept o singură parte; altfel, dacă motivarea constituie o altă parte, fiindcă se dau motive diferite, s-ar putea zice că aceste variate motivări constituie mai multe părți. După această primă parte urmează premisa minoră: „Nimic însă

¹ *Ino.*, 1, 34, 58 și urm.

- nu este mai bine cîrmuit decît universul". Acestei premise i se adaugă o a patra parte care constituie o a doua dovadă; referiror la
9. această parte eu spun la fel ca mai sus. În locul al cincilea Cicero pune concluzia, care se rezumă fie la ceea ce rezultă din toate părțile (de exemplu: „Prin urmare lumea e cîrmuită cu înțelepciune”), sau, după ce a rezumat majora și minora, adaugă ceea ce decurge din ele. De exemplu: „Dacă merg mai bine treburile conduse cu înțelepciune decît cele în care ea nu are loc, și dacă nimic nu este mai bine cîrmuit decît universul, înseamnă că lumea e condusă cu înțelepciune”. Sînt de acord cu această parte.
10. În cele trei părți pe care le-am admis, forma nu este întotdeauna aceeași. Uneori concluzia coincide cu premisa majoră: „Sufletul este nemuritor, căci tot ce se mișcă prin sine însuși este nemuritor; sufletul se mișcă prin sine însuși, prin urmare sufletul este nemuritor”. Se procedează așa nu numai în argumentele luate izolat, ci și în toate cauzele, considerate în ansamblu, care sînt simple, precum și în
11. chestiunile puse. Căci și ele au mai întîi o premisă majoră: „Ai comis un sacrilegiu. — Nu oricine omoară un om este vinovat de crimă”; urmează apoi o motivare, mai dezvoltată cînd avem în față cauza sau chestiunile, decît cînd avem argumentele izolate; în sfîrșit, de cele mai multe ori, rezultatul se arată printr-o concluzie concisă, printr-o enumerare sau printr-un scurt rezumat. În epichereme de genul acesta, majora este dubioasă, fiindcă ea este

12. supusă discuției. În al doilea gen de epichereme concluzia nu este identică cu majora, dar are aceeași valoare: „Moartea nu înseamnă nimic pentru noi; căci ceea ce se destramă este lipsit de simțire; ceea ce nu are simțire, nu înseamnă nimic pentru noi”. Într-un alt gen de epichereme, premisa majoră nu este aceeași cu concluzia: „Tot ce este însuflețit este superior unui lucru neînsuflețit; nimic nu este superior universului; universul este, deci, însuflețit”. Aici pare că lipsește majora; de fapt raționamentul ar fi putut fi alcătuit astfel: „Lumea este însuflețită, căci tot ce este însuflețit este superior celor neînsuflețite” etc. Această premisă sau este admisă, ca în exemplul de mai sus, sau trebuie dovedită, ca în următorul: „Cel care va voi să trăiască o viață fericită trebuie să studieze filosofia”. De fapt, acest punct nu se admite ca ceva evident și consecințele nu pot fi trase decît după dovedirea primei părți. De asemenea, uneori minora este admisă. De exemplu: „Toți oamenii vor să ducă o viață fericită”. Alteori trebuie dovedită, ca de exemplu: „Ceea ce este destrămat este lipsit de simțămînt”, deoarece nu este sigur dacă sufletul eliberat din trup este nemuritor, sau mai există doar cîtva timp.
14. Singura diferență între epicheremă și silogism constă în faptul că silogismul are forme mai variate și demonstrează un fapt cert prin altul cert, pe cînd epicherema operează mai adeseori cu verosimilul. Căci, dacă pentru dovedirea faptelor controversate am avea no-

- rocul să ne bazăm întotdeauna pe argumente certe, nu ar mai fi nevoie de orator. Într-adevăr, ce talent trebuie pentru a spune: „Bunurile îmi revin mie, căci sînt singurul fiu al defunctului” sau „Sînt singurul moștenitor, deoarece, în virtutea dreptului, bunurile celui care a testat se transmit conform testamentului; deci mi se cuvin mie”. Dar dacă însăși motivarea e supusă discuției, trebuie să stabilim certitudinea premiselor prin care vom dovedi ceea ce este incert. De pildă, dacă în premisa majoră s-ar zice: „Tu nu ești fiul defunctului” sau „Nu ești legitim”, sau „Nu ești singurul”, sau: „Nu ești moștenitor”, sau „Testamentul nu este legal”, sau: „Nu ești împuternicit să primești”, sau „Ai comoștenitori” trebuie să dovedim pentru ce bunurile trebuie să ne fie atribuite nouă. Dar concluzia finală este necesară cînd intervine o motivare mai lungă; astfel sînt suficiente majora și motivarea ei: „Da, legile tac cînd răsună armele și nu ne ordonă să le așteptăm, căci cel care ar vrea să le aștepte ar avea de suferit o pedeapsă nejustă, înainte de a putea obține dreptatea”¹. De aceea unii retori au asimilat cu motivarea entimema scoasă din concluzii necesare.
- Uneori însă și fiecare parte, ea singură, este suficientă. De pildă: „Legile tac cînd răsună armele”. De asemenea este îngăduit să începi cu motivarea, apoi să tragi concluzia, ca în discursul mai sus citat: „Dacă legea celor XII Table a prevăzut că, fără a suferi rigorile

¹ *Mil.*, 4, 10.

- legii, poți ucide pe hoțul surprins în timpul nopții, indiferent în ce condiții l-ai găsit, dar că pe hoțul surprins în timpul zilei îl poți ucide numai în caz că se apără și este înarmat, cine poate pretinde că trebuie pedepsit cel care a ucis, indiferent de împrejurările în care a ucis?”¹ Cicero a variat și mai mult prezentarea, iar motivarea a pus-o chiar în locul al treilea: „Cînd vede că legile înseși ne oferă uneori sabie”².
19. În altă parte, Cicero a expus părțile în ordinea obișnuită³: „Față de insul care ne întinde curse sau față de un tâlhar, ce fel de moarte poate părea nelegală? (Aceasta formează majora). Ce rost au escortele noastre, ce rost săbiile noastre? (Motivarea). Fără îndoială n-ar fi permis să le folosim în nici o împrejurare” (Aceasta e concluzia din motivare și din premisa majoră).
20. Acest gen de dovezi poate fi combătut în trei feluri, adică respingînd toate cele trei părți componente. De fapt, atacăm fie premisa majoră, fie premisa minoră, fie concluzia; uneori pe toate trei. Atacăm majora: „Am avut dreptul să-l ucid fiindcă mi-a întins cursă”, căci prima chestiune urgentă în apărarea lui Milo constă în a stabili dacă este îngăduit să mai vadă lumina acela care mărturisește că a
21. ucis un om. Atacăm minora prin toate mijloacele arătate în legătură cu combaterea ad-

¹ *Ibid.*, 3, 9.

² *Ibid.*, 3, 9.

³ *Ibid.*, 4, 10.

- versarului. De altfel, motivarea nu este niciodată adevărată, dacă nu este adevărată și premisa. Uneori, o premisă adevărată este însoțită de o motivare falsă; de exemplu: „Virtutea este un bine“ e un adevăr. Dacă adăugăm motivarea: „Fiindcă face pe oameni bogați“, ar fi motivare falsă a unei premise
22. adevărate. Cît despre concluzie, se spune că nu este exactă deoarece cuprinde mai mult decît premisele sau că nu are nici o legătură cu chestiunea. Nu este exactă, de exemplu: „Omul care întinde curse poate fi pe drept ucis; căci, din moment ce a atentat la viața ta ca un dușman, trebuie să fie respins ca un dușman; deci, pe bună dreptate Clodius a fost ucis ca un dușman“. Lucrurile nu stau tocmai așa; în realitate nu l-am dovedit încă pe Clodius că a
23. întins curse. Dar concluzia devine exactă sub forma: „Deci pe bună dreptate omul care întinde curse este ucis ca un dușman“. Nu are însă legătură cu cazul nostru, căci, de fapt, Clodius nu apare încă drept un om care a întins curse. Dacă, însă, majora și motivarea ei pot fi exacte și totuși rezumatul să fie fals, dimpotrivă, dacă primele două sînt false, niciodată deducția logică nu poate fi adevărată.
24. Entimema este numită de unii retori silogism oratoric, de alții o parte a silogismului, pentru că silogismul cuprinde întotdeauna o concluzie și o majoră, și dovedește prin toate părțile sale ceea ce a enunțat; entimemă se mulțumește
25. numai să sugereze dovada. Un exemplu de silogism: „Singurul bun este virtutea, căci bun este ceea ce nu poate fi folosit rău de ni-

- menea; de virtute nimenea nu se poate folosi rău; deci virtutea e un bun“. Entimemă fondată pe concluzii necesare: „Virtutea este un bun, căci nimeni nu o poate folosi rău“. Silogism negativ: „Averea nu constituie un bun, căci nu este bun ceea ce poți folosi rău; de avere te poți folosi rău; deci averea nu este un bun“. Entimema fondată pe noțiuni contradictorii: „Oare reprezintă un bine averea, de care cineva se poate folosi rău?“ „Dacă averea constă în monede de argint, cine a lăsat ca moștenire tot argintul a lăsat și averea care constă în monede de argint; or, el a lăsat moștenire întreg argintul; deci a lăsat și banii care sînt de argint“; argumentul are și o formă de silogism. Oratorul se poate mulțumi să spună: „De vreme ce a lăsat tot argintul, a lăsat și banii în monede de argint“.
26. Am impresia că am arătat toate secretele maestrilor artei; rămîne să le folosim cu discernămint. Într-adevăr, dacă consider că, într-o pledoarie, este permis, la rigoare, să folosim silogismul, nu aș dori ca pledoaria să fie alcătuită în întregime sau plină pînă la saturație de un cortegiu de epichereme și entimeme. Căci ar semăna cu niște dialoguri ori discuții dialectice mai mult decît cu pledoariile care ne interesează pe noi și de care,
27. de fapt, diferă foarte mult. Într-adevăr, în primele, oameni învățați și care caută adevărul împreună cu alți oameni învățați, scrutează totul cu foarte multă minuțiozitate și scrupulozitate și ajung la noțiuni clare și incontestabile. De aceea își revendică atît inven-

- țiunea cît și gustul, pe prima denumindu-o
29. *τοπική* (topică), pe a doua *κριτική* (critică). Noi trebuie să ne alcătuim vorbirea după gustul altora, și, foarte adeseori, trebuie să vorbim în fața unor oameni fără nici o cultură sau, în tot cazul, necunoscători ai artei la care mă refer. Dacă nu-i atragem făcîndu-le plăcere, dacă nu îi tirăm cu forța și nu îi tulburăm uneori emoționîndu-i, nu putem face să triumfe nici dreptatea, nici adevărul.
30. Elocința cere să fie bogată, strălucitoare, cuceritoare. Nici una din aceste cerințe nu se va realiza dacă elocința este ciopîrțită de raționamente cunoscute, numeroase și redade aproape uniform, sau dacă trezește dispreț prin înfățișarea ei umilă, silă printr-un fel de sclavie a ei, saturație printr-o prea mare abundență, sau plictiseală prin uniformitatea ei. Să fie deci condusă nu pe poteci mărunte, ci pe întinderi largi. Să curgă nu ca niște pîrîiașe în albiu înguste, ci ca fluviile, pline din țărîm în țărîm. Să își croiască drum, de cumva nu îl are gata făcut. Căci ce poate fi mai lamentabil decît această regulă în virtutea căreia, ca niște copii, urmărim formele literelor trasate de dinainte și, după cum spune zicala grecească, îngrijim îmbrăcămîntea pe care ne-a dat-o mama? Cum? Premisa și concluzia să le scoatem din idei care se potrivesc unele cu altele și din idei contradictorii? Nici un suflu? Nici o amplificare? Discursului să nu îi dăm varietate și să nu îl înviorăm prin mii de figuri, care să pară că însăși natura le dă naștere și le inspiră și nu că le-a creat munca omu-

- lui și un meșteșug suspect, care trădează pretutindeni prezența unui maestru? Care orator a triumfat vreodată cu astfel de mijloace? Oare, la Demostene însuși, nu sînt foarte puține raționamentele de genul acela? Grecii, mai mult decît noi (căci numai aici procedează mai rău decît noi), se reped la astfel de procedee, le leagă în lanțuri, le împletesc într-un șir de nedesfăcut, scot concluzii evidente, dovedesc fapte unanim recunoscute și se consideră astfel de talia anticlelor, apoi dacă îi întrebi pe cine imită, nu-ți vor răspunde niciodată. Despre figuri însă, voi vorbi în altă parte.¹
33. Acum trebuie să adaug că nu sînt de acord cu aceia care consideră că argumentele trebuie expuse întotdeauna într-o formă pură, limpede și precisă, dar cu foarte puțin elan și ornamentare. Recunosc că argumentele trebuie, într-adevăr, să fie precise și foarte limpezi. În chestiuni mai mărunte trebuie să folosim o exprimare și cuvinte cît mai proprii și uzuale. Dacă, însă, subiectul este mai important, socot că nu trebuie evitată nici o podoabă, cu condiția să nu producă obscuritate. Adeseori însăși metafora aduce² foarte multă lumină, de vreme ce chiar jurisconsultii, foarte precauți în privința proprietății termenilor, îndrăznesc să spună că „țărîmul” este locul „unde valul se joacă”. De altă parte, cu cît un subiect este mai aspru prin natura sa, cu atît
35. mai mult trebuie făcut atrăgător. Apoi, o argumentare e mai puțin suspectă, dacă e disi-

¹ În Cartea 10.² Cf. Cic., *Top.*, 7, 32.

mulată; de asemenea și plăcerea celor care ascultă contribuie mult la convingerea lor, de cumva nu credem că Cicero și-a stricat argumentarea prin cunoscutele cuvinte: „legile tac, în vreme de război“¹ și „legea însăși ne întinde uneori sabia“.

Dar într-un astfel de stil trebuie păstrată măsura pentru ca să fie un ornament, nu un impediment.

CARTEA A VI-A

Prefață

1. Această lucrare am început-o, Marcellus Vitorius, îndeosebi după dorința ta, dar și la gândul că voi putea fi util tinerilor; în sfârșit, lucram la ea cu rivă și dintr-un fel de obligație, datorită funcției ce mi se încredințase. Aveam, totuși, în vedere și propria-mi plăcere, deoarece socoteam că las ce am mai bun ca moștenire fiului meu, al cărui talent cu totul deosebit merita atenția plină de grijă a tatălui său. În felul acesta, dacă moartea m-ar fi răpit înaintea lui, așa cum era drept și de dorit, ar fi avut, totuși, ca îndrumător sub această formă
2. pe tatăl său. Dar în timp ce lucram zi și noapte și mă grăbeam temîndu-mă să nu mi-o ia înainte moartea, soarta crudă m-a lovit atît de neașteptat încît rodul ostinelilor mele nu-i poate fi nimănui mai indiferent decît mie. Moartea m-a lovit din nou: mi-a răpit copilul, pentru care făuriserăm cele mai mari idealuri și în care-mi puneam singura speranță a bătrîneții.
3. Ce să fac acum? La ce să mă cred bun de acum înainte, cînd zeii înșiși îmi sînt potrivnici? Căci tot așa s-a întîmplat și cînd am început să

¹ *Mil.*, 4, 10.

- scriu cealaltă operă, referitoare la cauzele decăderii elocinței: am fost sfîșiat de o lovitură la fel de grea. Ar fi fost, deci, mult mai bine ca opera blestemată de soartă și înclinarea mea spre literatura aducătoare de nenorociri să le fi aruncat pe rugul ale cărui flăcări aveau să-mi mistuie prea devreme mădularele, și să nu-mi mai ostenesc cu noi lucrări această viață care,
4. prelungită, este o impietate. Într-adevăr, ce tată care își iubește copiii m-ar ierta că sint în stare să-mi continui studiul, și cine nu ar urî o astfel de tărie sufletească, dacă aş folosi glasul meu altfel decît pentru învinuirea zeilor care mă lasă să supraviețuiesc tuturor celor dragi ai mei? Eustau mărturie că providența nu are grijă de cei de pe pămînt. Vorbesc nu de soarta mea, căreia, totuși, nu-i pot reproșa altceva decît că trăiesc încă, ci de soarta acelor ființe pe care o moarte prea timpurie le-a osîndit fără vină. Căci mai întîi mi-a fost răpită soția — pînă nu împlinise vîrsta de nouăsprezece ani — după ce a dat viață celor doi fii. Dar ea, deși răpită de soarta neîndurătoare, nu a murit nefericită¹.
 5. Eu fusesem atît de îndurerat de această primă nenorocire, încît nici o favoare a sorții nu mă mai putea face fericit. Căci, înzestrată cu toate virtuțile pe care le poate avea o femeie, prin moartea ei mi-a cauzat miere, soțul ei, o durere fără leac. Prin etatea ei atît de fragedă — mai ales comparînd-o cu a mea — moartea ei poate fi socotită printre durerile cauzate de

¹ Fiindcă ea nu și-a văzut copiii murind.

6. pierderea unui copil. Rămînîndu-i însă în viață copiii precum și eu, ceea ce era contrar legii divine dar dorit de ea, moartea ei grabnică a scutit-o de durerile cele mai sfîșietoare. Fiul meu cel mai mic, după ce abia împlinise cinci ani, a murit; a luat cu el prima din cele două
7. lumini ale vieții mele. Nu exagerez în durerea mea, și nu vreau să sporesc cauzele lacrimilor mele. O, de aş fi avut motiv să le micșorez! Însă cum pot ascunde farmecul înfățișării lui, dragălaşenia în vorbe, scilipirile de inteligență, firea liniștită și, deși e greu de crezut, profundă încă de atunci? Un astfel de copil, chiar fără
8. să fie al tău, te făcea să-l iubești. Și, ca să mă chinuie și mai mult, soarta vicleană a vrut ca fiul meu să fie cu mine mai dragăstos, pe mine să mă iubească mai mult decît pe doici, mai mult decît pe bunica lui care-l creștea, mai mult decît orice persoană care, de obicei, atra-
9. ge pe copii la această vîrstă. De aceea mă fericesc pentru durerea încercată cu puține luni înainte, prin pierderea mamei celei mai bune și care depășește orice laudă. Căci e mai puțin dureros a-mi plînge propria soartă decît a o ferici pe a ei.
10. După aceste nenorociri, îmi rămînea o singură speranță și bucurie, dragul meu Quintilian. Și el mi-ar fi putut aduce destulă mîngiere, căci se arătaseră nu numai începuturi fericite ca la primul copil ci — pentru că intrase în anul al zecelea al vieții — se iviseră la el roade sigure și aproape formate. Jur pe nenorocirile mele,

pe sărmana mea conștiință, pe acei mani¹, divinități ai durerii mele, că am remarcat la el calități naturale nu numai pentru învățatură — deși am o foarte îndelungată experiență n-am văzut ceva mai de seamă — și pentru a studia fără să fie constrâns (o știu profesorii lui), ci dovedea chiar probitate, noblețe de sentimente, omenie, generozitate. De aceea trebuia să mă tem de o lovitură de trăsnet, căci s-a observat că, în general, maturitatea precoce pierde mai curînd și că există un fel de invidie care nimicește speranțele mari, poate pentru ca succesele noastre să nu depășească

11. ce a fost dat omului². Și, era înzestrat, de asemenea, cu toate celelalte daruri: avea o voce plăcută și clară, vorbea fermecător și în grecește și în latinește, pronunța uimitor de exact toate sunetele, de părea născut anume pentru aceasta. Însușirile acestea erau încă numai speranțe; mai pronunțate erau perseverența, gravitatea, tăria în fața durerilor și chiar a fricii. Cu ce curaj, spre marea admirație a medicilor, a suportat cele opt luni de boală! Cum m-a consolată în ultimele sale clipe! Chiar în momente de inconștiență și cînd aproape că nu mai era printre noi, mintea lui, în delir, era preocupată de școală, de literatură.

¹ *Manes* — denumire dată sufletelor celor morți care, după părerea unor antici, erau nemuritoare; manilor li se închina un cult divin. Inscriptiile sepulcrale începeau cu formula *D.M.* = *dis manibus* = zeilor mani.

² Cei vechi credeau că zeii li învidiază pe oameni cînd sînt prea fericiți.

12. O, tu, speranța mea amăgită! Ți-am văzut ochii scufundindu-se în noaptea adîncă, respirația care te părăsea! Îmbrățișînd trupul tău rece, fără viață, ți-am cules ultima suflare! Și totuși, eu am continuat să respir aerul pe care l-am respirat împreună! Da! Îmi merit chinurile pe care le îndur. Îmi merit gîndurile triste!
13. Un fost consul adoptîndu-te, ți-a dat dreptul să aspiți la toate demnitățile! Erai merit să fii ginerele unui pretor, unchi de-al tău după mamă! O, tu, speranța reinvierii străbunei elocințe! Tatăl tău a rămas în viață numai pentru suferință! Nu mai doresc să trăiesc, dar suport viața pentru a fi vrednic de tine! Într-adevăr, greșim cînd învinovățim soarta de toate năpastele noastre; nimeni nu suferă timp îndelungat decît din propria lui vină.
14. Dar trăiesc și trebuie să găsesc o rațiune de a trăi. Trebuie deci să cred pe oamenii cei mai învățați care consideră preocuparea literară unicul refugiu în nenorociri. Dacă totuși intensitatea durerii prezente se va calma și dacă în atîta jale un gînd străin își face loc, cred că pot cere îngăduință pentru întîrzierea lucrării. Căci cine s-ar mira că am rămas în urmă cu lucrul, cînd, mai curînd, e de mirare că nu l-am părăsit cu totul? Dacă unele părți vor fi mai puțin elaborate decît cele începute cînd eram mai puțin copleșit de durere, să fie trasă la răspundere atotputernicia soartei care, chiar de nu mi-a stins talentul, de altfel mediocru, l-a slăbit totuși. Dar, ridic fruntea mai dîrz împotriva sorții fiindcă, dacă mi-e greu să o suport, îmi este ușor să o disprețuiesc. Într-adevăr,

soarta nu și-a mai rezervat împotriva mea nici o lovitură și toate aceste nenorociri mi-au adus în suflet o liniște, nefericită într-adevăr, totuși deplină.

16. Se cuvine îngăduință muncii mele, fie și numai pentru că de acum încolo nu mai urmăresc nici un interes personal, ci întreaga mea preocupare vrea să fie utilă altora, dacă, de bună seamă, ceea ce scriu poate fi util.

Sărmanul de mine, bunurile mele materiale, ca și opera mea, le voi lăsa altora decît aceloră la care mă gîndisem.

CAPITOLUL I

Despre perorație

1. Urma să vorbesc despre perorație (*peroratio*), pe care unii o numesc „încoronare” (*cumulus*), alții „concluzie”¹ (*conclusio*). Ea prezintă un dublu aspect, după cum se referă la fapte sau la sentimente.

Reluarea și gruparea faptelor, numită în grecește ἀνακῆφα λαίωσις (recapitulare) iar de unii latini *enumeratio* (enumerare), — reîmprospătează memoria judecătorului, îi pune înaintea ochilor dintr-o dată întreaga cauză și, chiar dacă elementele acesteia, izolate, au produs un efect mediocru, prin masa lor devin

2. acum puternice. Tot ce reluăm în perorație

¹ Termenul *conclusio* îl întâlnim în *Ad. Her.*, 2, 30, 47 și *Ino.*, 1, 52, 98.

trebuie expus cît mai pe scurt și — cum reiese din termenul grecesc — trebuie parcurse în grabă numai punctele principale. Căci de vom zăbovi, nu va mai fi o enumerare, ci un fel de al doilea discurs. Însă ceea ce considerăm că trebuie enumerat trebuie expus cu oarecare forță, evidențiat prin sentințe, și, în orice caz, variat cu ajutorul figurilor de stil. Altfel, nimic nu displace mai mult decît o repetare seacă, deoarece face impresia că nu ai încredere în ținerea de minte a judecătorilor.

3. Procedeele folosite în perorație sînt numărate. Cicero, adresîndu-se lui Verres, spune foarte bine: „Dacă tatăl tău însuși ar judeca, ce ar spune cînd aceste fapte ar fi dovedite?”¹, și după aceasta introduce imediat enumerarea. În altă parte², același orator, vorbind împotriva aceluiași acuzat, folosind invocarea, enumeră templele jefuite de el, pretorul. Se poate, de asemenea, să ne întrebăm dacă nu cumva am omis vreun punct, ce vor răspunde cutărui sau cutărui argument adversarii, sau ce mai poate spera acuzatorul după
4. ce toate acuzațiile i-au fost astfel respinse. Dar efectul cel mai mare îl vom obține dacă avem norocul să scoatem vreun argument și din vorbirea adversarului. De pildă, dacă poți zice: „A omis însă această parte a cauzei” sau: „A preferat să ne facă odioși” sau: „A găsit refugiu în rugăminți și bine a făcut, deoarece
5. știa cutare sau cutare împrejurare”. Dar nu

¹ *Verr.*, 5, 52, 136.

² *Ibid.*, 5, 72.

- trebuie să enumerăm fiecare procedeu aparte, pentru ca să nu se creadă că cele spuse aici sînt singurele, deoarece prilejurile de a alege ni le oferă cauza însăși, sau cuvintele adversarilor, și chiar împrejurări neprevăzute. Nu trebuie să ne rezumăm la repetarea celor ce am
6. spus. Trebuie să pretindem ca adversarul să răspundă la unele puncte, însă numai dacă ne rămîne timp și pentru replică și dacă punctele noastre sînt de așa natură încît nu pot fi combătute. Căci a provoca replici care apoi să întărească poziția adversarului nu înseamnă a-l ataca, ci a-l îndruma.
 7. Acest singur gen de perorație a fost admis de cei mai mulți dintre autorii atici și aproape de toți filozofii care au scris despre arta oratorică. Aticii au gîndit astfel, cred, fiindcă în Atena se interzicea oratorului, chiar prin glasul crainicului, să facă apel la sentimente. De filosofi mă mir mai puțin, deoarece pentru ei a fi emoționat este un viciu. În consecință ei consideră lipsit de bune intenții pe cel care îndepărtează în felul acesta pe judecător de adevăr, precum și că este nedemnă pentru un om corect utilizarea acestor vicii. Totuși vor recunoaște că afectele sînt necesare cînd adevărul, dreptatea și interesul comun nu pot triumfa într-alt chip. De altfel, toți au căzut de acord asupra acestui punct, anume că chiar în celelalte părți ale discursului, de cumva cauza este complicată și susținută prin mai multe argumente, se poate face uz adeseori cu folos de perorație. Dimpotrivă, nimeni nu se va îndoi

că există multe procese scurte și simple, în care nu e necesară nicăieri. Această specie de perorație poate fi deopotrivă folosită de acuzator și de apărător.

9. Ambii fac apel la sentimente, dar fiecare la sentimente diferite: apărătorul apelează mai adesea la ele și cu mai mare forță; căci acuzatorul trebuie să îndrjească pe judecători, iar apărătorul să-i înduplece. Însă și acuzatorul mișcă uneori pînă la lacrimi, cînd stîrnește compătimire pentru cine cere răzbunare; dar și acuzatul se plînge uneori mai cu tărie de nedreptatea calomniei sau a conspirației. Așadar este foarte potrivit să distingem aceste roluri care, în general, sînt, după cum am spus ¹, asemănătoare celor din exordiu, dar mai neîngrădite
10. și mai ample. Într-adevăr, la începutul discursului căutăm mai cu rezervă atragerea judecătorilor, deoarece e de ajuns să ne accepte, căci avem tot discursul în fața noastră. Dimpotrivă, de perorație depinde dispoziția sufletească pe care o va avea judecătorul cînd
11. trece să delibereze. Noi nu mai avem nimic de spus și nici argumente de rezervă. Așadar există un interes egal al ambelor părți să-și atragă bunăvoința judecătorului, să-l îndepărteze de adversar sau să stîrnească pasiuni sau să le domolească. De fapt, se poate da, în rezumat următorul precept ambelor părți: oratorul să scoată în relief tot ce dă valoare cauzei pe care o susține; după ce a văzut ce anume fapte produc sau ar putea produce impopularitate,

¹ 4, 1, 27 și 28.

sau favoare, ură sau silă, să spună ceea ce l-ar impresiona mai mult pe el însuși în cazul cînd el ar fi judecătorul. Dar e mai sigur să se ia în considerare punctele pe rînd.

12. Cînd am expus preceptele exordiiului am arătat¹ ce anume face agreabil pe acuzator. Dar unele indicații date acolo trebuie completate în perorație, după cum procesul a fost intentat împotriva unui om violent, impopular și periculos, după cum condamnarea acuzatului ar constitui un punct de glorie pentru judecători, iar eventuala lui achitare ar constitui o rușine. Minunat s-a exprimat Calvus împotriva lui Vatinius: „Că a călcat legea electorală, o știți cu toții, și toți știu că voi cunoașteți acest fapt“. Cicero, de asemenea, vorbind împotriva lui Verres², spune că însăși reaua reputație a justiției poate fi îndreptată prin condamnarea acuzatului — aceasta constituie unul din procedeele amintite mai sus. Teama însăși, dacă trebuie folosită pentru atingerea aceluiași scop³, joacă aici un rol mai important decît în exordiu. În altă carte⁴ mi-am expus părerea mea asupra acestui sentiment.
14. În perorație se poate, de asemenea, stîrni mai în voie revolta și minia. Influența de care se bucură acuzatul provoacă revoltă în sufletul judecătorului; necinstea sau o atitudine

¹ 4, 1, 5 și urm.

² *Verr.*, 1, 15, 43.

³ De a-ți atrage pe judecător.

⁴ 4, 1, 20 și 21.

jignitoare, aerul arrogant și disprețuitor ori siguranța de sine trezește ură judecătorului. Astfel de sentimente se nasc nu numai dintr-o faptă sau dintr-o vorbă, ci chiar din expresia feței, a atitudinii sau a înfățișării. Ca tînr, am apreciat drept admirabilă exprimarea acuzatorului lui Cossutianus Capito; e adevărat că s-a exprimat în grecește, dar sensul este: „Teama de Cezar te face să roșești“.

15. Totuși, pentru acuzator, cel mai puternic mijloc de a impresiona pe judecător constă în a prezenta fapta de care învinuiește pe cineva cît mai îngrozitoare sau, după cum este cazul, cît mai demnă de compătimire. Oroarea crește cînd nu se scapă din vedere următoarele considerente: ce s-a făcut? cine a săvîrșit? împotriva cui? cu ce intenție? în ce moment? în ce loc? în ce fel? Toate aceste împrejurări pot fi tratate în nenumărate chipuri. Dacă ne plîngem, de pildă, că cineva a fost bătut, trebuie să vorbim în primul rînd despre fapta în sine. Apoi, dacă victima este un bătrîn, un copil, un magistrat, un om respectat, dacă a adus mari servicii statului; dacă a fost lovit de un om josnic și disprețuit sau, dimpotrivă, de un om cu vază, sau de cineva de la care nu te poți aștepta; dacă, din întîmplare, s-a petrecut în zi de sărbătoare sau cînd tribunalele judecau tocmai astfel de fapte; dacă s-a întîmplat în timp de grea cumpănă
17. pentru cetate. Dacă fapta s-a petrecut în teatru, în templu, într-o adunare, devine mai detestabilă. De asemenea, dacă nu din greșeală și nici din minie sau, chiar dacă s-a comis

din minie, aceasta era nejustificată, pentru că victima ținuse parte tatălui său, pentru că el nu făcuse altceva decît să răspundă, sau fiindcă îi era rival la demnitate sau dacă face impresie că intenționa să facă mai mult decît a făcut.

Modul în care s-a comis fapta o face și mai detestabilă: dacă, de pildă, a fost grav lovit sau a fost ultragiat. Astfel Demostene¹ caută să trezească ura împotriva lui Midias, insistînd asupra părții lovite, asupra fizionomiei și atitudinii celui care a lovit. E vorba de un omor: îndeosebi în perorație interesează dacă a fost ucis cu armă, cu foc sau cu otravă; dacă printr-o singură rană sau mai multe; dacă moartea a fost imediată sau după chinuri îndelungate.

- Adeseori acuzatorul apelează și la milă, cînd deplînge nenorocirea aceluia pentru care cere răzbunare, sau părăsirea în care au rămas
19. copiii ori părinții acestuia. Însăși prezentarea situației viitoare mișcă pe judecători: ce-i așteaptă pe aceia care s-au plîns de violentare sau injurie, dacă nu li se face dreptate? Trebuie să fugă din cetate, să-și părăsească bunurile,
 20. sau să indure orice le va face dușmanul? Dar mai adeseori rolul acuzatorului este să prevină pe judecător împotriva compătimirii la care acuzatul poate va face apel, și să-l determine să judece cu fermitate. Tot aici este cazul să fie preîntîmpinat ceea ce credem noi că adversarul va spune sau va face. Căci acesta poate

¹ *Impotriva lui Midias*, 72.

face pe judecători mai atenți în ce privește respectarea îndatoririi lor față de conștiință și să scadă astfel creditul pe care judecătorul l-ar acorda replicilor apărătorului, fiindcă cele spuse o dată de acuzator, chiar dacă sînt reluate de acuzat, nu mai sînt noi. În felul acesta Messala, pledînd împotriva Aufidiei, previne pe Servius Sulpicius amintindu-i pericolul în care se găsesc toți cei care au semnat, cum a făcut și apărătorul însuși. De asemenea, Eschine a anunțat¹ ce fel de apărare va folosi Demostene. Uneori judecătorii înșiși trebuie îndrumați ce răspunsuri au de dat celor ce-i întrebă; aceasta constituie un fel de recapitulare.

21. Pe acuzat îl recomandă rangul, marile lui merite, rănilor primite în război, originea-i nobilă și faptele de glorie ale strămoșilor. De acest mijloc s-au folosit pe întrecute Cicero și Asinius, ultimul apărînd pe Scaurus tatăl,
22. primul pe Scaurus fiul. Îl recomandă și cauza procesului, dacă pare că săvîrșirea unei fapte oneste, în special dictate de bunătate, umanitate sau milă, i-au creat dușmăni: într-adevăr, pare că e mai just să ceri de la judecător sentimentele pe care le-ai dovedit față de alții.
23. Aici trebuie pus înainte interesul statului, prestigiul judecătorilor, opinia posterității. Dar efectul cel mai puternic îl obține mila, care silește pe judecător să se înduplece, să manifeste prin lacrimi chiar tulburarea sufletului său. Acest sentiment se va naște din relatarea

¹ *Contra lui Ctesifon*, 207 și urm.

- suferințelor trecute ale acuzatului, din cele prezente sau din ce are de pătimit dacă va fi condamnat. Aceste impresii devin de două ori mai puternice, dacă arătăm din ce situație cade și în ce situație ajunge învinuitul. Sub acest aspect impresionează vîrsta, sexul, cei dragi, adică copiii,
24. părinții sau rudele. Toate aceste mijloace pot fi tratate în chip diferit. Uneori, însuși avocatul apărării îndeplinește aceste roluri. De pildă, Cicero în apărarea pe care o face pentru Milo spune: „O, sărman de mine! O, nefericitul de tine! Tu, Milo, prin acești oameni m-ai putut rechema în patrie; eu nu voi fi în stare să te rețin în patrie, prin aceeași oameni?”¹ Acest mijloc va fi cu atît mai eficace dacă, așa cum e cazul de față, rugămintile nu sînt utile acuzatului.
25. Căci cine ar fi suportat să-l vadă pe Milo implorînd salvarea capului său, cînd el recunoscuse că a ucis un om nobil și că l-a ucis fiindcă așa trebuia să facă? Iată de ce Cicero a căutat să cîștige bunăvoința față de Milo evocînd măreția lui sufletească și s-a substituit lui Milo pentru rolul său patetic.
- Aici sînt deosebit de utile prosopopeile², adică vorbirea imaginară pronunțată de altă persoană; de pildă, aceea pe care avocatul o atribuie clientului. Faptele, chiar prezentate simplu, mișcă sufletul; însă cînd simulăm că vorbesc înșiși interesații, persoana lor face să crească emoția. Într-adevăr judecătorii au impresia că ascultă nu oameni care plîng nenoro-

¹ *Mil.*, 37, 102.

² Despre prosopopei, cf. *Cic.*, *Inv.*, 1, 99.

- ciri străine de ei, ci că iau contact direct cu sentimentul și glasul nenorociților. Dacă simpla lor vedere îi mișcă pînă la lacrimi, mai mult trezește milă cînd vorbesc ei înșiși. Dar, într-o oarecare măsură, impresionează și mai puternic, cînd sînt spuse ca și cînd ar fi pronunțate de glasul lor. Întocmai ca la actori: aceeași voce și aceeași pronunțare are sub mască o mai mare putere de a impresiona. De aceea, același Cicero, deși nu pune rugăminți în gura lui Milo și preferă să recomande măreția sufletului lui, i-a atribuit totuși cuvinte, accente patetice care sînt binevenite și pentru un om curajos: „O, munca mea, zadarnic înjghebată! O, speranță înșelătoare! O, planurile mele spulberate!”¹
- Niciodată, totuși, înduioșarea nu trebuie să dureze îndelung; și nu fără motiv s-a spus că nimic nu se usucă mai ușor decît lacrimile.
28. Căci, de vreme ce timpul alină chiar durerile adevărate, de bună seamă se șterge mai repede imaginea plăsmuită numai de vorbirea noastră. Dacă stăruim în ea, auditorul obosește, își recapătă liniștea și din puternica stare emotivă care l-a cuprins, revine la gîndirea lui naturală. Așadar, să nu lăsăm să se răcească ceea ce am realizat ci, după ce am dus sentimentul la culme, să trecem la alinare. Să nu sperăm că cineva o să deplingă îndelung nenorocirile cuiva. Tocmai de aceea, și în alte părți, dar aici îndeosebi, discursul trebuie să meargă

¹ *Mil.*, 34, 94; și Cicero sfătuiește să se stîrnească mila—
cf. *De or.*, 2, 125; *Or.*, 131.

crescînd, fiindcă tot ce nu adaugă nimic la ceea ce precedă pare că-i aduce ştirbire; şi sentimentul care descreşte se stinge uşor.

Despre sentimente

30. Nu numai prin vorbe, dar şi acţionînd într-un anumit fel putem stîrni lacrimi. Tocmai de aceea a rămas obiceiul ca acuzaţii să se prezinte neîngrijiţi şi mizeri ¹ şi, împreună cu ei, copiii şi părinţii lor. Acuzatorii, la rîndul lor, arată sabia însîngerată, oase extrase din răni, veşminte stropite de sînge, îşi dezleagă rănile,
31. îşi dezvelesc trupurile biciuite. Efectul acestor gesturi este de obicei uriaş, fiindcă pun sensibilitatea auditoriului oarecum în faţa crimei. De aceea toga însîngerată a lui C. Caesar, purtată în fruntea cortegiului funebru, a stîrnit furia poporului roman. Poporul ştia că Cezar a fost asasinat; trupul lui era doar acolo, pe patul funebru; totuşi, veştmîntul lui îmbibat de sînge a redat atît de viu imaginea nelegiuirii, încît se părea că Cezar nu a fost ucis, ci că tocmai atunci îlucid.
32. Totuşi nu aş aproba (căci citesc ce se obișnuieşte şi eu însumi am văzut) procedeul care constă în a reda într-un tablou sau pe o perdea crima, pentru ca grozăvia ei să impresioneze pe judecător. Într-adevăr, ce lipsit de elocinţă trebuie să fie avocatul care îşi închipuie că

¹ Îşi lăsau să le crească barba şi părul; cf. *Or.*, 131; *De or.* 2, 125.

- acea imagine mută va grăi mai bine decît cuvîntarea sa! Cît despre hainele mizere, despre înfăţişarea neîngrijită a acuzatului şi despre ţinuta asemănătoare a rudelor lui, ştiu că le-au fost utile şi că rugile lor au ajutat mult la salvarea lui. De aceea cunoscutul mijloc de a implora judecătorii în numele a ceea ce acuzatul are mai drag, îndeosebi dacă are copii, soţie, părinţi, îi va fi util. De asemenea, invoca-
33. rearea zeilor este privită de obicei ca izvorînd dintr-o conştiinţă curată. În sfîrşit, obiceiul de a te arunca la picioarele judecătorilor, de a le cuprinde genunchii, dacă persoana, antecedentele vieţii şi condiţia acuzatului nu se vor opune. Căci unele fapte trebuie apărute cu străşnicia cu care au fost comise. Însă grija de a ne păstra demnitatea să nu dea impresia siguranţei de sine, care ne face dezagreabili. Foarte efice a fost, odinioară, procedeul prin care Cicero a smuls pe L. Murena ¹ din mina acuzatorilor, oameni cu foarte mare trecere, convingînd pe judecători că, în situaţia dată, nimic nu este mai util decît ca cei doi consuli să intre în funcţie în preziua calendelor lui ianuarie. Acest gen de consideraţii a fost înlăturat aproape complet astăzi, deoarece toate treburile fiind în seama şi în mina unui singur om, ele nu pot fi periclitate de rezultatul unui proces.
36. M-am referit la acuzatori şi acuzaţi fiindcă mai ales în procesele criminale are foarte mare rol pateticul. Dar şi procesele private au ambele genuri de peroraţie: acela care constă în enu-

¹ *Mur.*, 37, 79.

merarea dovezilor, și cel care face apel la lacrimi, dacă pare în primejdie fie condiția, fie bunul renume al imprecinatului. Căci a trezi, în procesele mărunte, astfel de sentimente de tragedie este ca și cum ai vrea să dai unor copii masca și coturnii lui Hercule¹.

37. Cred că e bine să atrag atenția că, după părerea mea, succesul perorației depinde de felul în care acuzatul pe care îl are de salvat se conformează intenției avocatului. Căci ignoranța, bădărănia, nepăsarea, grosolanția produc uneori lipsă de interes; și avocatul trebuie să aibă în vedere toate acestea. Într-adevăr, nu arareori am văzut clienți în discordanță cu spusele avocatului lor, deoarece fața lor nu arăta nici o emoție, zimbeau la vreme nepotrivită și stârneau chiar risul prin vreun gest sau prin expresia figurii. E adevărat, cazurile sînt mai dese cînd se caută efecte, ca să zicem așa, teatrale.
38. Astfel, cîndva, un avocat a mutat pe băncile adverse pe fetița despre care spunea că este sora adversarului (acesta era procesul), ca pentru a o lăsa în brațele fratelui său. Adversarul, însă, avertizat din timp de noi, plecase. Atunci, avocatul, de altfel om elocvent, a rămas mut în fața acestei lovituri neașteptate și, ca înghețat, și-a reluat fetița.
40. Un alt avocat a socotit că va impresiona mult aducînd în fața acuzatei portretul

¹ Hercules făcea parte din personajele de tragedii, de ex. la Euripide; în sculptură, conform miturilor, era reprezentat fără încălțăminte.

- bărbatului ei; a stîrnit însă în cîteva rînduri risul, căci cei care trebuiau să prezinte portretul, neștiind ce înseamnă perorație, de cîte ori avocatul privea înspre ei începeau să arate portretul; cînd, în sfîrșit, l-au arătat, urîțenia bustului (căci era turnat în ceară chipul unui bătrîn mort) a zădărnicit tot efectul pledoariei. Știm și ce i s-a întîmplat lui Glycon, poreclit Spiridion: adusese ca martor un copil; întrebîndu-l de ce plînge, copilul i-a răspuns că-l ciupește pedagogul. Nimic însă nu redă mai elocvent primejdiile perorațiilor decît povestirea lui Cicero privitoare la frații Caepasius¹.
41. Toate aceste accidente sînt totuși suportabile pentru cei capabili să-și modifice pledoaria. Dimpotrivă, cei care nu se îndepărtează de textul adus de acasă, în astfel de cazuri sau tac, sau, de cele mai multe ori, spun lucruri fără noimă. Astfel se explică acele „El întinde mîinile rugătoare spre genunchii voștri” și „Sărmanul, nu se poate smulge îmbrățișărilor copiilor săi” sau „Iată, mă cheamă din nou”, chiar dacă persoana în cauză nu face nimic din acestea. Astfel de defecte provin din școli, unde imaginăm totul liber și fără nici o consecință, fiindcă ceea ce voim este luat drept fapt. Realitatea, însă, nu ne permite să facem la fel. Iată de ce Cassius² a răspuns

¹ Cluent., 20 și urm.

² Cassius Severus — orator, trimis în exil de August, pedepsit din nou cu confiscarea averii și exil de Tiberius, pentru violența atacurilor sale împotriva oamenilor de vază.

admirabil unui tinerel care i-a zis: „Pentru ce mă privești dușmănos, Severus?” — „Pe legea mea, n-am făcut-o, dar fiindcă așa aveai tu scris în pledoaria ta, poftim!” și l-a privit cît a putut mai fioros.

44. Trebuie să atrag în mod deosebit atenția să nu recurgă la patetic decît cînd este într-adevăr foarte talentat. Căci, dacă trezirea sentimentului este un mijloc foarte puternic cînd sentimentul pune stăpînire pe inimi, dimpotrivă, dacă nu își produce efectul, lasă auditoriul și mai rece. Un avocat slab ar face mai bine să tacă și să lase pe seama judecătorilor
45. să se gîndească ei înșiși. Căci fața, vocea și chiar fizionomia acuzatului pe care vrei să-l ridici, sînt, de cele mai multe ori, obiect de batjocură pentru auditoriul care nu a fost mișcat adînc. De aceea avocatul să-și măsoare, să-și aprecieze cu atenție forțele și să-și dea seama ce povară are de înfruntat. Căci aici nu există linie de mijloc: stîrnește sau lacrimi, sau ris.
46. De altfel, specifice perorației sînt nu numai trezirea compătimirii, ci și alungarea ei, atît prin partea expozitivă a discursului, care poate rechema la sentimentul dreptății pe judecătorii mișcați pînă la lacrimi, cît și prin anumite glume reușite. Iată un exemplu: „Dați copii-
47. lului plîne, ca să nu plîngă”; sau ceea ce a spus avocatul clientului său corpolent, al cărui adversar, tot un copil, fusese adus de avocat aproape de judecători: „Ce să fac? pe tine eu nu te pot duce-n brațe”. Dar să nu facem glume de bufoni. Iată de ce nu pot aproba

- pe avocatul acela, deși între cei mai străluciți ai vremii sale, care a aruncat în mijlocul copiilor aduși în fața instanței pentru perorație, niște zaruri, pentru care ei au început să se
48. certe. Căci însăși această necunoaștere a primejdiei în care se aflau, putea trezi milă. De asemenea gestul avocatului care, cînd reclamantul a prezentat sabia însîngerată ca dovadă că s-a comis un asasinat, a fugit brusc din bancă, prefăcîndu-se îngrozit; apoi, cînd a fost chemat să pledeze — stînd departe, în mijlocul mulțimii, cu capul în parte acoperit de togă — întreba dacă a plecat acela cu sabia.
49. Este adevărat că a stîrnit risul, însă a fost ridicol. Totuși trebuie zădărnicate scenele de genul acesta prin pledoaria noastră. Cicero a făcut-o minunat în *Pro Rabirio*¹ cînd a vorbit vehement împotriva portretului lui Saturninus, iar în *Pro Vareno*², cu multă delicateță, împotriva tinărului căruia îi dezlegau din cînd în cînd rana în timpul judecății.
50. Există și perorații mai calme, prin care ne arătăm prevenitori față de adversar, dacă eventual persoana lui cere respect sau cînd dăm vreun sfat prietenesc ori îndemnăm la împăcare. Acest gen de perorație a fost admirabil tratat de Passienus³, cînd a pledat într-un proces referitor la niște bani pentru soția

¹ *Rab.*, 9, 24.

² Pierdut.

³ *Passienus Crispus* — orator vestit, amintit și în cartea a 3-a și în cartea a 10-a, căsătorit cu mătușa lui Nero, Domitia, pe care a părăsit-o ca să ia pe mama împăratului, pe Agripina, care, apoi, l-a dus la moarte.

sa Domitia, împotriva fratelui ei Ahenobarbus. Căci, după ce a vorbit îndelung asupra legăturii de sînge și asupra averii de care amîndoi dispuneau din plin, a adăugat: „Vouă nu vă lipsește nimic mai puțin decît lucrul pentru care nu vă înțelegeți“.

51. Pateticul, chiar dacă unii consideră că este binevenit numai în exordiu și în perorație — unde într-adevăr îl întîlnim foarte des — își găsește loc, totuși, și în celelalte părți ale discursului, dar mai redus, fiindcă trebuie să rezervăm cît mai mult din conținutul lui pentru exordiu și perorație. Dar aici, în perorație, sau niciodată, trebuie să deschidem toate iz-

52. voarele elocinței noastre. Căci, dacă am tratat bine tot ce a precedat, vom fi stăpîni pe sufltele judecătorilor și, scăpați dintre stînci și greutăți, putem întinde în voie toate pinzele; și, întrucît perorația constă îndeosebi în amplificare, putem folosi din plin cuvinte și sentințe mărețe și pline de frumusețe. Trebuie să mișcăm profund teatrul, pînă cînd am ajuns la acel cuvînt cu care se încheie vechile tragedii și comedii: „aplaudați“. În celelalte părți ale discursului va trebui trezit sentimentul cînd se va ivi ocazia. Căci faptele crunte ori înduioșătoare nu trebuie expuse fără emoție.

53. De asemenea, dacă cheștiunea de drept se referă la calificarea unui fapt, pe bună dreptate se pune pasiune în dovedirea fiecărui punct în parte.

54. Cînd susținem o cauză alcătuită din mai multe aspecte, va fi necesar să folosim mai multe perorații, ca să zic așa. În felul acesta

a procedat Cicero împotriva lui Verres¹, căci a lăcrămat pentru Philodamus, pentru conducătorii de corăbii, pentru crucificarea cetățeanului roman și în multe alte locuri. Unii 55. retori numesc acestea bucăți *μερικὸι ἐπίλογοι* termen care înseamnă „perorații parțiale“. Eu le consider nu atît părți ale perorației, cît specii ale ei, dacă este adevărat că denumirile de „epilog“ și de „perorație“ indică suficient că e vorba de încheierea discursului.

CAPITOLUL II

Despre clasificarea afectelor și modul în care trebuie trezite

1. Deși partea amintită mai sus încheie ple-
doaria și deși rolul ei constă îndeosebi în pa-
tetic, despre care, în mod necesar, am vorbit
ceva, nu mă pot totuși abține, de altfel nici
nu trebuie, să rezum acest subiect într-o
privire generală. Îmi rămîne deci să tratez
un punct foarte important pentru obținerea
a ceea ce dorim și totodată mult mai dificil
decît cele arătate mai sus: este vorba despre
mijlocul de a impresiona sufletele judecătorilor,
de a le forma și transforma după cum voim.
2. Referitor la acest punct am amintit puțin,
cît cerea subiectul. Atunci am arătat mai

¹ 1, 30; 5, 45 și urm.

mult ce rezultat trebuie obținut, decât în ce chip poate fi obținut. Este deci cazul să reluăm mai adînc toată problema¹.

- Într-adevăr, după cum am spus², de-a lungul întregii pledoarii se poate face apel la sentimente. Natura acestora nu este simplă, și nu trebuie expusă în treacăt, deoarece dă
3. discursului multă putere. Este adevărat că o vină subțire și îngustă de talent, ajutată de principii teoretice și de practică, este în stare să genereze și să obțină o recoltă bună. De bună seamă există — întotdeauna au existat, și nu în număr mic — oameni care descoperă cu destulă îndeminare argumente utile probei. Eu nu îi disprețuiesc, dar îi consider utili numai pentru informarea judecătorului și (ca să spun ce cred) buni numai pentru a informa cu datele cauzei pe adevărații oratori talentați. Dar omul capabil să răpească pe judecător și să-l aducă în starea sufletească dorită, omul la al cărui discurs plîngi, te bucuri,
 4. te minii, este rar. Or, tocmai acest aspect al pledoariei biruie în tribunale. Elocința de acest fel este atotstăpînă. De fapt argumentele, în general, izvorăsc din cauză, și cauza mai bună întotdeauna oferă mai multe. De aceea împrecinatul care învinge prin ele trebuie să știe că a avut un avocat care și-a făcut doar datoria.
 5. Dimpotrivă, cînd trebuie forțat sufletul judecătorilor, cînd mintea lor trebuie abătută toc-

¹ Problema a fost dezvoltată de Cic., *Brut.*, 188; *Or.* 131; *De or.*, 2, 185.

² 6, 1, 51.

mai de la contemplarea adevărului, acolo este rostul unui adevărat orator. Aceasta nu o află el de la împrecinat, nu o găsește în dosarele proceselor.

- Fără îndoială, probele fac ca judecătorii să considere mai bună cauza noastră. Sentimentele însă îi dispun să dorească chiar să fie mai bună și ajung să și creadă ceea ce doresc.
6. Căci, de îndată ce judecătorul a început să simtă minie, să favorizeze, să urască sau să se înduioșeze, se identifică cu cauza noastră. Așa cum îndrăgostiții nu pot judeca asupra frumuseții fiindcă pasiunea le-a răpit simțul văzului, la fel judecătorul, stăpînit de sentimente, pierde orice interes în căutarea adevărului.
 7. E cuprins de talazul pasiunii și e ca purtat de un torent năvalnic. Efectele produse de argumente și de martori se văd în pronunțarea sentinței; cînd însă judecătorul este emoționat de către orator, el își dezvăluie sentimentele cît timp încă șade și ascultă. Oare judecătorul care izbucnește în plîns — scop urmărit în aproape toate perorațiile — nu și-a spus pe față sentința? Spre acest scop, deci, să tindă oratorul. „Aceasta este datoria lui, aceasta munca lui”¹. Fără de patetic restul este gol, slab, neputincios, neplăcut. Pînă într-atît, ca să mă exprim astfel, sufletul și viața discursului constau în patetic.
 8. Există — ne spune tradiția veche — două specii de sentimente: una, pe care grecii o numesc πάθος (patos), termen tradus co-

¹ Verg., *En.*, 6, 128.

- rect și exact de noi prin *affectus* (pasiune), cealaltă *ἦθος* (ethos), termen care, după părerea mea, nu are corespondent în limba latină, dar este redat prin *mores* (moravuri). De la cuvântul *ἦθος* provine denumirea acelei părți din filozofie *ἠθική* (etica), care se ocupă de moravuri. Dar, analizând fondul lucrurilor, îmi face impresia că cuvântul se referă nu atât la moravuri, cât la o anumită proprietate a lor, câtă vreme, de fapt, termenul *mores* (latin) desemnează orice stare sufletească. De aceea scriitorii mai prudenți au preferat să exprime ideea, decît să traducă termenul. Așadar, au spus că *πάθος* exprimă stări afective, violente iar *ἦθος* — calme și ordonate. Deci în prima specie pornirile sînt vehemente; în a doua domoale; primele poruncesc, acestea din urmă conving; unele au mai mare eficacitate în a provoca o emoție puternică, celelalte pentru a naște bunăvoință. Unii autori adaugă că *ἦθος* este permanent, *πάθος* trecător. Recunosc că așa stau lucrurile în general, deși cred că există subiecte care cer *patos* necontenit. Totuși nici sentimentele mai domoale nu presupun mai puțină artă și experiență, deși nu pretind atîta forță și avînt. Acestea de fapt se întîlnesc în mai multe cauze, ba chiar, într-un anumit sens, în toate. Căci, de vreme ce tot ce tratează oratorul poate fi privit din punct de vedere moral, tot ce se referă la onest și util și, în general, la ceea ce se cuvine sau nu se cuvine să faci, poate fi denumit *ἦθος*.

- Unii retori au considerat rugămîntea și scuza proprii acestei părți; nu neg că ele îi aparțin, dar nu admit că sînt singurele. Ba mai mult, că *πάθος* și *ἦθος* au uneori aceeași natură, primul fiind mai puternic, al doilea mai slab. De exemplu: amorul este *πάθος*, afecțiunea este *ἦθος*. Alteori se opun, ca de exemplu, în perorații, căci ceea ce *πάθος*-ul a răscolît este de obicei domolit de *ἦθος*.

- Trebuie, totuși, să lămuresc exact conținutul termenului *ἦθος*, fiindcă simpla denumire nu pare să-l redea îndeajuns de clar. Ceea ce înțelegem prin *ἦθος*, și ce dorim să înțeleagă și oratorii, este, în primul rînd, tot ce se recomandă prin caracterul său bun, nu numai ce este liniștit și calm, ci, în general, ce este blînd și uman, ceea ce place și dispune pe auditori; și perfecțiunea constă în a face impresia că totul decurge din firea lucrurilor și a oamenilor și că în discurs strălucește caracterul oratorului și oarecum se face recunoscut el însuși. Acest fel de *ἦθος*, fără îndoială, există între persoanele foarte unite ori de cite ori suportăm, iertăm, dăm satisfacție, sau îndemnăm fără minie sau ură. Totuși, alta este comportarea tatălui față de fiu, a unui tutore față de minor, a bărbatului față de soție, căci aceste persoane își manifestă afecțiunea chiar față de acei cărora le-au pricinuit vătămare și nu pot face ca acesta să fie rău văzut decît dacă par că ei înșiși îi iubesc; alta este însă comportarea unui bătrîn cînd dojenește pe un tînar care nu este din neamul său și l-a insultat, sau a unui om de seamă față de insultele unui in-

15. ferior: în cazul al doilea este numai minie; în celălalt există în plus emoție. De asemenea, sînt de aceeași natură, însă de o intensitate și mai redusă, invocarea îngăduinții față de cei tineri sau apărarea dragostei lor. Uneori însăși luarea în deridere într-o formă delicată a dragostei altuia intră în ceea ce se numește ῥῥος, dar nu se rezumă numai la atît. Dar mai caracteristic este cînd simulăm că dăm satisfacție sau că facem o rugăminte, cînd adică folosim figura εἰς πῶν prin care se înțelege altceva decît ce se spune.
16. Din același izvor se poate naște, în general, acel sentiment mai capabil să provoace ură, dacă din atitudinea noastră supusă față de adversari reiese dezaprobarea tacită a insolentei lor. Însuși faptul că le cedăm îi demască drept oameni duri și insuportabili. Și oratorii lacomi de invective, care afectează un limbaj liber, nu își dau seama că antipatia e mai puternică decît insulta; așa cum antipatia face să devină nesuferiți adversarii, prin insultă ne-am face pe noi nesuferiți.
17. Există, de asemenea, un sentiment, aș spune intermediar, de dragoste și dor față de prieteni și rude; căci este mai puternic decît ethosul și mai slab decît patosul.
- Putem denumi foarte potrivit ῥῥη portretele prin care redăm de obicei, în școli, conform subiectului dat, imagini de țărani, oameni superstițioși, zgîrciți, fricoși; căci dacă ῥῥη corespunde lui *mores* (caracter), din astfel de ῥῥη ne creăm discursul.

18. În sfîrșit, oricare ῥῥος, sub toate aspectele sale, pretinde un om bun și îndatoritor. Oratorul trebuie să convingă — dacă poate — că clientul său posedă aceste virtuți. De aceea el însuși trebuie să le aibă, sau în tot cazul să se creadă că le are. În felul acesta va fi foarte util cauzelor sale, căci le va da credit prin bunătatea sa. Într-adevăr, dacă — în timp ce pledează — face impresie de om rău, oratorul respectiv în orice caz pledează rău. De aceea,
19. însuși stilul discursului trebuie să fie calm și moderat. Să nu fie nimic pretențios, nimic măreț sau sublim. E de-ajuns că ne exprimăm în termeni proprii, plăcut și verosimil. Iată de ce stilul moderat convine cel mai mult.
20. Diferit de ῥῥος este ceea ce denumim πάθος, termen căruia îi corespunde în latinește *affectus* (pasiune). Pentru a arăta foarte concis diferența dintre aceste noțiuni, prima amintește mai curînd de comedie; patosul, de tragedie. Patosul constă, aproape în întregime, din minie, ură, teamă, antipatie, milă. E limpede pentru toți cum pot fi provocate aceste sentimente.
21. De altfel, am dat indicații în teoria exordului și a perorației¹. În privința noțiunii de „teamă” (*metus*) vreau, totuși, să se înțeleagă că are dublu aspect: teama pe care o simțim noi și teama pe care o insuflăm altora. La fel, antipatia, căci poți face pe altul antipatic sau poți deveni tu însuși. Cea dintîi naște din om, cealaltă din faptă și, în al doilea caz, dificultatea oratorului este mai mare; căci anumite

¹ 4, 1 și urm.; 6, 1.

fapte par grave prin ele însele, de exemplu paricidul¹, omorul, otrăvirea; altele trebuie prezentate ca atare.

22. Reușim însă dacă arătăm că suferința noastră a fost mai mare decât alte nenorociri, mari și acestea. Iată un exemplu din opera lui Vergilius²:

„O, fericită copilă a lui Priam,
care singură înaintea altora,
Pe un mormînt de dușman,
sub întăriturile Troiei,
Fost-ai sortită să mori“.

Ce nenorocită este, într-adevăr, soarta Andromacăi, dacă Polixena, în comparație cu ea, e

23. fericită. La fel, cînd exagerăm injuria adusă nouă, prezentînd de nesuportat alte injurii mult mai puțin grave: „Dacă m-ai fi lovit, nu ai fi avut scuze; m-ai rănit“. Voi analiza mai în detaliu această chestiune cînd va fi vorba de amplificări³.

Pentru moment mă mulțumesc să notez că pateticul urmărește nu numai redarea veridică a faptelor îngrozitoare sau jalnice, ci și să facă să pară grave acte care, în general, par suportabile. De pildă, spunem că o injurie este mai gravă decât un act de violență; că infamia este o pedeapsă mai cumplită decât moartea. Căci forța elocinței constă nu numai în

¹ *Paricid* — crima de uciderea părinților, precum și orice crimă la fel de oribilă, ca de exemplu atentatul la securitatea statului etc.

² *En.*, 3, 321 și urm.

³ 8, 4, 9 și urm.

a împinge pe judecător pe calea pe care îl duce însăși natura lucrurilor, ci să creeze în el un sentiment pe care nu-l are, sau dacă îl are să i-l facă mai puternic. Aceasta este elocința aceea pe care grecii o denumesc *δαιμονίς* (exagerare), și prin care se măresc faptele nedemne, dure, revoltătoare; în această calitate Demostene, mai mult decât în altele, a strălucit în mod deosebit.

25. Dacă m-aș mulțumi cu preceptele învățate de la alții m-aș rezuma la atît în această problemă, fiindcă nu am omis nimic din cele citite sau învățate — cel puțin ce era vrednic de aprobare. Însă intenția mea este să arăt ceea ce stă ascuns și să dezvălui complet înseși secretele acestei probleme, pe care le-am cunoscut nu învățîndu-le de la vreun profesor, ci din propria-mi experiență și de la natură, pe care mi-am luat-o conducător.

26. De fapt, cel puțin așa gîndesc eu, pentru a pune în mișcare sentimentele altuia, esențialul constă în a fi mișcați noi înșine mai întîi. Căci numai imitînd jalea, minia, indignarea, putem deveni chiar ridicoli, dacă vom potrivi bine numai cuvintele și fizionomia, nu și suflul. Într-adevăr, care poate fi explicarea faptului că persoanele care plîng, mai ales într-o durere recentă, par să-și strige durerea cu mult patos, și că, uneori, minia face elocvenți chiar pe oamenii neînvățați? De bună seamă, fiindcă sînt puternic emoționați și că real-
27. mente ei înșși simt ceea ce spun. Deci, cînd vrem să pară adevărate sentimentele arătate, să fim noi înșine asemenea acelor care le încearcă cu

adevărat și pledoaria noastră să pornească din starea suflătească pe care voim s-o producem în judecător. Se va îndurera cineva ascultându-mă, dacă eu nu simt ceea ce spun cu acest scop? Se va minia cineva dacă tocmai acela care îndeamnă la minie, nu simte nimic asemănător cu ceea ce îți cere? Dacă ochii avocatului rămân uscați, va storce el cuiva lacrimi? Imposibil!

28. Numai focul dă naștere incendiului; nu mai lichidul umezește; nici o substanță nu dă alteia culoarea pe care nu o are ea însăși. Așadar, trebuie, mai întâi, ca noi înșine să fim pătrunși de aceea ce voim să fie pătruns judecătorul și să fim emoționați noi înșine înainte de a încerca să emoționăm pe alții.
29. Dar cum vom reuși să fim emoționați? Căci, doar, emoțiile nu sînt în puterea noastră. Voi încerca să vorbesc și despre aceasta.

- Grecii numesc φαντάσιαι (noi le-am putea denumi *visiones* — imaginație) facultatea de a reprezenta obiectele absente cu atita fidelitate încît ne face impresia că le vedem cu ochii și că le avem prezente. Cine va putea crea aceste imagini, acela va excela în minuirea sentimentelor. Unii denumesc εὐφαντασίωτος (tip imaginativ) pe insul în stare să-și reprezinte foarte exact lucruri, vorbe, fapte. Și noi vom reuși ușor, dacă voim. În momente de destindere sufletească, printre himerele și printre visele cu ochii deschiși, aceste imagini, de care vorbesc, ni se prezintă în așa fel încît ne pare că străbatem locuri străine, că navigăm, că ne războim, că ținem discursuri în fața popoarelor, că reglementăm folosirea unei averi, pe care n-o

avem! Nu par a fi vise, ci fapte. De ce să nu profităm de această hoinăreală a spiritului? Plîng pe un om asasinat. Nu-mi pot reprezenta ceea ce se presupune că s-a întîmplat atunci? Nu-mi pot reprezenta pe ucigașul care izbește brusc, pe cel atacat care se îngrozește, strigă, imploră, fuge? Să nu-l văd pe unul lovind, pe celălalt căzînd? Nu-mi vor pătrunde în suflet singele, paloarea, gemetele, în sfîrșit ultimul suspin al victimei care expiră?

32. De aici rezultă ἐνάργεια pe care Cicero o numește *illustratio* (punere în lumină) și *evidentia* (punere în evidență)¹; termenul se referă nu atît la povestirea faptelor, cît la descrierea lor așa fel încît stările sufletești să se creeze ca și cum am lua parte la săvîrșirea faptelor. Oare nu din atare imaginații izvorăsc celebrele;

„Fusul ți scapă sărmanei din mîini, se desfășură firul”²;

„Cătă la rana căscată în pieptul tineresc”³ și acel armăsar în cortegiul funebru al lui Pallas care a mers „fără podoabe militare”⁴.

33. Dar ce zic? Oare nu același poet a creat cu adîncă pătrundere o imagine a ultimelor clipe ale vieții cînd a zis:

„Și în minte, cînd moare, îi licăre dulcele Argos”⁵.

¹ Part., 6, 20.

² Verg., *En.*, 9, 476.

³ *Ibid.*, 11, 40.

⁴ *Ibid.*, 11, 89.

⁵ *Ibid.*, 10, 782.

34. Dacă vrem într-adevăr să trezim compătimire, trebuie să ne închipuim că nouă ni s-au întâmplat nenorocirile pe care le deplîngem și sufletul nostru trebuie să fie pătruns de această idee. Noi să fim aceia pe care îi deplîngem că au îndurat nenorociri, nedreptăți, suferințe. Să nu tratăm cazul ca și cînd ar fi străin de noi, ci să ne însușim pentru moment această durere. Atunci vom spune ceea ce am zice dacă noi
35. înșine ne-am afla în acea situație. Adeseori am văzut actori de tragedie și chiar de comedie, după ce au jucat un rol emoționant, plîngînd încă, pe cînd își scoteau masca și pleau din scenă. Ori, dacă în scrierile altora simpla acțiune dramatică înduioșează astfel prin emoții fictive, ce vom face noi, care trebuie să gîndim ce gîndește acuzatul, pentru a putea fi la fel de emoționați ca el?

36. Dar, chiar din școală, e bine să ne lăsăm emoționați de subiectele tratate și să le imaginăm ca reale. Mai ales că în școli vorbim, în general, în calitate de imprecinați, nu ca avocați. De pildă, avem rol de orfan, de naufragiat, de om în primejdie; ce rost are să îndeplinim aceste roluri dacă nu ne însușim și sentimentele lor?

Am socotit că nu trebuie să trec sub tăcere aceste mijloace datorită cărora oricît sînt sau oricît am fost de neînsemnat, mi-am cîștigat un renume. Adeseori am fost atît de emoționat încît mă podideau lacrimile, ba chiar păleam și simțeam o durere care părea adevărată.

CAPITOLUL III

Despre ris

1. Opusă pateticului este calitatea care, stirnind risul judecătorului, zădărnicește sentimentele triste, îi abate atenția de la faptele ce se dezbat, uneori îl reface chiar și îl înviorează din plictiseală sau din oboseală.

- Cît de greu se însușește această calitate ne-o arată însuși exemplul celor doi neîntrecuți oratori, primul în elocința greacă, celălalt în elocința latină. Căci în general cei mai mulți cred că lui Demostene i-a lipsit acest talent, iar lui Cicero măsura lui. Dar nu putem presupune că Demostene a evitat acest procedeu pentru că un foarte mic număr de cuvinte — care, trebuie să recunoaștem, nu corespund calităților lui — arată clar că gluma nu i-a plăcut, ci numai că el nu avea acest dar.
3. Cît despre oratorul nostru, nu numai în afară de tribunal, dar chiar în pledoariile sale, era privit ca un om care caută prea mult să trezească risul.

- În ce mă privește însă, fie că judec drept, fie că greșesc din entuziasm nemăsurat pentru cel mai de seamă reprezentant al elocinței noastre, eu consider că Cicero era de o finețe
4. de spirit neîntrecută. Căci și în convorbirea zilnică, și în replici, și în interogarea martorilor era spiritual ca nimeni altul. Chiar glumele făcute de el pe seama lui Verres, ceva mai reci, le-a atribuit altora și le-a utilizat drept mărturie, pentru ca, cu cît erau mai răspindite, cu

atît să se creadă mai ușor că nu au fost în-
5. ventate de el, ci că circulau în public. O, dacă
Tiro, libertul lui, sau acela care a scris trei
cărți despre acest subiect, ar fi acordat mai
puțină importanță numărului glumelor lui
Cicero și ar fi pus mai mult spirit critic în
selectarea lor, decît străduință în îngrămădirea
lor! L-ar fi expus mai puțin calomniatorilor,
care, totuși, și aici, ca în toate celelalte merite
ale lui Cicero, vor găsi mai curînd de adăugat
decît de înlăturat.

6. Este greu să stîrnești risul. În primul rînd,
fiindcă orice vorbă de glumă cuprinde de obicei
ceva neadevărat, intrucît adeseori este in-
tenționat falsificată și niciodată nu fletează
pe cel vizat. De altă parte, oamenii o apreciază
diferit pentru că aprecierea nu se bazează pe
o anumită normă, ci pe o pornire spontană
a sufletului, de care nu știu dacă ne putem
7. da seama. Într-adevăr, cred că nimeni nu a
explicat satisfăcător — deși mulți au încercat —
originea risului. El este provocat nu numai
de o faptă sau de o vorbă ci, uneori, chiar,
de o atitudine a corpului. Pe lîngă aceasta
risul e stîrnit de cauze diferite: ridem nu numai
de ceea ce se spune și se face cu agerime și cu
spirit, ci și de ceea ce denotă prostie, minie
ori frică. Așadar, cauza risului este nesigură,
8. căci risul nu e departe de bătaia de joc. În-
tr-adevăr, cum zice Cicero: „risul își are sediul
într-o diformitate fizică sau morală”¹. Cînd

e semnalată la alții, poartă numele de glumă
subtilă — *urbanitas*; cînd cade asupra celui care
o spune, se numește prostie.

Deși risul pare un lucru nesperios și e ade-
seori stîrnit de bufoni, comedianți sau chiar
de nebuni, are o forță nu știu dacă nu chiar
atotputernică și căreia nu i te poți împotrivi.

9. Adeseori izbucnim în ris fără să vrem și nu ni-l
trădează numai fizionomia și glasul, ci ne
zguduie întreg corpul. Alteori, așa cum am spus¹,
schimbă situațiile cele mai grave, încît, de
10. pildă, foarte adeseori, înfringe ura și minia. Ne
stau mărturie acei tineri din Tarent care,
criticînd îndelung, în timpul unui banchet,
pe regele Pyrrhus, au fost chemați să dea seama
de purtarea lor; neputînd nici să nege, nici să
se apere, au scăpat printr-o glumă bine venită și
prin ris. Căci unul din ei a zis: „Zău că dacă nu
s-ar fi isprăvit butelca, te-am fi omorît”. Ori,
prin această vorbă de spirit a dispărut toată
gravitatea vinovăției lor².
11. Oricare ar fi natura risului, nu aș îndrăzni
să zic că risul e cu totul lipsit de artă, fiindcă
s-au făcut asupra lui anumite studii și există
precepte referitoare la acest subiect, compuse
atît de greci, cît și de latini. Totuși, afirm
că depinde îndeosebi de natura omului și de
12. prilej. Adaug că influența naturii se manifestă
nu numai prin faptul că unul este mai ager

¹ Nu știm la ce pasaj face aluzie.

² Povestea tinerilor din Tarent este redată aproape la
fel de Val. Maximus, 5, 1, 3; Plutarh, *Pirus*, 8, 2.

¹ *De or.*, 2, 58, 236; cf. și Aristotel *Ret.*, 1, 1371 b. —
1372 a; 1380 b.

- și mai iscusit în glumă (căci această facultate se poate, fără îndoială, dezvolta prin învățatură), ci că alții posedă un farmec specific în ținută și în fizionomie, încît aceeași glumă, spusă de altul, pare mai puțin spirituală. În
13. ce privește prilejul, el ne este oferit de împrejurări, a căror putere este atît de mare încît, adeseori, nu numai oameni neinstruiți, dar chiar grosolani vorbesc cu haz; se poate găsi prilej din vorbele cuiva spuse anterior; căci întotdeauna este mult mai mult spirit în ripostă decît în atac.
 14. Mărește dificultatea de a provoca rîsul faptul că nu există exerciții sau profesori pentru această materie. La mese sau în conversațiile obișnuite se găsesc mulți oameni abili la vorbă, fiindcă practica zilnică dezvoltă această artă. Dimpotrivă, vorba de spirit oratorică e rar practică și nu rezultă dintr-o artă proprie, ci este împrumutată de la acest uz cotidian
 15. amintit. Nimic, de altfel, nu ne-ar împiedica să imaginăm în școli subiecte de controversă care pretind să fie tratate în acest sens, sau să se propună teme speciale pentru exercitarea tinerilor. Ba mai mult, există acele glume numite, *dicta* pe care obișnuim să le expunem
 16. în anume zi la sărbători mai îngăduitoare; dacă acestea ar fi prelucrate după anumite reguli sau dacă li s-ar adăuga și o notă de seriozitate, ne-ar putea fi foarte utile. Dar așa cum se prezintă acum, sînt un simplu exercițiu pentru tineri sau pentru cei care se distrează.
 17. În vorbirea curentă folosim mai mulți termeni pentru același lucru; totuși, dacă îi

analizăm izolat, fiecare va arăta un anumit sens propriu. Într-adevăr; prin *urbanitas* se înțelege felul de exprimare care prin cuvinte, ton și facilitate denotă un anumit bun-gust, propriu capitalei (*urbs*) și un rafinament ce pare natural, însușit din contactul cu oameni culti. Într-un cuvînt, contrarul lui *rusticitas* — necioplire.

18. Este clar că termenul *venustum* (agreabil, plăcut) înseamnă exprimarea cu o anumită grație și eleganță. În uzanța comună, termenul *salsum* (sărat) se confundă cu *ridiculum* (care te dispune la rîs). Prin natura sa nu înseamnă neapărat acest lucru, deși tot ce pre-dispune la rîs trebuie să fie și „sărat”. Cicero¹, de fapt, zice că tot ce e „sărat” e caracteristic aticilor; aceasta nu înseamnă că atenienii sînt
19. dispuși în chip special la rîs. Catul, cînd zice: „În tot corpul său nu există grăunte de sare”², nu înțelege că în corpul său nu e nimic care să dispună la rîs. Așadar, *salsum* — sărat — va fi ceea ce nu e searbăd. E un fel de simplu condiment al vorbirii, care se percepe discret cu inteligența; așa cum gustul sării se percepe cu cerul gurii, el înalță stilul și îl ferește de a fi plictisitor. Într-adevăr, grăuntele de sare, presărat pe bucate ceva mai dărnice, dar nu fără măsură, le adaugă un anumit bun gust special.
20. Tot așa, grăuntele de „sare” în vorbire are ceva care ne face să ascultăm cu sete. Termenul *facetum*, de asemenea, consider că nu se referă

¹ *Or.*, 26, 90.

² 86, 4.

numai la ceea ce trezește risul. Căci, dacă ar fi așa, Horatiu nu ar fi dat¹ acest epitet talentului lui Vergiliu. Socot că acest termen implică mai curînd farmec și eleganță desăvîrșită. De aceea Cicero, în scrisorile sale citează aceste cuvinte ale lui Brutus: „*Ne illi, sunt pedes faceti ac deliciis ingrediundi molles*”² (Da, acelea sînt versuri fermecătoare și delicioase cînd le aprofundezi), ceea ce concordă cu suspomenitul vers horațian;

*Molle atque facetum Vergilio*³ („Dulceață și farmec i-au fost dăruite lui Vergiliu”).

21. Prin *iocus* (glumă), înțelegem contrariul termenului *serium* (seriozitate); căci, uneori, din glumă simulezi, sperii sau promiți. *Dicacitas* (zeflemea) provine, fără îndoială, de la *dicere*, pentru că este comun oricărui gen de glumă. Totuși, în sens strict înseamnă vorbire prin care căutăm să provocăm risul, atacînd pe cineva. De aceea s-a spus că Demostene a fost spiritual — *urbanus* — nu zeflemitor — *dicax*.

22. Caracteristic temei despre care vorbim acum este ceea ce trezește risul. De aceea toată această discuție grecii o denumesc *περί γελοίου* (despre ris.) Ca în tot ce se referă la vorbire
23. distingem și aici idei și cuvinte. Practica însă recunoaște mai ales trei feluri: risul pe care ni-l prilejuiesc alții, cel pe care îl prilejuim noi înșine, cel care provine din unele lucruri neutre. În ce privește pe alții, îi criticăm, îi

¹ Hor., *Sat.*, 1, 10, 44.

² Această scrisoare nu a ajuns pînă la noi.

³ Vezi nota 1.

combatem, îi desconsiderăm, le răspundem atacului sau îi zădărniciim. Referitor la noi, vorbim într-o formă glumeață și, pentru a folosi expresia lui Cicero¹, spunem uneori absurdități. De fapt aceleași lucruri; dacă ne scapă din nebăgare de seamă sînt socotite prostii, dacă ne prefacem că ne-au scăpat sînt considerate vorbe de spirit. Al treilea gen rezultă — după cum spune tot Cicero² — din înșelarea așteptărilor, din întrebuițarea în alt sens a cuvintelor și din alte mîjloace care nu privesc nici persoana noastră, nici pe a altuia; de aceea le-am denumit neutre.

25. De asemenea pot trezi ris faptele sau vorbele noastre. Din fapte se provoacă uneori ris dîndu-le o notă de gravitate. De exemplu: consulul Isauricus a rupt scaunul oficial³ al pretorului M. Caelius, iar acesta i-a oferit un altul, dar întărit în curele: a provocat astfel ilaritate, pentru că se vorbea că pe vremuri consulul era bătut de tatăl său cu un bici de curele. Alteori provocăm risul pierzînd din vedere buna cuviință; așa este povestea cutiei lui Caelius⁴. Dar acest gen de glumă este nepotrivit atît pentru un orator, cît și pentru un om serios.

¹ *De or.*, 2, 71, 289.

² *Ibid.*

³ *Sella curulis* — scaun oficial fără reazim (jeț), cu patru picioare în formă de S sau drepte; făcut din fildes sau marmură frumos lucrată; pe scaunul acesta ședea numai marii demnitari, care îl luau cu ei și în tabără.

⁴ Cic., *Cael.*, 29, 69.

26. Același lucru se poate spune despre fizionomia sau gestul care provoacă ris. Acestea au mai mult farmec cînd nu lasă impresia că urmăresc să provoace risul. Căci nimic nu e mai nesărat decît ce este prezentat drept plin de haz. Deși aerul de seriozitate al celui care vorbește dă foarte mult farmec glumei și stîrnește ris însuși faptul că cine spune gluma nu ride, totuși, uneori, poate printr-o anumită atitudine, prin fizionomie, ori prin vreun gest, să provoace risul, dacă nu se depășește măsura.
27. Cuvintele pot fi îndrăznețe și cu haz, ca mai toate vorbele lui Gabba; injurioase, cum am constatat, de curînd, la Iunius Bassus;
28. aspre, ca la Cassius Severus; domoale ca la Domitius Afer. Este important în ce împrejurare le folosește cineva. Căci la masă sau în conversația obișnuită glumele îndrăznețe sînt potrivite pentru persoanele de condiție umilă; cele cu haz, pentru oricine. Niciodată să nu căutăm să jignim. Și să fie departe de noi intenția de a pierde un prieten mai curînd decît o vorbă reușită. Chiar în luptele oratorice din tribunal aș prefera să pot folosi gluma fină. Uneori este permis să vorbești injurios și aspru împotriva adversarilor, de vreme ce există libertatea de a acuza chiar pe față și de a cere capul vrăjmașului. Însă și în acest caz, pare de obicei inumană insultarea nenorocirii cuiva, fie pentru că nu este vinovat, fie pentru că insulta se poate abate chiar asupra acelor care o proferă. Prin urmare, trebuie să ținem seama, în primul rînd, cine vorbește, în ce cauză, în fața cui, împotriva cui și ce anume spune.

29. Oratorului nu i se cuvin cîtuși de puțin fizionomia schimonosită și gesturile care, văzute la mimi, provoacă ris. De asemenea, trebuie să fie cît mai străine de persoana lui glumele grosolane și cele de comedii. Obscenitatea trebuie să fie absentă nu numai din expresii, dar nici să nu fie sugerată. Căci, dacă vreodată trebuie reproșată, nu sub formă de glumă trebuie combătută. În afară de acestea, dacă dorește ca oratorul să vorbească cu distincție nu vreau deloc să facă impresia că afectează. De aceea nu va glumi ori de cîte ori va putea, ci mai curînd va pierde o vorbă de spirit decît să-și scadă din prestanță. Căci nimeni nu va suporta pe acuzatorul care face glume într-un proces care inspiră groază, nici pe avocat, într-o cauză care stîrnește milă. Există, de asemenea, judecători mai sobri care nu admit bucuros gluma.
32. Se întîmplă uneori ca cele spuse împotriva adversarului să se potrivească judecătorului sau chiar clientului nostru. Totuși, se găsesc avocați care nu evită nici ce s-ar putea întoarce asupra lor înșile. Așa a pățit Longus Sulpicius, care, deși era el însuși foarte dizgrațios, a afirmat că persoana care voia să devină om liber și împotriva căreia pleda nici măcar nu are figură de om liber; Domitius Afer, replicînd, l-a întrebat: „După părerea ta, Longus, cine e urît la față, nu e un om liber?”
33. De asemenea trebuie să evităm ca vorbele spuse să pară necuviincioase¹, arogante, ne-

¹ Obscenitatea în cuvinte este criticată și de Cic., *Off.*, 1, 104.

- potrivite cu locul și cu împrejurările, sau pregătite de dinainte și aduse gata de acasă. Căci față de cei în nenorocire, cum am spus mai sus, a glumi este inuman. Însă unii oameni au atîta prestanță recunoscută, și sînt persoane atît de demne de respect pentru toată lumea, încît vreo necuviință la adresa lor ar fi în stare să dăuneze tocmai celui ce o spune. În ce privește pe prieteni, am dat îndrumări chiar mai înainte. Statul ce urmează nu privește pe orator, ci pe orice om: dacă ataci pe cineva care, jignit, devine primejdios, fă așa fel încît să nu ducă la dușmăanii grave ori să fii obligat a-i da o satisfacție care te înjosește. De asemenea, să evităm de a vorbi despre un grup, de a ataca popoare întregi, sau o anumită categorie socială, sau o anumită profesiune, sau ceea ce este pe gustul multora. Vorba unui om integru va trebui să păstreze întotdeauna demnitatea și decența. Căci prea scump ar fi prețul risului dacă trebuie plătit cu pierderea probității noastre.

- Este foarte greu de spus cum se provoacă risul și care îi sînt izvoarele obișnuite. Căci, dacă am voi să-l analizăm sub toate aspectele, nu am mai termina și ne-am strădui zadarnic. Într-adevăr, nici izvoarele lui nu sînt mai puțin numeroase, nici diferite de cele din care provin ceea ce denumim cugetări — *sententiae*. Căci și aici există o invențiune și o elocuțiune și efectul elocuțiunii însăși depinde fie de cuvinte, fie de figuri. Mă voi mărgini deci să arăt că risul poate proveni din fizicul persoanei impotriva căreia vorbim, din caracterul ei, care

reiese fie din faptele, fie din vorbele cuiva, fie din alte împrejurări. De fapt la aceste considerente se referă orice critică. Dacă critica este prezentată cu gravitate, e o critică serioasă; dacă o facem cu bună dispoziție e glumeață.

38. Aceste defecte, le arătăm, le povestim sau le indicăm printr-un cuvînt. Rareori le putem pune în fața ochilor, cum a făcut C. Iulius. El a zis lui Helvius Mancian, care l-a întrerupt de mai multe ori: „O să-ți arăt îndată cine ești”¹. Helvius a insistat să-i arate pe cine îl găsește asemenea lui. Cezar i-a arătat cu degetul chipul unui gal pictat pe un scut cimbric, cu care, în momentul acela, Mancian păru că seamănă foarte mult (pe vremea aceea în jurul forului erau prăvălii și scutul de care este vorba era pus ca firmă la o prăvălie).
39. Povestirea faptelor hazlii cere, în primul rînd, subtilitate și talent oratoric. În felul acesta povestește Cicero, în *Pro Cluentio*², despre Caepasius și Fabricius, iar M. Caelius despre cunoscuta întrecere dintre D. Laelius și colegul lui, care se grăbeau să-și ia în primire provincia. Dar cum, în toate aceste povestiri se cere ca întreaga expunere să fie elegantă și fermecătoare, nimic nu e mai plăcut decît ceea ce adaugă oratorul. Iată cum a condimentat Cicero povestirea fugii lui Fabricius: „Așadar, crezînd că vorbește foarte abil, și scoțînd din adîncurile artei aceste cuvinte impresionant de grave

¹ Cic., *De or.*, 2, 66, 266.

² *Cluent.*, 21.

a zis: «Priviți, judecători, soarta oamenilor! Priviți bătrînețea lui C. Fabricius!» Și, după ce a repetat de mai multe ori «priviți» pentru a da strălucire discursului, a privit și el. Fabricius însă, cu capul plecat, părăsise banca⁴¹. Las la o parte celelalte adăugiri ale lui Cicero (căci pasajul este cunoscut). În realitate, adevărat era numai faptul că Fabricius părăsise

41. tribunalul. Și Caelius și-a alcătuit cu neîntrăcută grație întreaga povestire, dar mai ales partea finală: „L-a urmat îndeaproape. Dar cum a trecut? Cu un vas, sau cu o barcă de pescuit? Nimeni nu știe. Sicilienii, însă, cum sînt ei glumeți, și batjocoritori, ziceau
42. că s-a așezat pe un delfin și că așa a traversat, ca un al doilea Arion“. Cicero² consideră că în narațiune e binevenită gluma fină (*facetiae*), iar în atacarea adversarului gluma usturătoare (*dicacitas*). În narațiuni de acest fel a fost uimitor de agreabil Afer Domitius; în discursurile lui se găsesc inserate un mare număr. De altfel, există chiar publicate cărți cuprinzînd cuvinte de spirit.

43. Acest gen de glumă constă nu numai din ceea ce aș numi jonglerie de cuvinte, ci dintr-un spirit subtil redat cu concizie și dintr-un fel de expunere mai largă. În felul acesta ne povestește Cicero, în cartea a doua *De Oratore*³
44. și în alte locuri, despre L. Crassus, care pleda împotriva lui Brutus. Brutus era acuzatorul

¹ *Ibid.*, 21, 58.

² *Or.*, 26, 87.

³ *Cic., De or.*, 2, 55, 223; nu știm la care alte pasaje se referă.

lui Cn. Plancus. El dovedise cu doi martori că L. Crassus, apărătorul lui Plancus, în discursul despre colonia Narbo, a dat îndemnuri contrarii celor spuse de el referitor la legea Servilia. Crassus, la rîndul său, a prezentat trei martori și le-a dat să citească dialogurile tatălui lui Brutus. Un dialog relata conversația care a avut loc în domeniul de la Privernum, al doilea în cel de la Alba, iar al treilea, de la Tibur. Crassus a întrebat pe Brutus unde sînt aceste domenii. Brutus le vinduse pe toate; or, în vremea aceea era considerată faptă cu totul nedemnă înstrăinarea bunurilor rămase de la părinți. Adeșori se obține succes egal, inserînd fabule sau uneori chiar anecdote istorice.

45. Mai vioaie și mai promptă este însă conciziunea unui spirit subtil — *urbanitas* — amințit mai sus. El are două forme, atacul și riposta, dar metoda este comună, în parte. Căci tot ce se poate spune în atac se poate spune și în replică. E adevărat, însă, că unele sînt proprii ripostei și că, în general, atacul e pregătit din timp. Riposta, de cele mai multe ori, se face pe loc, fie în altercație, fie în interogarea martorilor. Cum, însă, există mai multe izvoare care pot prilejui vorbe spirituale, mă văd obligat să repet că nu toate izvoarele sînt potrivite pentru oratorie. De exemplu, nu sînt potrivite amfibologiile¹. Cuvintele obscene de

¹ *Amfibologie* — forme de stil, expresii, propoziții care pot da naștere unui înțeles echivoc.

- felul celor care se folosesc în atelane¹, cuvintele grosolane obișnuite oamenilor de cea mai joasă condiție și în care ambiguitatea include, în general, o injurie; nici chiar glume de genul acelor care i-au scăpat, uneori, lui Cicero, nu însă în pledoarii: unui candidat, despre care se spunea că e fiu de bucătar și care cerea cuiva votul de față cu el, i-a zis: „Eu de asemenea, te voi ajuta”². De aici nu deducem că vorbele cu dublu sens trebuie excluse cu orice preț, ci că rareori produc efect, exceptând cazul când situația însăși le favorizează. Iată de ce însăși gluma lui Cicero, făcută împotriva aceluiași Isauricus, amintit mai sus³, este aproape grosolană: „Mă mir cum tatăl tău, omul cel mai statornic, ni te-a lăsat cu un caracter nestatornic”⁴. Însă, următoarea glumă, de același gen, este admirabilă: acuzatorul lui Milo, pentru a argumenta că acesta a întins curse lui Clodius, susținea că Milo s-a îndreptat înspre Bovillae înainte de ceasul al nouălea⁵, ca să aștepte pînă ce Clodius va ieși din casa de la țară. Pentru că l-a întrebât de cîteva ori în ce moment a fost ucis Clodius, Cicero a răspuns: „tîrziu”⁶. Acest

¹ *Atelane* — formă de comedie populară cu tipuri fixe: Maccus — prostănacul; Bucco — mîncăul; Pappus — bătrînul; *commedia dell'arte* se bazează pe acest vechi fel de comedie populară italică.

² În latinește: „*ego quoque te favebo*”; *quoque* — pronunțat la fel, însă scris „*coque*” este vocativul lui „*coquus*” — bucătar.

³ 6, 3, 25.

⁴ *Ex. inc. orat.*, fr. B. 3, M.

⁵ Cam în jurul orei 15.

⁶ Sensul răspunsului lui Cicero pare a fi acesta: ziua, dar nu devreme, ci tîrziu; tîrziu, pentru că trebuia mai demult.

singur cuvînt e suficient să ne facă să nu condamnăm în întregime categoria glumelor.

50. Unele cuvinte nu se limitează la a avea mai multe sensuri, ci au chiar sensuri opuse. Astfel Nero¹ a spus despre un scaly al său foarte necinstit: „Nimănui nu i se acordă mai multă încredere; pentru el nimic nu este incuiat, nici pecetluit”². Ambiguitatea poate ajunge pînă la enigmă. Astfel este ambiguitatea folosită de Cicero³ împotriva lui Plaetorius, acuzatorul lui Fonteius: despre mama lui Plaetorius a spus că atîta cît a fost în viață a ținut o școală și că, după ce a murit, a avut magistri⁴. În realitate se spunea că în vreme ce îi trăia mama, obișnuiau să vină la ea femei ușoare; după moarte, i-a fost vindută averea. Aceeași întrebuintare a cuvintelor duce la metalepsă. De exemplu: Fabius Maximus, reproșînd lui August meschinăria darurilor („*congiaria*”)⁵ pe care le făcea prietenilor, le-a numit „*heminaria*”⁶,

¹ Probabil C. Claudius Nero, învingătorul lui Hasdrubal la Metaurus, în 207 î.e.n.; el venea în ajutorul lui Hanibal; cf. Cic., *De or.*, 2, 61, 248.

² „*Nulli plus apud se fidei haberi, nihil ei clusum neque signatum esse*”. Primul înțeles: e atît de onest, încît nu îi încheie și nu îi ascunde nimic, acordîndu-i toată încrederea. Al doilea sens e ironic: că nu are deloc încredere în el și nu-i poate nimic ascunde, căci sparge orice lacăt, orice sigiliu.

³ Acest pasaj din *Pro Fonteio* nu ne-a fost conservat.

⁴ *Magistri bonorum* — funcționarii care prezidau vinzările; termenul școală (*ludus*) este o metonimie; cuvîntul *magistri* constituie o ambiguitate.

⁵ *Congius* — măsură pentru lichide (3,275 litri); *congiarium* — vasul ce cuprinde un *congius*.

⁶ *Hemina* — 1/12 dintr-un *congius*; termenul *heminarium* nu există; a fost creat pentru circumstanță de gluma aceasta.

căci „congiarium“ înseamnă și „dar“, și o anumită „măsură“; prin sensul de „măsură“ Fabius indica neînsemnătatea darurilor lui August.

53. Alt procedeu, la fel de rece, constă în a crea nume prin adăugire, înlăturare, sau schimbare de litere. Astfel, știu că Acisculus, fiindcă încheiasse un pact, a fost numit Pacisculus, iar lui Placidus, pentru că era acru din fire i s-a zis Acidus, și lui Tullius, deoarece era hoț, i s-a spus Tollius¹. Dar și aceste procedee sînt mai reușite cînd denumesc acte, nu persoane. Afer a făcut un spirit fin zicînd despre Manlius Sura, care în timpul pledoariei alerga de colo pînă colo, sărea, gesticula, lăsa să-i cadă toga apoi și-o ridica, că nu pledează („non agere“) ci se zbate („satagere“). Într-adevăr cuvîntul *satagere* este prin sine însuși spiritual, chiar dacă nu îl 55. apropiem de alt cuvînt asemănător. Se mai fac spirite mai curînd reci, totuși acceptabile uneori, cînd adăugăm sau înlăturăm un sunet, o aspirație, despărțim sau unim cuvinte. De acest fel sînt glumele făcute pe seama unor nume. Cicero e autorul multora de genul acesta, îndreptate împotriva lui Verres, dar oratorul le-a pus pe seama altora. Zice, într-un loc: „Va veni vremea cînd Verres o să măture (verreret)² totul. Într-altul, că pentru Hercule pe care-l jefuise, a fost mai primejdios decît mistrețul din Erymanthus³; în sfîrșit, în altă parte

¹ *Pacisculus* — *paciscor*: a face o învoială; *acidus*, acru, neplăcut; *Tollius* < *tollere*: a lua, a fura.

² *Verrere* — a mătura.

³ Aluzie la una din cele 12 isprăvi ale lui Hercule; știm din *Verr.*, 4, 43, 95 că Verres furase o celebră statuie a lui Hercule.

- spune că: „a fost un preot rău („sacerdos“) acela care a lăsat după el un mistreț („verres“) atît de desfrînat“; căci Verres a urmat lui Sacerdos¹. Totuși, uneori, norocul ne oferă ocazie să folosim cu succes și acest procedeu. Așa a făcut Cicero, în *Pro Caecina*², împotriva marțorului Sextus Clodius Phormio, zicînd: „Nu-i mai puțin negru, nici mai puțin încrezut decît vestitul Phormio al lui Terentius“³.
57. Prin urmare, glumele bazate pe natura lucrurilor au mai mult spirit și sînt mai elegante. Aici mare efect produce compararea, dar cu condiția ca apropiere să se facă cu ceva inferior sau de mai mică importanță. Strămoșii noștri iubeau aceste glume, de vreme ce pe Lentulus l-au poreclit Spinther, iar pe Scipio — Serapion⁴. Dar compararea nu se face numai cu oameni, ci și cu animale. Astfel, pe cînd eram copil, Iuniu Bassus, 58. mare zeflemist, era poreclit „măgar alb“ iar Sarmentus l-a comparat pe Messius Cicirrus cu un cal sălbatic. Se fac comparații și cu obiecte neînsuflețite; de exemplu, P. Blaesus l-a numit pe Iulius, care era negru, slab și încovoiat, „scoabă de fier“. Acest fel de a stîrni risul este astăzi foarte răspîndit. Compararea se face uneori 59. direct, altelei este disimulată printr-o aluzie. De felul acesta este cunoscuta glumă a lui August, adresată oșteanului care îi întinde tremurînd o

¹ *Verr.*, 1, 46, 121.

² *Caec.*, 10, 27.

³ Aluzie la parazitul Phormio din comedia cu același nume a lui Terentius.

⁴ Spinther era un actor slab, iar Serapion un negustor de victime pentru sacrificiu.

petiție: „Nu face așa, de parcă ai da o monedă de un ban unui elefant“.

60. Gluma se poate face și pe baza unor apropieri de fond. Astfel este replica lui Vatinius când era acuzat: În timp ce Calvus vorbea împotriva lui, Vatinius își ștergea fruntea cu o batistă albă; acuzatorul încerca să-l facă odios și prin această atitudine; atunci Vatinius a dat următoarea iscusită replică: „Deși mă acuzi, piinea ce o măninc e la fel de albă“.

61. Este și mai ingenioasă substituirea unui fapt în locul altuia, pe bază de asemănare. Acestui procedeu i-am putea zice ficțiune. Iată un exemplu: în triumful lui Cezar au fost purtate machete de fildeș, reprezentând cetățile cucerite. După câteva zile, pentru triumful lui Fabius Maximus, s-au construit machete de lemn; Chrisip a spus că machetele lui Maximus erau tecile cetăților lui Cezar. Un alt exemplu: la o luptă de 62. gladiatori, Pedo a spus despre mirmilonul¹ care-l ajungea pe rețiar, însă nu-l lovea: „Vrea să-l prindă viu“. Uneori similitudinea se unește cu amfibologia. Așa a procedat Gabba care a zis unuia care alerga neglijent după minge²: „Alergi (*petis*) după ea, de parcă ai fi un candidat de-al lui Cezar“³; cuvântul „*petis*“ este ambiguu; in-

¹ *Myrmillo* sau *murmillo*, la început denumit *gallus* — gladiatorul care purta cască deschisă și ușoară, scut mare hexagonal, apărătoare pe brațe, jambiere, șorț și brâu; *retiarius* nu avea decât o rețea, o furcă cu trei dinți și un pumnal.

² Jocul cu mingea (*pila*) era printre cele preferate de romani.

³ Un candidat patronat de împărat era sigur că va fi ales.

63. diferența este asemănătoare. Ajunge că am indicat acest gen de glume. De altfel, este foarte frecvent amestecul diferitelor feluri de glume între ele; și cele mai reușite sînt cele în care se combină multe genuri.

Aceeași metodă se aplică și la contrarii. De acest gen este replica acelui cavaler roman care bea în timpul spectacolului. August a trimis să i se spună: „Eu, dacă vreau să mă ospătez, merg acasă. — Tu poți s-o faci, zise cavalerul, fiindcă nu te temi că-ți pierzi locul.“ Aceste spirite, fondate pe contrarii, nu sînt numai de un singur fel. Un exemplu îl constituie replica dată de August ofițerului destituit și pedepsit. Deoarece acesta, printre rugămințile de îndurare, se întreba încontinuu: „Ce o să spun tatălui meu?“, August i-a răspuns: „Spune-i că ți-am dispăcut“. De un alt gen este gluma lui Gabba: a răspuns persoanei care îi cerea împrumut mantaua de călătorie: „Nu ți-o pot împrumuta pentru că rămîn acasă“; de fapt, în sala lui de mîncare ploua tare. Mai există un al treilea fel, dar, din respect pentru autorul glumei, nu-i voi da numele: „Ești mai desfrînat decît oricare eunuc“. Aici, fără îndoială, auditorul este înșelat: se aștepta la contrariu. Din același izvor, dar diferite de cele anterioare, sînt vorbele lui M. Vestinus cînd i s-a vestit că cutare a fost ucis: „De-acum, în sfîrșit, n-are să mai pută“.

65. Aș încărca opera cu exemple și aș transforma-o într-o culegere alcătuită anume pentru provocarea risului dacă aș căuta să arăt vorbele de spirit ale anticilor. Toate izvoarele de argu-

- mente pot ocaziona glume. De pildă, August a folosit definiția în caracterizarea celor doi actori de pantomimă care gesticulau unul mai mult decât altul, zicînd: „unul vrea să danseze, iar celălalt îl întrerupe”. Gabba a folosit diviziunea, răspunzînd persoanei care îi cerea manta de călătorie: „Nu plouă, nu ai nevoie de ea, dacă va ploua, îmi va trebui și mie”. De asemenea, oferă material pentru glumă genul, specia, notele specifice, notele diferențiale, înrudirea, apropierea, consecințele, antecedentele, contrariile, cauzele, efectele, compararea de la egal la egal, de la mai mic la mai mare, de la mai mare la mai mic. La fel, toți tropii:
66. oare, nu foarte multe glume sînt redată prin hiperbolă? De pildă, Cicero spune despre un om foarte înalt: „S-a lovit cu capul de bolta arcului de triumf a lui Fabius”¹. De asemenea, gluma lui P. Oppius referitoare la neamul Lentulilor, unde, în mod regulat, copiii erau mai mărunți la statură decât părinții: „Acest neam va pieri prin naștere”.
68. Dar ironia? Nu se apropie, oare, de glumă chiar cînd se face cu cea mai mare seriozitate? Cu mult spirit a folosit-o Afer, zicînd lui Didius Gallus, care luptase din răspuțeri să i se dea guvernarea unei provincii, apoi, obținînd-o, se plîngea că a fost constrins la aceasta: „Haide, fă ceva și pentru stat”. Cicero a folosit în glume și metafora. De exemplu, anunțîndu-i-se moar-

¹ *Cic. De or.*, 2, 66, 267: e vorba de arcul de triumf ridicat pe Via Sacra de Q. Fabius Allobrogicus — în anul 121 î.e.n. pentru a comemora victoriile sale asupra alobrogilor.

- tea lui Vatinius de către o persoană în care nu puteai avea încredere, a zis: „Pînă una, alta, voi profita de dreptul de folosință”. De asemenea, a folosit și alegoria; de pildă, vorbind despre M. Caelius, care era mai reușit în acuzare decât în apărare, zicea că mîna dreaptă a lui Caelius este bună, dar că stînga îi este rea. A. Villius a utilizat emfaza cînd a spus că sabia a căzut asupra lui Tuccius¹.
70. Glumele pot fi redată, de asemenea, prin toate figurile de cugetare — așa-numitele *σχηματα διαβοιτας*. Unii retori au împărțit chiar după aceste figuri diferitele specii de spirit. De fapt, întrebăm, stăm la îndoială, afirmăm, amenințăm, formulăm dorințe. Uneori prezentăm în așa fel încît părem înduioșați, alteori
71. miniați. Se poate provoca risul prin tot ce e, în mod evident, ficțiune. Este foarte ușor să relevi prostiile, căci ele stîrnesc risul de la sine; însă, un plus adăugat de noi, dă situației finețe. Titius Maximus a întrebat prostește pe Campatius, care ieșea de la teatru, dacă a văzut spectacolul. Campatius a făcut să pară și mai prostească îndoiala lui Titius, zicînd: „Nu, m-am jucat cu mingea în orchestră”.
72. Respingerea constă în negare, în dovedirea falsității, în invocarea unei scuze sau a unei circumstanțe atenuante. Manius Curius a stîrnit risul negînd. Acuzatorul său îl înfățișase, pictat pe pinză, în diferite scene: gol și în lanțuri, apoi salvat de prieteni, după ce fusese

¹ Care s-a sinucis; spunînd astfel, vrea să-l arate pe acest Tuccius ca fiind laș.

73. ruinat de jocul cu zaruri: „Înseamnă, deci, zise el, că nu am câștigat niciodată“. Dovedirea falsității se face uneori deschis. De pildă, Cicero arată că Vibius Curius a mințit când și-a spus vîrsta; „Așadar, cînd declamam împreună, tu nu erai încă născut“. Alteori, simulăm că sîntem de acord. Așa a procedat tot Cicero cînd Fabia, soția lui Dolabella, a spus că are treizeci de ani: „Este adevărat, zise el, aud asta de acum douăzeci de ani“. Uneori este plină de spirit negarea unei afirmații prin alta mai mușcătoare. Domitia, soția lui Passienus, se plînge că Iunius Bassus, învinuind-o de avariție, a zis că ea obișnuiește să-și vîndă încălțăminte învechită; Bassus a răspuns: „Zău dacă am spus vreodată așa ceva; dar am spus că obișnuiești să-ți cumperi încălțăminte veche“. Un cavaler roman simulează apărarea, răspunzînd lui August care-i imputa că și-a mincat moștenirea: „Am crezut că este a mea!“
75. Procedul atenuării este de două feluri. Micșorezi o laudă exagerată: așa a făcut C. Caesar cînd Pomponius își arăta rana primită în obraz cu ocazia răscoalei lui Sulpicius, făcîndu-și un titlu de glorie că a suferit luptînd pentru Cezar: „Cînd fugi, să nu te uiți niciodată înapoi“ i-a zis el. Micșorezi învinuirea adusă: Cicero a răspuns persoanelor care îl criticau că, la vîrsta de șaizeci de ani, s-a căsătorit cu Publia, o tinărară fecioară: „mîine va fi femeie“.
76. Unii retori denumesc acest gen de spirite „consecvent“, și prezintă analogie cu ceea ce a spus Cicero despre Curio, care, de cite ori începea să vorbească, își cerea scuze pentru

- vîrsta-i înaintată: „Exordiul lui devine pe zi ce trece mai ușor“. De fapt, aceste spirite parcă decurg și depind firesc de ceea ce s-a spus. Procedul diminuării poate consta și în referirea cauzelor care ar fi produs un fapt. Așa a procedat Cicero împotriva lui Vatinius. Acesta suferea de gută și, voind să facă impresia că s-a înzdrăvenit, a spus că a făcut două mii de pași, plimbîndu-se. „Da, îi replică Cicero, pentru că zilele sînt mai lungi“. Locuitorii din Tarraco, l-au anunțat pe August că pe altarul închinat lui a răsărit un palmier:
78. „Se vede cît de des aprindeți focul pe el“ le-a replicat August¹. Cassius Severus a trecut asupra altuia vina, cînd a fost acuzat de pretor că avocații lui l-au jignit pe L. Varrus, epicureu și prieten al lui Cezar: „Nu știu cine l-a jignit, cred însă că au fost stoiici“.
- Pentru ripostă există multe procedee, dar cel mai spiritual este procedul prilejuit de reluarea aceluiași cuvînt. Iată un exemplu: Suellius i-a zis lui Trachalus: „Dacă este așa, mergi (*is*) în exil“. Trachalus îi ripostează:
79. „Dacă nu este așa, te reîntorci (*redis*) tu“. Cassius Severus, cînd cineva l-a înfruntat zicînd că Proculeius i-a interzis accesul în casa lui, a scăpat din încurcătură răspunzînd: „Dar, oare, merg vreodată acolo?“. Uneori o glumă e înlăturată prin altă glumă. De exemplu, gali au dăruit divinului August un colier de aur care cîntărea o sută de libre². Dolabella,

¹ Pentru a aduce sacrificii.

² 100 libre — 32,745 kg; o libră = 327,45 gr.

- glumind doar pentru a vedea răspunsul lui August, i-a zis: „Generale, dă-mi mie colierul“.
80. August i-a replicat: „Prefer să-ți dăruiesc o coroană civică“¹. De asemenea, respingem o minciună prin altă minciună: cineva zicea, de față cu Gabba, că a cumpărat în Sicilia, plătind un singur victoriat², o mreană lungă de cinci picioare³. Gabba a replicat: „Nu-i de nici o mirare; acolo mrețele sînt atît de lungi încît pescarii se încing cu ele în loc de sfori“.
81. Contrar negării este recunoașterea simulată; și ea are multă finețe. De exemplu: Afer pleda împotriva unui libert al împăratului Claudius Caesar. Cineva din partea adversă — de aceeași condiție cu clientul său — i-a strigat: „De altfel, tu pledezi totdeauna împotriva liberților lui Cezar“. „Așa e, zău — și nu trag nici un folos“ a replicat Afer. Un procedeu învecinat cu acesta este de a nu nega obiecția, chiar cînd este evident falsă. Acest procedeu dă prilej pentru răspunsuri reușite. Catulus a
82. răspuns lui Filip cînd i-a zis „De ce latrî?“ — „Fiindecă văd un hoț!“⁴. A face glume pe propria-ți socoteală nu e îngăduit, în general, decît bufonilor. În tot cazul este foarte puțin

¹ *Coroană civică* — coroană din frunze de stejar și dafin, acordată pentru meritul de a fi salvat un cetățean sau mai mulți de la moarte.

² *Victoriat, victoriatus (nummus)* — monetă de argint de 5 ași, cu chipul Victoriei pe el.

³ *Piciorul (pes)* — unitate de lungime egală cu 296 mm; prin urmare o mreană de mare, lungă de 5 picioare, ar fi de aproape un metru și jumătate.

⁴ *Cic., De or., 2, 54, 220.*

- recomandabil pentru un orator. Procedeele sînt totuși tot atît de variate ca și cînd este vorba de alții; de aceea nu insist asupra acestui gen, oricît ar fi de frecvent. Chiar dacă stîrnește risul, este totuși sub demnitatea unui om distins vorba grosolană sau brutală. Așa a procedat cineva, știu, față de un om de condiție inferioară, care i s-a adresat ca de la egal la egal: „O să-ți trag o palmă, i-a zis, și o să te dau în judecată, pentru că ești tare de cap“. În cazul de față, nu știu dacă cei care au auzit au găsit de cuviință să ridă sau să se indigneze.
84. Rămîne să amintim procedeul de a înșela așteptările și cel prin care se dă cuvintelor spuse de cineva alt sens. Sint, poate, cele mai reușite din toate glumele. Cuvintele neprevăzute sînt folosite, în general, și de cel care atacă. De felul acesta este exemplul oferit de Cicero: „Ce-i lipsește acestui om în afară de avere și virtute?“¹ sau al lui Afer: „În toate procesele este avocatul cel mai bine îmbrăcat“. Se folosește și în replici. De pildă, s-a răspîndit falsa veste a morții lui Vatinius; ieșindu-i în cale libertul lui Vatinius, Cicero l-a întrebat: „Toate bune?“ — „Bune“, i-a răspuns acesta. „A murit“, conchise Cicero.
85. Simularea și disimularea provoacă foarte adeseori risul. Aceste procedee sînt apropiate și aproape identice. Simularea, însă, constă în a te prefăce că ești convins de ceva; iar disimularea în a te prefăce că nu înțelegi ce gîndește altul. Afer a simulat cînd, într-un proces, s-a

¹ *Cic., De or., 2, 70, 281.*

adresat adversarilor care afirmau că Celsina (o femeie cu prestanță) are cunoștință de acel fapt: „Cine este acesta?” Aici și-a imaginat
 86. că Celsina era bărbat. Și Cicero a disimulat, cînd mărturia lui Sex. Annalis a împovărat pe acuzatul apărut de el și cînd acuzatorul a insistat de cîteva ori zicîndu-i „Spune ceva, M. Tullius, dacă poți, despre Sextus Annalis”; Cicero a început să recite versuri din cartea a șasea a *Analelor* lui Ennius: „Cine este în stare să dezvăluie cauzele acestui război uriaș?”¹

87. Fără îndoială este foarte frecventă gluma ce rezultă din ambiguitatea termenilor. De pildă, unuia care îi cerea sfatul, zicînd: „Vreau să-mi împart cu altul corabia”, Cassellius i-a replicat: „O vei pierde”².

Dar sensul poate fi schimbat și în alt fel. De pildă, se interpretează atenuînd unele fapte mai grave. Iată un exemplu³: cineva, întrebând ce părere are despre unul surprins în flagrant delict de adulter, a răspuns că ar fi trebuit să

88. se grăbească. Asemănătoare e gluma făcută prin insinuare. Un exemplu ne raportează Cicero⁴: unuia care se plîngea că soția i s-a spînzurat de un smochin, cineva i-a zis: „Te rog dă-mi și mie o mlădiță din pomul acela, ca s-o
 89. altoiesc”; reiese ceea ce nu se spune fățiș.

¹ Martorul se numea Sextus Annalis; Cicero se prefacă că nu înțelege sensul provocării: „De Sexto Annalis” și recită din cartea a VI-a a *Analelor* (adică *sextus liber Annalis*); e citat versul 174.

² *Dividere* — a împărți, a lua un asociat.

³ Cic., *De or.*, 2, 68, 275.

⁴ Cic., *De or.*, 2, 69, 278.

Și, pe Hercule, tot secretul glumei constă în a prezenta faptele contrar logicii și adevărului. Reușim numai dacă dăm alt sens ideilor noastre sau ideilor altora, sau enunțînd ce nu se
 90. poate face. De exemplu, Iuba a interpretat altfel gîndul trecătorului care i s-a plîns că a fost stropit de calul său: „Ce, mă iei drept hipocentaur?” C. Cassius a dat altă interpretare propriului său gînd, zicînd ostașului care pornea la atac fără sabie: „Hai! tovarășe de oaste, te vei sluji cu folos de pumn!” Iar Gabba, relativ la niște pești care, în ajun, fuseseră mîncăți pe o parte, iar a doua zi au fost serviți din nou la masă întorși pe cealaltă parte: „Să ne grăbim, zise el, sub masă sînt alții care vor să se ospăteze”. Cicero, împotriva lui Curius — în cazul amintit mai sus¹ folosește al treilea procedeu căci, desigur, Curius nu putea să fi declamat și să nu se fi născut.
 91. Există și un fel de simulare bazată pe ironie. C. Caesar a folosit-o împotriva unui martor care a depus că acuzatul căutase să-l lovească cu sabia în coapse. Era ușor să respingi depozitia; întrebînd de ce tocmai acea parte a corpului voise s-o rănească. Cezar a zis: „Ce putea face, de vreme ce tu aveai cască și
 92. platoșă?” Însă cea mai reușită glumă se realizează replicînd celui care simulează tot prin simulare. Așa a fost cunoscuta glumă a lui Domitius Afer. El își avea testamentul făcut. Unul din prietenii lui proaspeți, sperînd să-i revină și lui ceva din eventuala schimbare

¹ 6, 3, 73.

a testamentului, i-a povestit o întâmplare imaginară consultându-l dacă n-ar fi bine să îndemne pe bătrînul primipil¹, care și-a făcut deja testamentul, să-și refacă ultimele dorințe. „Nu face una ca asta, ai să-l superi“.

93. Dar, din toate glumele, cele mai agreabile sînt cele făcute cu blîndețe, și ca să zic așa, de umor sănătos. Astfel a procedat același Afer față de un impricinat ingrât care evita să dea ochii cu el în for. Și-a trimis la el nomenclatorul² să-i spună: „Ți-s drag, fiindcă nu te-am văzut?“ De asemenea, administratorul său, care nu îi dăduse restul de bani de la cheltuială și se scuza zicînd: „Nu i-am mîncat, trăiește cu apă și plîne“, îi spuse: „Vrăbiuțo,

94. dă-mi înapoi ce-mi datorezi“. Astfel de glume se numesc ὀνό το ῥήτορ „înrudite cu ῥήτορ“. E bine primită gluma care menajează. Așa a făcut tot Afer, cînd un candidat i-a spus: „Întotdeauna am respectat casa ta“. Afer, deși putea nega pe față, i-a spus: „Cred, e adevărat“. Uneori provoci risul vorbind despre tine însuși. Alteori dacă ceea ce s-ar spune, împotriva unei persoane care este absentă nu constituie o glumă, provoacă totuși risul cînd persoana e prezentă. Astfel este gluma lui August: un ostaș îi cerea neîntemeiat ceva,

¹ *Primipilus* — în timpul republicii, centurionul cu cel mai înalt grad; comandantul primei centurii din prima cohortă. Cînd ieșea din serviciu i se da rangul ecvestru și avere corespunzătoare; lua parte la sfatul de război împreună cu tribunii și comandanții.

² *Nomenclator* — sclavul însărcinat să spună stăpînului numele cetățenilor pe care-i întîlnea sau care veneau la el.

nu știu ce anume. Toemai atunci intră Marcianus. August, bănuind că și el o să-i ceară ceva nejustificat, zice soldatului: „Tovarășe de arme, nu-ți voi acorda ceea ce-mi ceri, așa cum nu voi acorda nici lui Marcianus ce are de gînd să-mi ceară“.

96. Măresc farmecul glumei și versurile spuse la momentul oportun. Ele pot fi citate exact (aceasta este atît de ușor, încît Ovidiu a alcătuit, pe baza tetrastichurilor lui Macer¹, o carte împotriva poezilor slabi). Efectul este și mai plăcut dacă versul e condimentat de vreo ambiguitate. Astfel Cicero a strecurat, împotriva lui Lartius, om iscusit și viclean, bănuind de ceva necurat într-o cauză: „Numai de cumva nu a scăpat Ulise Lartius² cu o barcă“. De asemenea putem schimba, în parte, cuvintele versului. Un om era socotit foarte mărginit; primind o moștenire, a fost pus să-și spună primul părerea, recitîndu-i-se versul: „Moștenirea înseamnă înțelepciunea“ în loc de „îndulgența înseamnă...“³ Alteori, se alcătuiesc versuri asemănătoare cu alte versuri cunoscute (ceea ce se numește parodie). Pot fi folosite cu succes și proverbele. De pildă, unui om netrebnic care alunecase și cerea să fie ridicat, i s-a răspuns: „Să te ridice cine

¹ Aemilius Macer — contemporan cu Vergiliu și Horatiu, a scris o poemă didactică despre păsări, șerpi veninoși și despre plantele medicinale. Cf. *Ōv., Trist.*, 4, 10.

² *Lartius* pentru *Laertius* (fiul lui Laertes). Versul este împrumutat dintr-un autor tragic necunoscut.

³ Versul unui comic necunoscut.

nu te cunoaște”¹. Gluma inspirată din istorie denotă cultură. Astfel a făcut Cicero, în procesul contra lui Verres. În timp ce întreba pe un martor, Hortensius² l-a întrerupt zicînd: „Nu pricep astfel de enigme”. Cicero i-a replicat: „Dar s-ar cuveni să știi, de vreme ce ai un sfînx la tine acasă”. Se știa că Hortensius primise de la Verres un sfînx de bronz de mare preț.

99. Răspunsurile insipide au la bază simularea negliobiei. Dacă nu sînt simulate, sînt chiar negliobii. Cineva, de pildă, a cumpărat un sfegnic foarte scurt. Cum toți se mirau, le-a răspuns: „Va fi pentru masa de prînz”³. Dar glumele care par a se datora negliobiei sînt pline de haz, cînd au aerul că sînt spuse fără vreo intenție. Astfel, sclavul lui Dolabella a răspuns celor care-l întrebau dacă stăpînul
100. pusese casa în vînzare: „Și-a vîndut casa”. Cei puși în încurcătură scapă, uneori, printr-o vorbă de glumă. Astfel, pe un martor care spunea că a fost rănit de acuzat, avocatul apărării îl întreabă dacă se cunoaște urma rănii. Cînd martorul arată o cicatrice uriașă în șold, avocatul zise: „Ar fi trebuit să te lovească între coaste”⁴.

¹ Aluzie la Hor., *Ep.*, 1, 17, 61—62, care la rîndul său s-a inspirat din Phedr., 1, 10. E vorba de cerșetorii orientali veniți la Roma, care simulau infirmități și situații nenorocite, ca să înduioșeze pe trecători și cărora nu li se dă crezare, cunoscîndu-li-se viclenia.

² Avocatul lui Verres.

³ Pentru că masa aceasta avea loc ziua și pentru că, în plus, serviciul era mai puțin lung.

⁴ Pentru că atunci l-ar fi omorît.

Chiar jignind se poate face o glumă reușită. Astfel Hispo replică acuzatorului care-i aducea învinuiri scandaloase: „Mă judeci după tine?” La fel a răspuns Fulvius Propinquus delegatului care întreba dacă documentele pe care le prezintă poartă semnătură: „Da, domnule, și nu este falsă”.

101. Aceste feluri de glume, cele mai frecvente, le-am cules pe unele de la autori, pe altele le-am descoperit eu. Trebuie însă să repet că posibilitățile de a spune ceva cu haz sînt tot atît de infinite ca și posibilitățile de a vorbi serios. Căci sînt oferite de persoană, loc, timp și, în sfîrșit, de împrejurare, care este foarte variată. Așadar, m-am mărginit doar să ating aceste puncte, pentru a nu lăsa impresia că le-am omis. Dimpotrivă, sfaturile date referitor la întrebuițarea și la felul de a glumi îndrăznesc să afirm că sînt cu totul necesare. Domitius Marsus, autorul foarte competent al unui tratat despre *urbanitas* (urbanitate), adaugă anumite mijloace care nu provoacă risul, dar convin celui mai serios gen de vorbire. Este vorba de anumite cuvinte elegante și plăcute datorită unui farmec al lor special. Sînt, într-adevăr, cuvinte pline de urbanitate care, totuși, nu provoacă risul.
103. De fapt, el și-a propus să scrie nu despre ris, ci despre urbanitate, calitate proprie capitalei noastre, dar care a început tîrziu să fie denuțită astfel, și anume după ce termenul „urbs”, chiar neînsoțit de numele propriu, a fost acceptat cu înțelesul de Roma. El definește astfel calitatea respectivă: „Urbanitatea este calitatea

- care constă într-o exprimare concisă, capabilă să încinte și să-i transpună pe oameni în toate stările afective; este foarte potrivită pentru apărare sau pentru atac, după cum o cere fiecare împrejurare și persoană¹. Dacă am face abstracție de conciziune, urbanitatea ar cuprinde toate calitățile oratorice. Într-adevăr, dacă se referă la lucruri și persoane — cu ceea ce se cuvine în ambele cazuri — ea se identifică cu elocința desăvârșită. Nu înțeleg însă de ce Marsus pretinde conciziune, de vreme ce tot el — și în aceeași carte — spune că mulți scriitori au avut calitatea de a fi „urbani” în narațiune. Ceva mai încolo dă definiția următoare, adoptînd — după cum zice — punctul de vedere al lui Cato: „Va fi urban omul care abundă în vorbe și răspunsuri reușite și care în convorbirea obișnuită, în cercuri, la mese, în întruniri, în sfîrșit în orice loc, va vorbi cu umor și în măsura cuvenită. Cine va proceda astfel, va provoca risul”.
106. În caz că acceptăm aceste definiții, tot ce va fi bine spus poate primi și denumirea de „exprimare urbană”. De altfel, autorul acestor definiții admite împărțirea conform căreia unele cuvinte caracterizate prin urbanitate sînt serioase, altele glumețe și altele care țin linia de mijloc; de fapt, această împărțire se potrivește la tot ce e bine spus. Însă, în ce mă privește, consider că chiar anumite vorbe de glumă pot fi puse în rîndul acelor care se
107. caracterizează prin insuficientă urbanitate. Căci, după părerea mea, urbanitatea pretinde să nu

existe nimic discordant, nimic grosolan, nimic fad, nimic străin nici în gîndire, nici în cuvinte, nici în voce ori în gest, așa fel încît ea nu constă atît în cuvintele luate izolat, cît în totalitatea generală a vorbirii. Urbanitatea e ceva de natura a ceea ce grecii denumesc ἀττικισμός — aticism, care exprimă savoarea specifică orașului Atena.

108. Nu desconsider totuși judecata lui Marsus, om foarte erudit. El clasifică expresiile serioase în trei categorii: onorabil, injurios și intermediar. Pentru ceea ce este onorabil, dă ca exemplu pe Cicero, în *Pro C. Ligario*, atribuie lui Cezar: „Tu care nu ai obiceiul să uiți decît injuriile”¹. Pentru categoria injurios, ceea ce Cicero a scris lui Atticus, referitor la Pompei și la Caesar: „Am de cine fugi, nu am pe cine urma”². Iar pentru categoria intermediară, pe care el o numește ἀποφθεγματικὸν (sentențioasă), și este într-adevăr sentențioasă, pasajul următor din Cicero: „Pentru un bărbat viteaz moartea nu poate părea grea, pentru un consular ea poate părea prematură, iar pentru un înțelept nu poate părea o nenorocire”³.
110. Toate acestea sînt foarte bine spuse, dar nu văd pentru ce anume să primească calificativul de urbane. Căci, dacă urbanitatea e atribuită nu numai tonalității generale a vorbirii — cum consider eu — ci și cuvintelor luate

¹ *Lig.*, 12, 35.

² *Att.*, 8, 7, 2.

³ *Ibid.*, 4, 2, 3.

izolat, aş denumi „urbane“ mai curînd cuvintele de factura aceloră pe care le-am numit glumeţe şi care totuşi nu sînt. De pildă, despre Asinius Pollio — om la fel de îndemînic în probleme serioase ca şi în cele glumeţe — s-a

111. spus că e „omul tuturor orelor“¹; iar despre un avocat care improviza cu uşurinţă s-a spus că are talentul „în bani gheaţă“. Tot aşa este vorba lui Pompei, pe care o relatează Marsus, adresată lui Cicero, care nu avea încredere în partidul acestuia: „Pleacă la Cezar; te vei teme de mine“. Într-adevăr, dacă ar fi fost spusă referitor la un lucru de mai mică importanţă, sau cu altă dispoziţie sufletească, sau în sfîrşit nu de către Pompei însuşi, ar fi putut
112. fi pusă în şirul glumelor. Putem adăuga chiar ceea ce scrie Cicero Caerelliei, motivîndu-i pentru ce suportă cu atîta răbdare dominarea lui Cezar: „Ea trebuie suportată fie cu curajul lui Cato, fie cu stomacul lui Cicero“², căci termenul „stomac“ dădea o notă întrucitva glumeată.

Am considerat că trebuia să spun cele de mai sus³; chiar dacă am greşit în unele privinţe, nu mi-am amăgit cititorii de vreme ce am arătat şi părerile opuse; de altfel, oricine e liber să le urmeze, dacă le preferă.

¹ Om pe care îl găseşti oricînd gata pentru orice discurs.

² Nu s-a păstrat scrisoarea de care se aminteşte aici.

³ Aluzie la divergenţele de păreri cu Marsus (6, 3, 102).

CAPITOLUL IV

Despre altercaţie

1. S-ar putea crede că despre preceptele privitoare la altercaţie trebuie să vorbim numai după ce am analizat tot ce se referă la discursul continuu, fiindcă altercaţia are loc, în mod normal, la sfîrşit. Cum, însă, aceasta constă numai din invenţiune şi cum nu poate fi vorba de întocmirea unui plan anumit, şi nu simte nevoia de ornamentele elocutiunii, iar memoria şi pronunţarea nu au aici nici un rol, consider că nu greşesc dacă, înainte de a trece la a doua din cele cinci părţi ale discursului, voi vorbi despre altercaţie, care depinde în întregime de prima parte. Ceilalţi autori au neglijat-o, poate fiindcă li se părea că prin regulile referitoare la celelalte părţi s-au dat destule indicaţii şi pentru aceasta. Într-adevăr, altercaţia constă din atac şi apărare, despre care am vorbit îndeajuns, fiindcă tot ce este util dovedirii într-o pledoarie continuă este, în mod necesar, util şi în acest fel de vorbire scurtă şi concisă. Altercaţia nu cuprinde alte fapte, ci le prezintă în alt fel, fie întrebînd, fie răspunzînd. De altfel, am expus aproape toate observaţiile relative la această problemă cînd m-am ocupat de martori¹.
3. Totuşi, fiindcă am întreprins o operă de proporţii mai mari şi pentru că un orator nu poate fi numit desăvîrşit fără această calitate,

- ne vom ocupa puțin de această parte importantă care într-adevăr constituie, în anumite
4. cauze, un mijloc foarte eficace pentru reușită. Cînd e vorba de chestiuni generale de calificare, în care se cercetează dacă o acțiune e justă sau nu, de obicei se folosește pledoaria continuă. De cele mai multe ori discursurile sînt suficiente pentru a explica o chestiune de definire și aproape orice proces în care se ridică o chestiune de fapt, sau se stabilește o conjunctură prin mijloace oferite de arta retoricii. Dimpotrivă, în cauzele, foarte frecvente, care se bazează, total sau în parte, pe dovezi independente de retorică, se dă o luptă foarte înverșunată și s-ar putea zice că nicăieri
 5. săbiile nu sînt mai ascuțite. Căci trebuie întipărite în mintea judecătorului cele mai puternice argumente; trebuie să prezentăm tot ce am promis în timpul pledoariei și trebuie să respingem toate minciunile; în sfîrșit, acela care dă sentința nu este nicăieri mai atent. Și nu pe nedrept unii, deși oratori mediocri, datorită superiorității lor în altercație și-au
 6. cîștigat faima de avocați. Alții, dimpotrivă, mulțumindu-se că s-au ostenit pentru clienții lor să depună toată verva declamatorie, părăsesc banca avocațială însoțiți de mulțimea celor ce-i laudă și lasă tocmai această luptă decisivă pe seama unor avocați fără experiență și adeseori pe seama unor oameni din poporul de jos. Astfel se întîmplă să vezi, de foarte multe ori, că, în procesele private, sînt chemați anumiți avocați pentru pledoarie și alții pentru probe. În caz că aceste sarcini

- trebuie împărțite, de bună seamă cea de a doua este mai necesară și, o spun cu sfială, pentru împiricinați sînt mai utili avocații mai mici. În tot cazul, în procesele penale vocea bine cunoscută a crainicului cheamă, pe lângă ceilalți avocați, și pe acela care a pledat¹.
8. Așadar e nevoie în primul rînd de un talent prompt și mobil, de prezență de spirit și agerime. Căci nu e vreme să cugeți mult, ci trebuie să vorbești peloc, să ridici mina asupra adversarului aproape în momentul cînd atacă. De aceea, dacă în orice parte care ne revine este foarte important nu numai să studiem atent, ci să cunoaștem cu de-amănuntul cauza, cu atît mai mult în altercație este necesar să cunoaștem toate persoanele, dovezile și împrejurările de timp sau loc. În caz contrar, adeseori vom fi obligați să tăcem sau să repetăm ce ne spun alții în surdină — în general vorbe nesăbuite, inspirate de pornirea de a spune ceva. Așa se face că uneori prostia altuia ne face să roșim
 9. de propria noastră credulitate. Și cîteodată nu e vorba numai de șoapte discrete; unii avocați duc discuția chiar pe față. Într-adevăr, poți vedea pe foarte mulți vorbind mîniosi, încît judecătorul înțelege că adversarul este altul decît i se spune și ține minte cînd vine momentul pronunțării deciziei în proces că există ceva necurat — care a fost ținut sub tăcere.
 10. De aceea avocatul abil în altercație să fie lipsit de defectul irascibilității. Într-adevăr, nici o altă patimă nu este mai potrivnică rați-

¹ Pasaj obscur.

unii. De foarte multe ori ea ne face să ieșim din limitele cauzei, ne silește să proferăm ori să ne atragem vorbe de ocară înjositoare; ba, uneori, irascibilitatea ne întărită chiar împotriva judecătorilor înșiși. Mai bună este cumpătarea și, uneori, chiar răbdarea. Căci, de fapt, vorbele spuse împotriva noastră nu trebuie să fie numai respinse, ci le putem disprețui, atenua sau lua în deridere; și nicăieri urbanitatea nu este mai la locul ei. Aceasta, cît timp ordinea și decența sînt respectate; împotriva celor ce produc dezordine, să îndrăznim și să ne opunem din răspuseri neobrăzării.

11.

Într-adevăr, există avocați cu obrazul gros, care te asurzesc cu țipetele lor tari, te întrerup în mijlocul frazelor, și produc confuzie totală. Aceștia nu numai că nu trebuie imitați, dar trebuie respinși cu hotărîre, fie combătîndu-le insolența, fie invitînd de mai multe ori pe judecătorii și pe magistrații care prezidează să aibă grijă să se respecte rîndul la cuvînt. Nu trebuie să te dai bătut și să fii peste măsură de moale; adeseori te înșeală ceea ce numești probitate, căci în realitate nu este decît slăbiciune.

12.

În altercație, de altfel, rolul preponderent îl are agerimea minții, care, fără îndoială, nu se datorează artei (căci înclinările firești nu se obțin prin învățătură), totuși este ajutată

13.

de artă. În această privință, esențialul este să avem necontenit înaintea ochilor problema supusă dezbaterii și scopul urmărit de noi. Dacă observăm această regulă, nu ne vom antrena în ceartă și nu vom pierde în injurii

momentele ce trebuie folosite în interesul cauzei și ne vom bucura dacă o va face adversarul.

14.

Toate trebuie pregătite din timp, cugetînd bine la tot ce poate fi spus de către adversar și la răspunsurile pe care le putem da. Uneori, totuși, se obișnuiește și următorul fel de tactică: dai la iveală, pe neașteptate, în altercație, anumite fapte trecute sub tăcere în timpul pledoariei; e ceva întru totul asemănător unei năvale neașteptate și atacului dat pe furiș. Trebuie însă procedat în felul acesta numai cînd avem vreun argument căruia nu i se poate răspunde pe loc, dar i s-ar fi putut replica, dacă adversarul ar fi avut timp de gîndire. Căci dovada într-adevăr de nerespins își are locul la începutul pledoariei, pentru ca să o putem relua în mai multe rînduri și mai pe

15.

larg. Consider că este cazul să recomand ca cel care susține altercația să nu fie turbulent ori să vocifereze, cum fac ușor oamenii lipsiți de cultură. Căci neobrăzarea, chiar dacă aduce neajunsuri adversarului, displace judecătorului. De asemenea, e dăunător să insiști în

16.

chestiunile pe care nu le poți cîștiga. Căci unde în mod evident vei fi înfrînt, e mai bine să cedezi, fiindcă, dacă sînt mai multe puncte contestate, vei fi mai ușor crezut în celelalte; și dacă e numai unul singur, în general pedeapsa va fi mai îngăduitoare dacă ne arătăm rezervați. Căci a apăra cu îndîrjire o vină, mai ales cînd e evidentă, e o a doua vinovăție.

17.

În timpul luptei, dă dovadă de mare iscușință și artă acela care atrage adversarul pe căi greșite și îl constrînge să meargă cît mai

- departe în eroare, pentru a-l lăsa uneori să se bucure de speranțe deșarte. În acest scop se procedează cu succes dacă ținem ascunse anumite arme; căci adversarii le reclamă și adeseori fac să depindă de ele întreaga soartă a procesului, crezând că nu dispunem de ele; pretinzându-ne dovezile, ei le conferă autoritate. De asemenea, este util să cedăm adversarului unele puncte pe care le crede favorabile lui; repezindu-se la acestea, el este silit să negligeze altele mai importante. Alteori e bine să-i oferim două alternative; indiferent pe care o va alege, va greși. E un mijloc mai eficace în altercație decît în pledoarie, fiindcă în pledoarie ne răspundem nouă înșine, pe cînd în altercație îl avem în mină pe adversar ca și cum ar fi recunoscut el însuși.
19. Un avocat pătrunzător observă de la început ce cuvinte impresionează pe judecător, ce-i displace — lucru ce se desprinde foarte adeseori chiar de pe figura și, uneori, chiar din vreun cuvînt sau vreun gest al lui. De aceea avocatul să insiste asupra punctelor utile și să se retragă cît poate mai pe neobservate de la acelea care nu-l vor ajuta. Tot așa procedează și medicii, care continuă sau opresc leacurile după cum văd că trupul bolnav le acceptă sau le respinge. Uneori, dacă nu putem susține ușor vreun punct enunțat, trebuie să ridicăm o altă chestiune și să-l atragem în ea pe judecător, dacă e posibil. Într-adevăr, ce alta putem face, cînd nu sintem în stare să răspundem, decît să găsim altă problemă la
21. care adversarul să nu poată răspunde? În

majoritatea cazurilor, după cum am spus¹, se procedează ca pentru martori. Deosebirea constă numai în privința persoanelor, pentru că aici e o dispută între avocați, pe cînd dincolo lupta se duce între martor și avocat.

- A te deprinde cu altercația este un lucru mult mai ușor. Căci este foarte util să-ți alegi împreună cu un coleg de studii același subiect de controversă, adevărată sau chiar imaginară, și fiecare să susțină, ca într-o altercație, diferitele părți; aceasta se poate face luînd
22. chiar o chestiune simplă². Vreau ca avocatul să nu ignoreze nici ordinea în care trebuie făcută expunerea de dovezi în fața judecătorului. Metoda este aceeași ca pentru argumente, adică cele mai puternice vor fi prezentate sau la început, sau la sfîrșit. Căci cele de la început pregătesc pe judecător să ne dea crezare, cele de la urmă — să se pronunțe pentru noi.

CAPITOLUL V

Despre judecată și iscusință

1. După ce am tratat aceste chestiuni, așa cum m-au ajutat puterile, nu aș fi ezitat să trec numaidecît la dispozițiune, care urmează în ordinea firească. Dar, deoarece au existat autori care au considerat că judecata face

¹ 6, 4, 2.

² Cf. 5, 1, 9; 5, 10, 53.

- parte din invențiune, mă tem să nu le fac impresia că am neglijat această operațiune a minții, care, de fapt, după părerea mea, este atât de legată de toate părțile prezentei lucrări și atât de inerentă lor, încît este inseparabilă de toate ideile și de toate cuvintele și, întocmai ca gustul și mirosul, judecata nu se poate ca gustul din vreun tratat. De aceea indicăm și vom indica de fiecare dată ce trebuie să facem și ce trebuie să evităm în fiecare problemă, astfel încît aceste observații servesc drept reguli pentru judecată. Voi prescrie, prin urmare, să nu abordăm ce nu poate fi dus la bun sfîrșit, să evităm ce ne este în defavoare sau ce este comun ambelor părți, să nu ne exprimăm defectuos sau confuz. Pentru această trebuie să ne raportăm la bunul simț, care de asemenea nu se învață.
3. Socot că iscusința nu diferă mult de judecată, cu rezerva că judecata se aplică la obiecte care se manifestă, pe cînd iscusința se referă fie la lucruri ascunse, fie la ce nu e aparent încă pe deplin, sau este îndoielnic. În plus, judecata se bazează foarte adeseori pe date sigure; iscusința, însă, este o formă de raționament care își scoate considerațiile de departe și care, de cele mai multe ori, cîntărește cu mare atenție mai multe noțiuni, le compară, și cuprinde în sine și invențiunea, și puterea
 4. de judecată. Însă nici preceptele privitoare la iscusință nu trebuie considerate valabile pentru toate cazurile. Căci ea este determinată de împrejurări; ori acestea, adeseori, se prezintă înainte de a pleda. De pildă, Cicero pare că a

- dat dovadă de cea mai mare iscusință — cu ocazia procesului împotriva lui Verres — cînd a preferat chiar să i se reducă răstimpul fixat pentru dezbateri decît să-l prelungească pînă în anul cînd Hortensius urma să fie consul.
5. De altfel, chiar în pledoarii iscusința deține primul și cel mai important loc. Căci iscusința te învață ce trebuie să spui, ce trebuie trecut sub tăcere, sau lăsat pe mai tîrziu. Ea îți spune dacă e suficientă negarea sau explicarea faptei; în ce caz trebuie folosit exordiu și ce fel de exordiu; dacă e cazul să narzi faptele și în ce chip; dacă lupta trebuie dusă mai curînd invocînd dreptul sau echitatea; care este ordinea cea mai binevenită; în sfîrșit ea indică toate nuanțările — dacă e cazul să vorbești aspru, blind ori chiar rugător. Dar și aceste chestiuni au fost arătate la rîndul lor, pe cit a fost posibil, și la fel vom proceda pentru mai departe. Voi oferi, totuși, cîteva exemple, pentru ca din ele să apară mai limpede ce înseamnă această noțiune care, cred, nu poate fi demonstrată prin precepte.
 7. Este lăudată iscusința lui Demostene, deoarece, îndemnînd la război pe atenieni (care nu prea avuseseră succese pînă atunci), le demonstrează că pînă în prezent nimic nu s-a făcut conform rațiunii¹; deci, neglijența putea fi remediată; dimpotrivă, dacă nu s-ar fi comis o greșeală, nu ar fi existat rațiunea unei mai
 8. bune speranțe pentru viitor. Tot el², intrucît

¹ *Phil.*, 1, 2.² *Ibid.*, 1, 1.

se temea să nu jignească poporul dacă l-ar fi dojenit de nepăsare în lupta pentru libertatea publică, a preferat să se folosească de elogierea strămoșilor care au condus cu foarte multă destoinicie statul; în felul acesta a fost ascultat cu plăcere, și, în plus, este firesc ca poporul — aprobând conduita mai demnă a înaintașilor — să se dezaprobe pe sine, căci s-a purtat mai puțin vrednic.

9. Cît despre Cicero, chiar un singur discurs de al său, *Pro Cluentio*, ne va fi suficient pentru oricît de multe exemple am dori, căci din această pledoarie ce exemplu de iscusință merită mai multă admirație? Oare acela de la începutul expunerii, unde zădărnicește creditul mamei, a cărei autoritate apăsa greu asupra fiului? Sau faptul că a preferat să treacă pe seama adversarului acuzația de a fi cumpărat pe judecători decît s-o nege — din cauza, cum spune el însuși, „infamiei inveterate a judecății“¹? Sau arta cu care într-o afacere odioasă a invocat sprijinul legii la sfîrșit de tot. — fel de apărare care ar fi revoltat spiritul judecătorilor dacă nu i-ar fi pregătît? Sau mărturisirea că el a recurs la acest mijloc, fără asentimentul lui Cluentius? Ce să spun despre pledoaria *Pro Milone*? Că nu a trecut la nararea faptelor pînă ce nu a îndepărtat orice prejudiciu care plana asupra acuzatului? Că trece asupra lui Clodius mîrșăvia atragerii în cursă, deși în realitate lupta a fost întimplătoare? Că a lăudat fapta lui Milo, deși a negat că
- 10.

¹ *Cluent.*, 4.

Milo a săvîrșit-o intenționat? Că nu pune rugămintile în gura lui Milo, ci pe seama sa? Nu aș mai sfîrși dacă aș enumera cum a zădărnicit autoritatea lui Cotta, cum s-a substituit lui Ligarius, cum l-a salvat pe Cornelius, tocmai datorită sincerității mărturisirii.

11. Mă mulțumesc doar să spun că nu numai în artă oratorică, dar în orice împrejurare a vieții nimic nu este mai important decît iscusința; că fără de ea este inutilă transmiterea celorlalte precepte, și că prevederea chiar fără de știință face mai mult decît știința fără prevedere. Însăși adaptarea discursului la locuri, împrejurări și persoane ține de aceeași calitate. Dar pentru că această problemă este mai largă și este în legătură cu elocuțiunea, voi trata-o cînd voi începe să vorbesc despre regulile exprimării adecvate¹.

¹ 11, 1.

CARTEA A VII-A

Prefață

1. Socot că am vorbit indeajuns despre invențiune. Căci nu am descris numai mijloacele prin care putem informa pe judecător, ci am analizat și afectele sufletești pe care urmărim să i le producem. Însă după cum pentru construirea unei clădiri nu ajunge să fie adunate pietrele, lemnele și tot materialul necesar construcției, ci trebuie și mîna meșterilor, pentru a le potrivi și așeza la locul cuvenit, tot așa, în vorbire, bogăția de idei, oricît de abundentă, ar rămîne o îngrămădire incoherentă și întîmplătoare, dacă aceeași orînduire nu le-ar așeza la locul lor și nu le-ar înlănțui, potrivindu-le.
2. Deci, pe bună dreptate, între cele cinci¹ părți ale discursului dispozițiunea a fost pusă în locul al doilea, pentru că fără de ea prima nu ar avea nici o valoare. Tot așa, nu am realiza o statuie, chiar cînd îi sînt turnate toate membrele, dacă nu le-am așeza la locul lor. De asemenea,

¹ Vezi 6, 4 (invențiunea, dispozițiunea, elocuțiunea, memoria, acțiunea).

dacă am muta vreo parte sau am face schimbări în ordinea firească, fie în corpul omenesc, fie în al altor ființe, chiar dacă corpul respectiv are toate părțile, nu am avea în fața noastră altceva decît monștri. La fel în ce privește articulațiile, care, deplasate cît de puțin, își

3. pierd utilizarea obișnuită; așa cum armatele cînd sînt în dezordine constituie o piedică pentru ele însele. Mi se pare că nu greșesc aici care socot că natura însăși constă din ordine și că, dacă ordinea ar fi distrusă, toate ar pieri. La fel, discursul lipsit de această calitate merge inevitabil la întîmplare, ca o corabie fără cîrmaci, nu formează un tot încheșat, repetă multe, omite multe. E ca un drumeț care rătăcește noaptea în locuri străine și, necunoscînd nici începutul nici sfîrșitul, urmează mai curînd hazardul decît un plan stabilit.

4. De aceea întreagă această carte va fi consacrată orînduirii materialului, care nu ar fi apanajul numai al cîtorva oratori, dacă, printr-o metodă sigură, s-ar găsi mijloacele de a o aplica tuturor subiectelor. Însă, de vreme ce procesele au fost și vor continua să fie infinite de felurite și, cum de-a lungul atîtor veacuri nu s-a găsit o singură cauză întru totul identică cu o alta, avocatul trebuie să dea dovadă de înțelepciune, de atenție, de putere de cercetare, de judecată și trebuie să se știe sfătui cu sine însuși. Nu neg însă că există anumite principii care pot fi demonstrate; pe acestea nu le voi omite.

CAPITOLUL I

Despre regulile orînduirii materialului

1. Aşadar, conform celor arătate mai sus¹, prin diviziune (*divisio*) se deosebeşte care sînt părţile întregului, prin partiţiune (*partitio*) se subdivid părţile în elementele lor, prin orînduire (*ordo*) se face o justă repartizare utilă a elementelor şi a părţilor ca fiecare să fie la locurile cuvenite.
2. Să ne amintim totuşi că însăşi orînduirea materialului variază, de cele mai multe ori, după nevoi şi că nu trebuie tratată aceeaşi chestiune întotdeauna prima de către părţile în litigiu. Ne pot servi ca dovadă, pentru a nu aminti alte exemple, chiar Demostene şi Eschine care au urmat o ordine diferită în procesul lui Ctesifon: acuzatorul a început invocînd legalitatea, pentru că îi părea mai favorabilă, iar apărătorul a invocat aproape toate celelalte mijloace înaintea legalităţii, pentru a pregăti pe judecător să cerceteze cauza
3. din punctul de vedere legal. Într-adevăr, una din părţi este interesată să informeze pe judecător asupra unui anumit punct mai întîi, iar cealaltă asupra altuia, căci altfel, întotdeauna s-ar vorbi după gustul reclamantului; în sfîrşit, în cauza de acuzare reciprocă², deoarece fiecare se apără pe sine înaintea de a ataca pe adversar, este inevitabil ca ordinea să fie

¹ 5, 10, 63.² Cf. 3, 10, 4.

cu totul diferită. Aşadar, voi expune metoda adoptată de mine însumi, metodă însuşită în parte din preceptele altora, în parte din propria-mi raţiune; de altfel, niciodată nu am ţinut-o secret.

4. În disputele din for, aveam grijă să cunosc toate elementele cauzei¹. În şcoală, aceste elemente sînt sigure, puţine şi expuse elevului de către profesor înainte de a declama. Grecii le numesc teme, iar Cicero² subiecte propuse. După ce mi le fixam bine înaintea ochilor,
5. pentru a mă exprima astfel, meditam asupra poziţiei adverse tot atît cît asupra părţii mele şi, în primul rînd (ceea ce nu este greu de enunţat dar totuşi trebuie examinat înainte de toate), îmi stabileam ce scop urmăreşte fiecare din cele două părţi, ce ar putea folosi pentru a-l realiza şi ce mijloace. Procedam în felul acesta: reflectam la ceea ce ar putea spune mai întîi reclamantul. Afirmatia lui putea fi
6. recunoscută sau contestată. Dacă era recunoscută, punctul de plecare al dezbaterii nu putea fi acolo. Treceam, deci, la răspunsul celeilalte părţi, şi cercetam în acelaşi fel. Uneori, constituia o mărturisire chiar replica. Dezbaterea lua fiinţă de îndată ce începeam să nu fim de acord. De exemplu: „Ai ucis un om“ — „L-am ucis“; sîntem deci de acord; trec prin urmare mai departe, căci acuzatul trebuie să expună motivul
7. pentru care a ucis. „Este îngăduit de lege — spune el — să ucizi pe bărbatul adulter împreună

¹ Cf. 6, 4, 8; 4, 2, 28.² *Top.*, 80; *Part.*, 61.

- cu complicea lui.“ Fiindcă există lege în sensul acesta, trebuie căutat un al treilea punct, asupra căruia s-ar putea angaja lupta: eu replic „Nu au fost adulteri“; el afirmă „Au fost“, aceasta e așadar chestiunea de dezbătut;
8. fapta însăși este contestată, este deci o cauză conjecturală.¹ Uneori, însă, se recunoaște chiar și al treilea punct, anume că ei au fost în adevăr adulteri. „Însă — replică acuzatorul — nu îți era îngăduit de lege să-i ucizi, căci erai exilat sau privat de drepturile cetățenești.“ În acest caz este o chestiune de drept. Însă, dacă celui care spune: „ai ucis“, i se răspunde pe loc „nu am ucis“, lupta se angajează numaidecît.

- Dacă trebuie cercetat unde începe controversa, trebuie văzut și ce constituie prima chestiune de dezbătut. Acuzația este simplă în: „Rabirius a ucis pe Saturninus“, este complexă în: „L. Varenus² a călcat legea privitoare la asasini; căci s-a făcut vinovat de uciderea lui C. Varenus, de rănirea lui Cn. Varenus și, de asemenea, de uciderea lui Salariius“. Aici, de fapt, sînt mai multe capete de acuzare. Același lucru se poate spune despre chemarea în judecată. Însă într-o acuzare complexă se pot ivi mai multe chestiuni de dezbătut și mai multe situații, căci acuzatul neagă un punct, pe altul îl justifică, iar pe al treilea îl exclude de la dreptul de a introduce acțiune judiciară. În acest caz acuzatorul trebuie să

¹ Cf. 7, 2.

² *Pro Varena*, unul din primele discursuri ale lui Cicero, nu a ajuns pînă la noi.

examineze cu atenție ce anume trebuie să combată și în ce loc anume.

10. În ce privește pe acuzator, nu mă deosebesc propriu zis de Celsus; el, de bună seamă, urmează pe Cicero, dar insistă totuși prea mult asupra ideii că trebuie să începi cu un argument puternic, să sfirșești cu unul foarte puternic, să pui argumentele mai slabe la mijloc, deoarece — susține el — la început judecătorul trebuie mișcat, iar la sfîrșit convins.
11. Cît despre acuzat, el trebuie, în general, să înceapă prin a înlătura tot ce atîrnă mai grav asupra lui, pentru ca nu cumva judecătorul, preocupat de acest punct, să asculte cu aversiune apărarea celorlalte puncte. Uneori, totuși, poate fi modificată și această ordine — dacă acuzațiile mai puțin grave sînt evident false și dacă apărarea acuzației celei mai grave este mai dificilă. Căci după ce am înlăturat creditul acuzatorului, vom aborda ultimul punct în fața unor judecători încredințați de mai înainte că toate acuzațiile sînt neîntemeiate. Totuși va fi nevoie de un fel de introducere, unde vom explica motivul pentru care lăsăm la urmă capul de acuzație principal și vom promite justificarea lui; altfel facem impresia că ne temem de acest punct, și că de aceea nu-l
12. combatem de la început¹. De obicei trebuie înlăturate în primul rînd acuzațiile aduse fe-lului de viață pe care a dus-o pînă atunci acuzatul, pentru ca judecătorul, de la început, să asculte cu bună dispoziție apărarea punc-

¹ Cf. 3, 6, 46 și urm.

tului asupra căruia va trebui să se pronunțe. Dar chiar și acest punct, în *Pro Vareno*, a fost lăsat la urmă de Cicero, care a ținut seama nu de cum se procedează în general, ci de ce era atunci în interesul cauzei.

13. Când va fi o singură acuzație, trebuie analizat dacă vom opune un singur sistem de apărare sau mai multe. În caz de unul singur, ne gândim dacă ridicăm chestiunea asupra faptului sau asupra textului legii; în caz că ridicăm chestiunea de fapt, vom vedea dacă trebuie negată acuzația adusă sau trebuie justificată. Când ne prevalăm de textul legii, trebuie văzut în care punct juridic special vom angaja lupta, și dacă ne vom referi la
14. litera legii sau la intenția legiuitorului. Pentru a ști ce avem de făcut, vom cerceta care lege a declanșat procesul, constituind, adică, starea de judecată. Căci în exercițiile din școli sînt invocate unele legi numai pentru a înlănțui faptele. De pildă: „Cine vrea, poate să-și recunoască fiul pe care l-a expus, și să-și l ia înapoi, după ce plătește întreținerea“. „Îi este îngăduit tatălui să izgonească, dezmoștenindu-l, pe fiul care nu se supune poruncii lui?“ „Un tată după ce și-a reluat copilul pe care-l expusese îi ordonă să ia de soție pe o rudă bogată; el însă vrea să se căsătorească cu
15. fiica săracului care l-a crescut.“ Legea privitoare la copiii expuși are la bază sentimentul; judecata depinde de legea care permite excluderea din familie. Uneori totuși chestiunea în dezbatere nu se sprijină pe o singură lege; așa e cazul cînd legile se contrazic. Odată exa-

minate aceste puncte, va fi limpede asupra căror probleme se va angaja lupta.

16. Apărarea este complexă, de pildă, în *Pro Rabirio*: „Dacă l-ar fi ucis, ar fi făcut bine; dar nu l-a ucis“. De fapt, cînd opunem mai multe sisteme de apărare unei singure acuzații, în primul rînd trebuie să reflectăm asupra a tot ce se poate spune, apoi să examinăm ordinea avantajoasă nouă. Aici nu mai gîndesc la fel cum gîndeam în cele susținute ceva mai înainte ¹ referitor la capetele de acuzație, nici cu cele referitoare la argumente care servesc de probă ², și anume că putem începe uneori cu cele mai puternice. Căci importanța chestiunilor trebuie să meargă crescînd și trebuie pornit de la cele mai ușoare la cele mai grele, fie că sînt de același gen, fie că diferă.
17. Chestiunile de drept se aplică de obicei la tot felul de conflicte; chestiunile de fapt tind totdeauna spre același scop; în ambele ordinea este aceeași. Dar să vorbim mai întîi despre chestiunile cu caracter diferit. Aici trebuie început cu părțile cele mai subrede, pentru că, după ce am tratat cîteva, le dăruim de obicei și le părăsim pe seama adversarului; de aceea nu putem trece la altele decît după
18. ce le-am părăsit pe primele. Trebuie procedat așa fel încît să nu lăsăm impresia că le condamnăm, ci că le-am lăsat pentru că putem învinge și fără ele. „Un procurator imputernicit pretinde, pentru cel pe care-l reprezintă,

¹ 7, 1, 10.

² 5, 12, 14.

- dobînda unei obligații moștenite.“ Se poate ivi mai întîi chestiunea dacă respectivul poate
20. fi procurator¹. Să presupunem că, după ce am tratat-o, o părăsim sau chiar că teza noastră este respinsă; vom cerceta atunci dacă acela, în numele căruia se duce procesul, are dreptul să aibă reprezentant. Să admitem că renunțăm și la acest punct. Materia însăși impune chestiunea de a vedea dacă acela în numele căruia se pledează este moștenitorul aceleia în numele căruia s-a instituit obligația sau dacă este legatarul său universal. Să presupunem că și aceste condiții s-au îndeplinit; se va cerceta dacă i se datorează ceva.
21. Dimpotrivă, nimeni nu va fi atît de nebun încît să părăsească ceea ce consideră foarte puternic și să treacă la mijloace mai lipsite de importanță. În școală există un caz de genul acestuia: „Nu vei alunga pe cine ai adoptat; în nici un caz pe un erou². Admițînd că alungi un erou, nu-l vei alunga pentru că nu s-a supus unei dorințe de-ale tale. Admițînd că îți este supus în toate, nu îl vei alunga din cauza dreptului său de opțiune. Admițînd că o faci din cauza dreptului de opțiune, n-o vei face pentru că și l-a exercitat astfel.“ Aceste diferențe le prezintă chestiunile de drept. În ce privește faptele, ele pot da loc la mai multe chestiuni, care tind spre același scop, dar dintre ele

¹ Vezi 4, 4, 6.

² *Vir fortis* — personaj convențional, imaginat de școlile declamatorii; după o lege imaginară, acesta avea dreptul să-și aleagă orice recompensă.

- unele — exceptînd pe cea esențială — pot fi abandonate. De exemplu, dacă cel acuzat de furt spune acuzatorului: „Dovedește că ai posedat obiectul; dovedește că l-ai pierdut; dovedește că nu-l mai ai pentru că ți-a fost furat; dovedește că l-am furat eu“. Primele puncte pot fi abandonate; ultimul nu.
23. Obişnuiam să procedez și în felul acesta: cercetam, pornind în sens invers, chiar de la ultima specie (căci, în general, ea este cea care conține cauza propriu-zisă) pînă la prima chestiune generală, sau să cobor de la gen pînă la
24. ultima specie, chiar în suaserii. De pildă, Numa deliberază dacă e cazul să accepte regalitatea pe care i-o oferă romanii. Mai întîi, problema generală este aceasta: E cazul să accepte domnia? Apoi: Într-un oraș străin? La Roma? Romanii vor suporta un astfel de rege?
- La fel în controverse. Să presupunem, ca fapt, că un erou își alege ca răsplată pe soția altuia; ultima chestiune specială este dacă poate să-și aleagă pe soția cuiva. Chestiunea generală este: „Trebuie să i se acorde orice cere?“ Apoi: „Chiar din domeniul particular?“
25. „O căsătorie?“ „O femeie care are bărbat?“ Însă cercetarea se face nu în chipul în care se expune. De fapt, în general, ne vine în minte mai întîi ceea ce trebuie spus în ultimul rînd; ca în cazul nostru: „nu poți să-ți alegi pe soția altuia“. De aceea graba strică planul. Prin urmare, nu trebuie să te mulțumești cu ideile care ți se prezintă de la început; trebuie să privești și mai departe: „nu are dreptul să-și

aleagă nici chiar o văduvă?“; ba și mai mult: „nimic din domeniul privat?“ În ordine inversă, ultima chestiune care, pornind de la capăt, este prima: „nimic nejust?“

26. Astfel, după ce am analizat acuzația — ceea ce este foarte ușor — să reflectăm, dacă e posibil, la ceea ce e natural să se răspundă în primul rînd. Acest lucru vine de la sine, dacă voim să ne imaginăm că procesul se desfășoară și că noi înșine sintem obligați să răspundem.

27. Dacă aceasta nu ne reușește, să expunem ceea ce ne-a venit mai întâi în minte și să vorbim astfel cu noi înșine: „Dar dacă nu ar fi așa?“ În felul acesta ne vom întreba a doua și a treia oară, pînă ce nu mai rămîne nimic de întrebat. Vom examina și cele mai mici chestiuni care, tratate astfel, ne vor face pe judecător mai favorabil pentru momentul cînd atacăm chestiunea esențială.

28. Nu este deosebit nici preceptul următor, care constă în a coborî de la comun la particular. De obicei, de fapt, chestiunile comune sînt generale. Prezentare cu caracter general: „A omorît un tiran“. Cu caracter particular: „A omorît pe tatăl său tiran; o femeie l-a omorît; soția l-a ucis“¹.

¹ Temă folosită în declamațiile din școli; se făcea aluzie la Alexandru, tiran din Pherae, în Thessalia, ucis de propria soție (cf. Cic., *Inv.*, 2, 49) sau mai bine zis de frații ei, cu ajutorul și la îndemnul acesteia, din cauza cruzimilor lui. (Xen., *Hell.*, 6, 4, 35; Plut., *Pelop.*, 29, 35; Val. Max., 9, 13).

29. Obişnuiam, de asemenea, să extrag punctele asupra cărora eram de acord cu adversarul, bineînţeles dacă îmi erau favorabile, și nu numai să-i smulg mărturisirea, dar chiar o măream cu ajutorul partiţiunii, ca, de exemplu, în controversa următoare: „Un general care învinsese în alegeri pe tatăl său — contracandidat — a fost făcut prizonier; delegații, trimiși pentru răscumpărarea lui, au întilnit în cale pe tatăl generalului care revenea de la dușmani; acesta le-a spus delegaților: «Vă duceți prea tîrziu». Ei l-au percheziționat pe tată și au descoperit asupra lui aur. Apoi și-au continuat drumul. Au găsit, atîrnat pe o cruce, pe general, care le-a zis: «Păziți-vă de trădător»“. De aceste fapte este acuzat tatăl. Asupra cărui punct sintem de acord cu adversarul? Trădarea ne-a fost denunțată și ea a fost denunțată de către general. Căutăm pe trădător. „Tu mărturisești că ai mers la dușmani, că te-ai dus în ascuns, că te-ai întors nevătămat de la ei, că ai primit aur și că ai avut aurul ascuns asupra ta.“ Căci actul săvîrșit adeseori are mai multă greutate decît enunțarea; dacă s-a impus minții, urechile sînt aproape surde chiar pentru apărare. În general, însă, gruparea capetelor de acuzare ajută pe acuzator, separarea lor, pe apărător.

Pentru întreaga materie obişnuiam să fac ceea ce am spus¹ că se face și pentru argumente, adică, după ce expuneam toate ipotezele fără excepție, le respingeam pe toate, exceptînd una,

¹ 5, 10, 66.

32. aceea pe care o voiam să fie crezută. De pildă, în acuzațiile de prevaricațiune: „Pentru ca acuzatul să fie achitat, nevinovăția lui trebuie sau să apară de la sine, sau să fie garantată de prestigiul unei personalități în funcție, sau să aibă loc prin violență, sau să fie corupt judecătorul, sau să rezulte din dificultatea dovedirii faptei sau din prevaricațiune. Mărturisești că acuzatul a fost vinovat; că nici o persoană puternică nu a intervenit pentru el; că nu a existat nici o violență; nici nu te plingi că judecătorii au fost corupți; nu a existat nici o dificultate în producerea de dovezi; ce mai rămâne decît că a fost prevaricațiune?”

33. Dacă nu puteam respinge toate ipotezele, respingeam totuși pe cele mai multe. „E fapt constatat că un om a fost asasinat. Nu într-un loc pustiu, încît să se bănuie că a fost ucis de tilhari. Nu pentru a fi prădat, fiindcă nu a fost jefuit. Nu în speranța unei moșteniri, fiindcă era sărac. Prin urmare ura a fost mobilul, fiindcă îi ești dușman.”

34. Acest procedeu, însă, care constă în a examina cu de-amănuntul tot ceea ce se poate spune și în a ajunge, printr-un fel de respingere, la ceea ce este mai bun, facilitează diviziunea și, în același timp, invențiunea. Milo este acuzat că a ucis pe Clodius. Ori a săvîrșit fapta, ori nu a săvîrșit-o. Cel mai bine era să nege, însă nu se putea. Prin urmare, a ucis; se pune chestiunea: în mod legitim, ori nu? Fără îndoială în mod

35. legitim; cu intenție, sau din necesitate? căci imprudența nu poate fi invocată. Intenția dă loc la suspiciuni, dar, fiindcă aceasta este con-

vingerea generală, apărarea trebuie făcută în sensul că fapta a fost săvîrșită în interesul statului. Din necesitate? Atunci oiocnirea a fost neprevăzută, nu pregătită; deci unul dintre ei a întins curse; care din cei doi? Fără îndoială

36. Clodius. Vezi cum însăși înlănțuirea faptelor duce la sistemul de apărare? Mai departe: Milo ori a voit să-l ucidă pe Clodius care i-a întins curse, ori nu. Mai fără risc este să susținem că n-a voit. Prin urmare sclavii lui Milo au săvîrșit-o fără porunca și fără știrea stăpînului.

37. Dar această apărare atît de timidă știrbește puterea argumentului prin care susținem că uciderea a fost îndreptățită. Se va adăuga deci: „Faptă pe care oricine ar fi voit ca sclavii lui să o săvîrșescă într-o astfel de situație”¹.

Acest procedeu este cu atît mai util cu cît, adeseori, nimic nu ne satisface și totuși trebuie să spunem ceva. Așadar, să analizăm toate mijloacele; în felul acesta va ieși la iveală cel mai bun sau cel mai puțin rău. Cîteodată trebuie să ne servim de teza expusă de adversar; am spus la locul cuvenit² că uneori ea este comună ambelor părți.

Știu că unii autori au consacrat mii de rînduri pentru a vedea cum stabilim care din cele două părți trebuie să vorbească mai întîi.

În for această chestiune se reglementează prin 38. rigiditatea formulelor, prin caracterul acțiunilor, sau, în sfîrșit, prin sorți. În școală nu e cazul să se ridice această chestiune, deoarece

¹ *Mil.*, 10, 29.

² 5,4, 8.

sint admise, în aceeași declamație, nararea și respingerea atît a acuzatorului, cît și a apărătorului. Însă, în majoritatea controverselor nu se poate descoperi cine trebuie să vorbească mai întîi. Dăm exemplul următor: „Un tată avea trei fii, unul orator, altul filozof, celălalt medic; prin testament el a făcut patru părți și a lăsat fiecărui fiu cîte o parte; partea a patra a dispus să fie a aceluia care este cel mai folositor statului“. Fiii ajung la judecată; care din ei va vorbi primul? Nu este sigur; totuși regula de urmat este sigură, căci va trebui să începem cu acela a cărui persoană o apărăm.

Acestea sint preceptele care pot fi date în legătură cu diviziunea privită în general.

40. Însă cum vom descoperi chestiunile mai ascunse? De bună seamă, întocmai cum găsim cugetările, cuvintele, figurile, culorile: prin înclinările firești, prin studiu și prin exercițiu. De altfel, ele nu ar putea scăpa — în general — decît unui om neatent, dacă, așa cum am spus¹, vrea să aibă drept conducător
41. natura. Dar cei mai mulți, căutînd faima de orator, se mulțumesc să dezvolte locuri comune, care au numai strălucire și care nu contribuie cu nimic la dovedire. Alții consideră că nu trebuie căutat nimic dincolo de cele ce îți cad sub ochi.

Pentru a înțelege mai ușor, voi da ca exemplu o controversă nu prea dificilă, nici prea nouă,

42. luată din școală: „Cine nu a asistat la judecată pe tatăl său acuzat de trădare, să fie dezmoș-

tenit. Cel condamnat pentru trădare să fie exilat împreună cu avocatul său. Un fiu, bun orator, a asistat pe tatăl său acuzat de trădare; celălalt fiu, fără cultură, nu l-a asistat. Tatăl, fiind condamnat, pleacă în exil împreună cu avocatul său. Fiul fără cultură, săvîrșește o faptă vitejească, și cere drept recompensă rechemarea tatălui și a fratelui. Tatăl, reintors, moare fără a fi lăsat testament; fiul fără cultură cere o parte din bunuri, oratorul revendică totul pentru sine.“

43. Aici, acei oameni care se cred elocvenți — și cărora noi le părem ridicoli dînd atenție unor cauze rar întîlnite — vor alege rolurile favorabile. Vor pleda pentru fiul fără cultură împotriva celui care are talent oratoric; pentru bărbatul viteaz, împotriva lașului; pentru cel care îl recheamă din exil, împotriva celui ingrât; pentru cel care s-a mulțumit cu o parte, împotriva aceluia care nu vrea să dea
44. din averea părintească nimic fratelui său. Toate acestea se găsesc în cauză și ajută mult; totuși nu ele determină succesul. Se vor căuta, dacă e posibil, idei îndrăznețe sau obscure (căci azi aceasta constituie o virtute) și se va crede că s-a tratat bine subiectul dacă trezește agitație și strigăte de admirație.

Dimpotrivă, aceia al căror țel este mai înalt, dar se preocupă de ce este mai la îndemînă, vor vedea următoarele aspecte, să le zic

45. așa, de suprafață: Fiul incult este scuzat că nu a venit într-ajutor la proces, neputînd fi de nici un folos tatălui său. Dar nici fiul cu talent oratoric nu merită recunoștința acuzatului, pen-

¹ 7, 1, 26.

tru că acuzatul a fost condamnat. E vrednic de moștenire cel care l-a readus din exil. Fiul care nu a voit să împartă moștenirea cu frațele său — și încă un frate atît de vrednic de recunoștință — este un avar, un om crud, un ingrat. În plus, se pune în primul rînd chestiunea textului legii și a intenției ei, fără rezolvarea căreia nu se poate trece mai departe.

46. Dar cine va urma natura, de bună seamă va reflecta că fiul fără cultură va începe prin a spune: „Părintele mort fără a fi lăsat testament a avut doi fii, pe noi amîndoi; eu pretind o parte, pe bază de drept comun“. Există vreun om atît de lipsit de experiență, atît de străin de cultură, încît să nu înceapă în felul acesta, chiar dacă nu știe ce înseamnă o teză¹? Această lege, recunoscută de toți, el o va înfrumuseța intrucîtva pentru ca să apară evident justă. Fără îndoială, noi trebuie să cercetăm ce putem răspunde unei acțiuni judiciare atît de întemeiate. Dar răspunsul este limpede: „Există o lege care dispune să fie dezmoștenit fiul care nu și-a asistat tatăl acuzat de trădare; ori tu nu l-ai asistat“. Această teză e urmată în mod necesar de elogiarea legii și de veștejirea aceluia care nu și-a asistat părintele.
48. Pînă aici este vorba de puncte necontestate. Să ne reîntoarcem la reclamant. Oare nu se va gîndi și el, în chip necesar, în afară de cazul că e într-adevăr mărginit: „Dacă legea

- se opune reclamantului, nu poate avea loc un proces; judecata este fără obiect. „Or, e în afară de orice îndoială că legea există și că fapta săvîrșită de fiul fără cultură e de natură a fi pedepsită de lege. Atunci ce spunem?
49. „Eram om fără cultură.“ Dacă legea nu prevede excepții de acest fel, răspunsul este fără valoare. Să căutăm, prin urmare, dacă nu cumva legea poate fi infirmată în vreun alt fel. Ce permite natura (o voi repeta adeseori) altceva decît să cercetăm intenția legii, în caz că textul ne este potrivnic? Așadar, se ivește chestiunea generală: trebuie să ținem seama de textul sau de intenția legii? Dar, în general, despre orice chestiune de drept se poate discuta astfel și jurisprudența nu este niciodată îndeajuns de stabilită. Așadar, trebuie să căutăm dacă în această lege, pe care ne sprijinim, putem găsi ceva pe care să-l putem opune textului. Să vedem: „Oricine nu a asistat, va fi dezmoștenit“. Oricine, fără excepție? De pe acum, se vor oferi, de la sine chiar, aceste argumente: Și un copil mic? Căci îi este fiu și nu l-a asistat. Și fiul absent, și cel căre era sub armă, și cel care era într-o solie? Iată că am făcut un mare pas. S-ar putea, deci, ca un fiu să nu fi asistat pe tatăl său, dar să-i fie totuși moștenitor.
51. Acum, cel care a făcut aceste reflecții va trece, după expresia lui Cicero¹, ca flautistul²

¹ Cf. 4, 4.

¹ Mur., 12, 26.

² Același cîntăreț susținea cu flautul declamarea diferiților actori.

din teatrul latin, de partea fratelui cu talent oratoric: „Chiar dacă admit acestea, tu nu ești nici copil mic, nu ai fost nici absent, nici sub arme“.

52. Oare are altă scuză decît: „Dar sînt om fără de cultură“? Celălalt, dimpotrivă, îi zice, cum e și evident: „Chiar dacă nu-l puteai apăra, puteai fi prezent“; și este adevărat. De aceea, fiul incult trebuie să revină la intenția legiuitorului răspunzînd: „A voit să pedepsească lipsa de iubire față de părinte; eu însă nu sînt un fiu lipsit de iubire“. Împotriva acestei afirmații, fratele cu talent oratoric zice: „Te-ai purtat ca un fiu lipsit de iubire, de vreme ce ai meritat dezmoștenirea, chiar dacă, după aceea, părerea de rău sau dorința de a te evidenția ți-a dictat o astfel de alegere. În afară de aceasta, tata a fost condamnat din cauza ta: păreai, de fapt, că te-ai și pronunțat asupra cauzei.“ Față de acestea, fiul lipsit de cultură obiectează: „Ba tu ai fost cauza condamnării; ai jignit mulți oameni, ai atras dușmănia asupra casei noastre“. Aici este loc pentru felurite conjecturi asupra ideii emise de către fiul lipsit de cultură, anume că așa a fost dorința tatălui, pentru a nu primejdui întreaga casă. Acestea sînt mijloacele cuprinse în prima chestiune despre text și intenție.

54. Să cercetăm mai departe și să vedem dacă putem găsi și altceva. Cum voi proceda? Imit cu toată grija pe cercetător, pentru a arăta cum trebuie făcută o astfel de investigație și, lăsînd la o parte orice pretenție de stil, mă rezum la a fi de folos celor ce studiază. Pînă

- în prezent toate chestiunile le-am scos numai de pe poziția reclamantului. Pentru ce să nu căutăm argumente în legătură cu tatăl? S-a spus însă: „Oricine nu a asistat (în proces pe tatăl său) va fi dezmoștenit“. Pentru ce să nu încercăm să cercetăm și în felul acesta:
55. „Oare e vorba de oricine care nu a asistat?“ Procedăm în felul acesta adeseori în controversele în care se cere punerea în lanțuri a celor care nu-și hrănesc părinții. Aci e cazul mamei care a depus mărturie împotriva fiului acuzat că uzurpă calitatea de cetățean sau cazul tatălui care și-a vîndut fiul unui traficant de carne vie. În cazul nostru cu ce poate fi învinovățit tatăl? A fost condamnat. Dar, oare, legea se referă numai la părinții care au fost achitați? Chestiunea este dificilă, la prima vedere. Să nu desperăm totuși; putem crede că legislatorul a urmărit ca fiii să nu lase fără ajutor pe părinții nevinovați. Dar pentru fiul fără cultură, e delicată invocarea acestui argument, deoarece el susține că tatăl
57. său a fost nevinovat. Controversa ne oferă un alt argument: „Condamnatul pentru trădare va fi exilat împreună cu avocatul său“. Cu greu pare posibil ca referindu-se la același tată, să se fi instituit pedeapsa împotriva fiului, fie că și-a asistat, fie că nu și-a asistat tatăl. În afară de aceasta, exilații sînt în afara legii. Așadar nu pare verosimil ca textul să
58. vizeze pe avocatul condamnatului; căci, într-adevăr, exilatul poate avea vreo avere? Fiul fără de cultură ridică îndoiala asupra legii, atît în privința textului, cît și a intenției;

fiul bun orator se va baza pe text, în care nu există nici o excepție; în plus va spune că s-a instituit pedeapsă împotriva fiilor care nu-și asistă părinții, tocmai pentru ca teama de exil să nu îi împiedice de a-i asista în fața instanței; în sfârșit că fratele lipsit de cultură nu a asistat pe tatăl său care era nevinovat. Cred că e cazul să remarcăm imediat că dintr-o singură situație¹ se pot naște două chestiuni generale: indiferent ce fiu? indiferent pentru ce tată?

59. Aceste chestiuni au fost scoase din cercetarea a două persoane². Persoana a treia, a adversarului, nu poate furniza nici o chestiune fiindcă nu se face nici o contestare relativă la partea sa de moștenire. Totuși, să nu ne oprim aici; de fapt, toate aceste puncte ar putea fi susținute dacă tatăl nu ar fi fost restabilit în drepturile sale. Să nu ridicăm numaiidecît ideea care se oferă de la sine, anume că tatăl a fost reintegrat în drepturi datorită fiului fără cultură. Cine va cerceta mai cu temeinicie va privi ceva mai departe; căci dacă specia urmează genului, genul precede specia.

60. Să presupunem, deci, că tatăl a fost repus în drepturi de altcineva. În acest caz se va naște o chestiune deductivă sau silogistică³: oare restabilirea în drepturi înseamnă anularea judecății și aceasta ar face judecata neavenită? Atunci fiul lipsit de cultură va încerca

¹ cf. 3, 4 și urm.

² Tatăl și fiul lipsit de cultură.

³ Vezi 3, 5, 15, 43, 46, 51; 7, 7, 1.

să spună că — de vreme ce i s-a dat o singură răsplată — el nici n-ar fi putut obține restabilirea în drepturi a tatălui și a fratelui său, dacă tatăl nu ar fi fost rechemat ca și cum nu ar fi fost acuzat, măsură care a adus și anularea pedepsei avocatului, ca și când nu ar fi apărut pe acuzat. Atunci revenim la prima idee, anume că tatăl a fost repus în drepturi de fiul fără de cultură. Această împrejurare ne duce la un nou raționament de gen silogistic: oare cel care a restabilit în drepturi pe tatăl său trebuie considerat avocat, sub motiv că a obținut ceea ce avocatul a cerut și nu este necorect să fie considerat similar ceva ce este superior? Celelalte puncte țin de echitate, căci cercetăm a cui pretenție este mai justă. Și acest punct poate fi subdivizat, chiar dacă fiecare frate și-ar revendica pentru sine totul; cu atât mai mult se poate face, când unul din ei revendică jumătatea, celălalt totul, exclu-zindu-și fratele.

Dar, chiar după ce au fost analizate aceste puncte, se găsește, în amintirea tatălui, un important mijloc față de judecători, îndeosebi când este vorba de bunurile acestuia. Se va cerceta deci, prin conjectură, cu ce intenție tatăl, murind, nu a lăsat testament? Dar această chestiune se referă la calificare și este

62. instrumentul unei alte stări de cauză¹. De cele mai multe ori, însă, la sfârșitul cauzelor se va trata despre echitate fiindcă judecătorii nu ascultă nimic cu mai mare plăcere. Uneori,

¹ Vezi 3, 6, 43.

totuși, interesul va schimba această ordine. Căci, dacă ne vom bizui mai puțin pe legalitate, vom pregăti pe judecător prin considerații asupra echității.

64. Nu am alte precepte generale de dat. Acum vom examina pe rând diferitele genuri de cauze judiciare; cum nu le pot însă urmări până la ultima speță¹ — adică până la fiecare pricină și controversă aparte — îmi iau îngăduința să scriu despre categoriile generale, și să arăt care apar cel mai frecvent, în fiecare stare de cauză. Și pentru că prin firea lucrurilor prima chestiune este: Fapta a avut loc? voi începe cu aceasta.

CAPITOLUL II

Despre conjectură (sau supoziție)

1. Orice conjectură se referă la faptă sau la intenție. În ambele cazuri există trei momente de timp: trecutul, prezentul, viitorul. În ce privește fapta, ea dă loc la chestiuni generale sau chestiuni particulare, chestiuni adică în care nu sînt implicate și în care sînt implicate
2. persoane. Intenția nu poate fi examinată decît unde intervine persoana și unde se cade de acord asupra faptei.

Așadar, cînd dezbaterea se referă la faptă, se poate pune în discuție ceea ce s-a săvîrșit,

ce se săvîrșește sau ce se va săvîrși. Exemple de chestiuni generale: Oare lumea s-a înfăptuit prin întîlnirea atomilor? Este condusă de providență? Va pieri cîndva? Exemple de chestiuni particulare: Roscius a comis un paricid? Manlius țintește regalitatea? Oare e drept ca Q. Caecilius să fie acuzatorul lui Verres?

3. În fața tribunalelor, trecutul are cea mai mare importanță; căci intră în acuzare numai fapte săvîrșite. Faptele ce se săvîrșesc și care se vor săvîrși se deduc din cele săvîrșite. Se cercetează și originea, de pildă dacă o molimă e provocată de minia zeilor, de climatul insalubru, de ape infectate sau de exalațiile dăunătoare ale solului. De asemenea, se caută care este cauza unei fapte. De pildă, de ce s-au imbarcat spre Troia cincizeci de regi? — Minați de jurămint? Mișcați de exemplul dat? Pentru a face un serviciu Atrizilor? Aceste două genuri de chestiuni nu diferă mult între ele.

4. Faptele care aparțin timpului prezent, dacă nu pot fi dovedite prin argumente care le preced în mod natural, ei trebuie constatate cu ochii, nu au nevoie de conjectură. De pildă, în cazul că lacedemonienii discută dacă la Atena se ridică fortificații. Există însă și un gen de conjectură care poate părea în afara subiectului nostru, cînd se pune o chestiune de identitate. Așa s-a cercetat împotriva moștenitorilor¹ Urbiniei dacă acela care cerea, în calitate de fiu, bunurile ei era Figulus sau Sosi-

¹ Vezi 7, 1, 23.

¹ Frg. 495 M.; cf. 5, 1, 2 și 7, 2, 26.

pater, căci existența acestei persoane poate fi văzută cu ochii, încît nu se poate pune problema dacă există sau nu — așa cum te-ai întreba ce este dincolo de Ocean¹ — nici ce este, nici cum este, ci numai cine este. În realitate și acest gen de contestație depinde de trecut: Oare acest Clusinus Figulus s-a născut din Urbinia? Astfel de controverse au existat chiar în vremea noastră și pe cîteva, din întîmplare, le-am pledat chiar eu.

6. Conjectura relativă la intenție cuprinde, fără îndoială, toate etapele de timp: „Cu ce intenție a fost Ligarius în Africa? Cu ce intenție cere Pyrrhus tratat de pace? Ce atitudine va lua Cezar, dacă Ptolemeu va ucide pe Pompei²“.

Prin conjectură se cercetează și chestiunile de calificare referitoare la dimensiune, specie, număr: Oare soarele este mai mare decît pămîntul? Luna este sferică, plană sau ascuțită?

7. Există o singură lume sau mai multe? De asemenea, și alte chestiuni din afara domeniului științelor naturii: A fost mai important războiul Troiei sau cel peloponeziac? Cum era seutul lui Achile? A existat un singur Hercule?

Însă, în cazurile care constau din acuzare și apărare, se găsește o formă care se ocupă și de faptă și de autor, uneori de amîndouă, dacă sînt negate amîndouă deodată, alteori separat, cînd se examinează dacă fapta există sau nu, sau, cînd fapta este constatată, cine a săvîrșit-o.

8. Fapta însăși poate da loc la o chestiune sim-

plă (oare a fost ucis un om?); alteori la o chestiune dublă (moartea se datorează otrăvirii sau indigestiei?). Există o a doua formă, care se ocupă numai de faptă fiindcă, dacă fapta este constatată, nu poate exista îndoială asupra existenței unui făptaș. O a treia formă se referă numai la autor: fapta este constatată, însă se discută persoana care a săvîrșit-o.

9. Dar ultima formă, indicată în locul al treilea, nu este simplă. Căci acuzatul sau se mărginește să nege că el a comis fapta, sau afirmă că a săvîrșit-o un altul. Dar chiar cînd se aruncă vina asupra altuia, există mai multe modalități. Uneori se substituie acuzației simple o acuzație reciprocă, pe care grecii o numesc ἀντικατηγορία, iar unii din autorii noștri *concertativa*¹ (acuzare reciprocă). Alteori se aruncă acuzația asupra unei persoane — determinate sau nedeterminate — care este în afară de cauză; dar chiar dacă persoana este determinată, actul poate fi al unei alte persoane, sau actul voluntar al victimei chiar. În aceste cazuri diferite ca și în acuzarea reciprocă — ἀντικατηγορία — comparăm persoane, cauze și alte împrejurări. Așa face Cicero în *Pro Vareno*, punînd crima pe seama sclavilor lui Ancharius, iar în *Pro Scauro*, punînd moartea lui Bostar pe seama mamei acestuia. Există și un gen de comparație diferit, în care ambele părți se recunosc autori ai faptei. De asemenea, un al treilea, în care nu persoanele, ci actele înseși sînt în dispută, adică în care se ridică nu problema care din cei doi

¹ Cf. 3, 8, 16.

² Cf. 3, 8, 56.

¹ Vezi 8, 1, 3.

a săvârșit fapta, ci care faptă din două a fost săvârșită. Cînd se cade de acord asupra faptei și asupra autorului, se poate examina intenția.

Acum vom trece la cazuri particulare. Cînd se neagă totul deodată (și fapta și autorul), se procedează în felul acesta: „Nu am comis un adulter. Nu am năzuit la tiranie.“ În cauzele de omor și otrăvire este frecventă această îm-

12. părțire: „Nu s-a comis crimă, și dacă s-a comis nu eu am comis-o.“ Însă cînd zicem: „Dovedește că omul acesta a fost ucis“, sarcina îi revine numai acuzatorului. Acuzatul nu poate spune nimic împotriva, decît, eventual, cîteva bănuieli, pe care va trebui să le insinueze cît mai felurit și vag, fiindcă dacă produce o afirmație precisă, va trebui să o dovedească sau își va periclita cauza. Căci, cît timp teza adversarului și teza noastră sînt sub formă de chestiuni nerezolvate, una din ele trebuie să pară adevărată. Dacă însă răsturnăm mijlocul pe care ne sprijinim apărarea, tot restul
13. ne apasă. De pildă, cînd cercetăm simptomele ce pot denota o indigestie sau otrăvire, nu există o a treia posibilitate; de aceea fiecare din cele două părți trebuie să-și apere teza enunțată.

Alteori anchetarea se referă la faptă, cînd din fapta însăși se scot argumente, făcînd abstracție de persoană. E important, de fapt, să anchemezi dacă victima a fost, înainte de a mîncea, veselă sau tristă, a muncit sau s-a odihnit, a vegheat sau a dormit. Și vîrsta victimei dă indicii. Interesează să cercetezi dacă a murit

subit sau s-a sfîrșit printr-o boală îndelungată.

15. Va fi mai liberă discuția, pentru ambele părți, dacă cercetările se referă numai la o moarte subită. Uneori se cere înseși persoanei acuzatului dovada faptei; de pildă se poate crede că a fost otrăvire, fiindcă se poate crede că otrăvirea a fost comisă de acuzat, sau invers. Cînd însă se face cercetarea asupra vinovatului și asupra faptei, ordinea firească este ca în primul rînd acuzatorul să facă dovada existenței faptei, apoi că a fost comisă de acuzat. Totuși, dacă persoana acuzatului îi oferă mai multe probe,
 16. va inversa această ordine. Apărătorul va începe întotdeauna prin negarea faptei fiindcă, dacă reușește în acest punct nu mai trebuie să spună restul. Dacă a fost înfrînt, îi rămîne încă posibilitatea de a se apăra.
- De asemenea, în caz că se contestă numai fapta (căci odată dovedită, nu mai poate fi îndoiială asupra autorului), se scot argumente și din persoană, și din faptă, însă numai pentru
17. chestiunea de fapt. De exemplu în controversa următoare (căci trebuie să folosim aceste exemple, mai familiare celor ce studiază): „Un fiu, alungat de tatăl său, studiase medicina. Tatăl său s-a îmbolnăvit și, pentru că toți doctorii și-au pierdut nădejdea în vindecarea lui, a fost chemat fiul care a spus că-l va însănătoși, dacă tatăl său va bea doctoria ce i-o va da. Tatăl, bind o parte din doctorie, a spus că i s-a dat otrăvă. Fiul a înghițit restul. Tatăl a
 18. decedat; fiul este acuzat de paricid.“ E limpede cine i-a dat băutura. Dacă a fost otrăvă, vinovatul este cunoscut. Totuși, prin argumente

scoase din persoană, se va cerceta dacă a fost otravă.

- Rămâne un al treilea gen, în care fapta este constatată, dar se caută autorul. Este inutil să dau un exemplu de acest gen, de vreme ce majoritatea proceselor criminale sînt de felul acesta: deși este vădit că un om a fost ucis sau că s-a comis un sacrilegiu, acuzatul neagă. De aci se naște ἀντικατηγορία (acuzarea reciprocă) în care se admite existența faptei, dar
19. părțile se învinuiesc reciproc. În privința acestui gen, Celsus atrage atenția că nu se întilnește în for; cred că oricine știe aceasta. Juriul se întrunește pentru un singur acuzat, și, chiar dacă părțile ajung să se acuze reciproc, trebuie ca una din ele să fie judecată prima. Apolodor
 20. a spus, de asemenea, că ἀντικατηγορία implică o dublă neînțelegere și, într-adevăr, conform jurisprudenței forului, există două procese. Totuși, un astfel de caz poate fi supus competenței senatului sau a împăratului. Dar chiar în instanță ordinară nu există diferență pentru pledoarii între cazul că se pronunță în același timp pentru ambele acuzații și cazul că sentința se referă numai la una din ele. Aici va
 21. trebui să începem întotdeauna prin a ne apăra, mai întâi pentru că în mod firesc salvarea noastră este mai importantă decît nimicirea adversarului, apoi pentru că vom avea mai multă autoritate cînd acuzăm, dacă, mai întâi, s-a constatat nevinovăția noastră, și în sfîrșit, fiindcă numai în felul acesta acuzatul poate întoarce vina împotriva adversarului său. Cel care spune mai întâi; „Eu nu am ucis“ poate spu-

ne apoi și „Tu ai ucis“. Dimpotrivă, cine zice „Tu ai omorît“ nu are de ce să mai spună după aceea: „Eu nu am ucis“.

22. Astfel de cazuri implică o comparație. Comparația nu se face pe o singură cale. Sau comparăm, în ansamblul lor, cauza noastră cu cauza adversarului, sau comparăm fiecare argument în parte. Care din cele două este metoda preferabilă, ne-o arată numai însuși interesul cauzei. Astfel Cicero, în *Pro Vareno*¹, compară, relativ la primul cap de acuzație, fiecare argument în parte. La al doilea, ar fi procedat necugetat să compare rolul unui străin cu al mamei. De aceea, e mai bine, dacă e posibil, să se combată fiecare argument al adversarului în parte. Dacă însă vom fi slabi în anumite părți, va trebui să luptăm prin ansamblu. Și, fie că părțile se acuză reciproc, fie că acuzatul întoarce vina asupra adversarului, fără să-l acuze expres, cum procedează Roscius² cu acuzatorii săi, pe care nu i-a constituit inculpați, fie că imputăm fapta victimelor înseși — despre care vom zice că s-au omorît cu propria lor mîină — procedăm întocmai ca în cazurile de acuzare reciprocă și comparăm
24. între ele argumentele ambelor părți. Genul acesta, amintit ultimul, se dezbate adeseori nu numai în școli, dar chiar în for. Căci în cauza lui Naevius din Arpinum s-a cercetat un singur

¹ Întrucît *Pro Vareno* nu s-a păstrat, sensul pasajului nu este clar.

² *Roscius Amerinus* — acuzat de paricid și apărât de Cicero.

punct, și anume dacă el și-a aruncat pe fereastră soția sau dacă ea s-a aruncat de bunăvoie. Pledoaria mea din acest proces este singura până în prezent pe care am publicat-o și mărturisesc că am făcut-o mințit de dorința tinerească de glorie. Căci celelalte, care circulă sub numele meu, seamănă prea puțin cu ce am spus, din neglijența stenografilor¹, care le-au cules în vederea profitului.

25. Există și un alt tip de conjectură dublă, diferită de ἀντικτῆροπία, anume conjectura referitoare la recompense. De pildă în controverșa următoare²: „Un tiran, bănuind că i s-a administrat otravă din partea medicului său, l-a supus torturilor și, cum doctorul continua să nege, tiranul a chemat un al doilea medic. Acesta afirmă că i s-a dat otravă, dar că el îi va da un antidot. El dă tiranului o poțiune, pe care înghițind-o, tiranul moare. Cei doi medici luptă pentru recompensă.” Ca în cazul aruncării vinei asupra adversarului, și aici, unde ambele părți își revendică recompensa, trebuie comparate caracterele lor, motivele, posibilitățile, împrejurările, mijloacele, dovezile.
26. Mai există un caz în care nu intervine ἀντικτῆροπία, dar care se tratează în același fel; anume, fără a acuza pe cineva, se cercetează care din

¹ Stenografi (notarius) — sclavi sau liberi privați care luau note (nota) după pledoariile stăpînitorilor lor. Existau școli anume pentru pregătirea lor. Unele indicații fac să se creadă că existau și femei stenografe.

² Controversa aceasta se bazează pe o lege imaginară de școală, conform căreia asasinul unui tiran își va putea alege recompensa pe care o va dori.

două fapte a fost săvârșită. Într-adevăr, fiecare din cele două părți își expune teza și o apără. De pildă, în procesul Urbiniei¹, reclamantul spune că Clusinius Figulus, fiul Urbiniei, a fugit, după înfringerea oastei în care slujea și a îndurat multe nenorociri; a fost chiar făcut prizonier de un rege; că, în cele din urmă, a venit în Italia și în patria sa — la marrucini — și că acolo a fost recunoscut. Pollio, dimpotrivă, spune că în Pisaurum a fost sclav sub doi stăpîni; că a practicat medicina, că apoi, eliberat, s-a amestecat într-o ceată de sclavi străini, care erau de vinzare²; că el însuși l-a cumpărat, la rugămintea aceluia, care i-a fost sclav. Oare întregul proces nu constă din compararea a două cauze și din două conjecturi diferite? Însă pentru cei care reclamă și apără, metoda este aceeași ca pentru cei ce acuză și neagă.

- Conjectura se scoate în primul rînd din trecut și se iau în considerare persoanele, motivele, intențiile. Căci ordinea logică este aceasta: acuzatul a vrut să comită fapta, a putut-o comite și a comis-o. De aceea trebuie examinată, înainte de toate, persoana de care este vorba.
28. Rolul acuzatorului este să înfățișeze ceea ce impută, nu numai ca rușinos dar cit mai potrivit cu acuzația supusă tribunalului. Căci dacă pe un acuzat de omor îl numești destrăbălat sau adulter, ticăloșia aceasta, desigur, dăunează acuzatului, totuși crima lui e mai puțin vero-

¹ Vezi și 4, 1, 11; 7, 2, 4.

² Asupra cuvîntului „venalis” cf. 8, 2, 9.

29. similară, decît dacă îl arăți îndrăzneț, insolent, crud, violent. Apărătorul trebuie să pledeze pe cît poate, negînd, motivînd sau atenuînd învinuirile aduse; dacă nu, le va separa de chestiunea prezentă. De fapt, unele învinuiri nu numai că sînt diferite, dar chiar par uneori contradictorii. De pildă, dacă despre un om acuzat de furt se afirmă că este risipitor sau un nesocotit în cheltuieli; căci, într-adevăr, nu pare ca aceeași persoană să manifeste și dispreț și poftă de bani. Dacă aceste mijloace de apărare nu pot fi utilizate, trebuie să ne îndreptăm spre următoarele: Nu aceste chestiuni se discută; omul care a greșit o dată nu comite neapărat orice faptă; acuzatorii au îndrăznit să pună pe seama acuzatului fapte închipuite, pentru că au nădăjduit că, astfel vătămat și rănit, îl vor putea zdrobi discreditîndu-l.
31. Alte dezvoltări se nasc din teza acuzatorului și din ce i se opune. Adeseori apărătorul scoate primele argumente din caracterul acuzatului și, cîteodată, le tratează prin considerații generale: E de necrezut ca un tată să fie ucis de fiu, ca patria să fie trădată dușmanilor de un general. Este ușor să răspunzi că omul rău poate comite orice crimă, că de aceea există atîtea exemple, că este nedemn ca o crimă să fie justificată tocmai prin grozăvia ei.
32. Alteori se folosesc considerații proprii cauzei, desigur variate. Căci demnitatea acuzatului îl poate apăra. Uneori, însă, tocmai ea este folosită ca dovadă a faptei imputate, deoarece, datorită ei, a sperat că nu o să fie pedepsit. De asemenea, sărăcia, condiția umilă,

33. averea pot oferi argumente pro și contra, după talentul avocatului. Însă bunele moravuri și integritatea vieții trecute au fost absolut întotdeauna cel mai puternic sprijin. Dacă nu se va putea obiecta nimic vieții acuzatului, apărătorul va insista cu tărie asupra acestui punct. Acuzatorul, dimpotrivă, va limita cercetarea la chestiunea prezentată care singură formează
34. obiectul judecății; va spune că orice rău are un început, că prima nelegiuire nu se inaugurează prin vreo solemnitate. Acestea, cu privire la replică. Dar, în prima pledoarie, va dispune pe judecători să creadă că nu a voit, mai curînd decît că nu a putut să-i impute ceva din viața trecută. De aceea este mai bine să se abțină de la orice inectivă adusă vieții trecute, decît să aducă acuzatului vini ușoare, neînsemnate, sau evident false. Căci nu i se va mai acorda încredere pentru tot ce va spune ulterior. În plus, cine se abține de la orice critică poate lăsa impresia că a omis reproșurile ca fiind de prisos. Cine acumulează învinuiri fără importanță, mărturisește că nu are alt argument decît învinuirea vieții trecute a acuzatului,
35. și că a preferat să fie învins decît să tacă. Toate celelalte considerații, scoase obișnuit din caractere, le-am expus cu ocazia dezvoltărilor generale referitoare la argumente¹.

Urmează dovedirea bazată pe motive. Ea are în vedere mai ales minia, ura, teama, lăcomia, speranța, căci celelalte pasiuni se reduc la specii de-ale acestora. Dacă vreuna din aceste

¹ 5, 10, 20.

- pasiuni poate fi invocată împotriva acuzatului, datoria acuzatorului este să le înfățișeze drept
36. motive în stare de a duce la orice și trebuie să dezvolte pe acelea care îi vor servi ca argumente. Dacă nu, el trebuie să-și orienteze cuvîntarea în alt sens: să spună că au existat, poate, motive ascunse, că nu interesează din ce motiv a comis fapta, din moment ce a comis-o, sau că fapta este și mai odioasă tocmai pentru că nu a avut motiv. Apărătorul, dimpotrivă, de cîte ori va putea, va insista asupra ideii că nu pare verosimil să existe faptă fără motiv. Este un punct dezbătut de Cicero cu foarte mare vehemență în multe discursuri, dar îndeosebi în apărarea lui Varenus, care era apăsător de toate celelalte împrejurări; de aceea a și fost condamnat. Dacă acuzatorul precizează motivul faptei, avocatul va spune că motivul invocat este fals, fără greutate sau necunoscut acuzatului. Căci, uneori, pot exista motive necunoscute acuzatului; de pildă, dacă a fost lăsat moștenitor, sau dacă victima intenționase să-l dea în judecată. Dacă lipsesc celelalte mijloace, va spune că nu trebuie neapărat analizate motivele. Într-adevăr, poate fi om care să nu se teamă, să nu urască sau să nu-și facă speranțe? Și totuși, cei mai mulți încearcă aceste sentimente fără a se face vinovați. Dar nu trebuie să uităm că nu toate motivele au aceeași valoare pentru toate persoanele. Dacă pentru un ins sărăcia este cauza furtului, nu același va fi efectul sărăciei pentru un Curius sau un Fabricius.
37. Se pune problema dacă trebuie să se vorbească întâi despre motiv sau despre persoană.

- Oratorii au procedat felurit. Cicero însuși a dat prioritate adeseori motivelor. În ce mă privește, consider că e firesc să se înceapă cu persoana, dacă împrejurările procesului nu dau prioritate unuia din cele două procedee. Nu este oare o orînduire mai generală, o diviziune mai logică să cercetezi întâi dacă o astfel de crimă este în general de crezut, apoi dacă crima în speță este de crezut?
40. Interesul cauzei poate, totuși, răsturna și această ordine, cum poate schimba aproape orice. De asemenea, cercetarea nu trebuie să se rezume la motivele care au determinat voința, ci la acelea care au rătăcit-o, cum sînt beția, ignoranța. Căci dacă, într-o chestiune de calificare, ele sînt circumstanțe atenuante, dimpotrivă, într-o chestiune de fapt sînt agravante.
41. Și nu știu dacă poate exista vreun caz — îndeosebi într-un proces real — în care nici una din părți să nu vorbească despre persoană. Dimpotrivă, cercetarea motivelor adeseori nu servește la nimic. De pildă, în procesele de adulter sau furt, deoarece motivele acestor crime sînt evidente prin crimele înseși.
42. Se pare că după aceea trebuie studiate și intențiile, care deschid largi posibilități: este, oare, de crezut că acuzatul a putut spera că poate comite o astfel de crimă? Sau că va rămîne necunoscut, după ce o va comite? Sau că, chiar dacă are să fie descoperit, va fi achitat, sau că va scăpa cu o pedeapsă ușoară, sau tardivă, sau cu una din care va avea de suportat un neajuns mai mic decît bucuria ce-i aduce fapta?
43. Sau, poate, a socotit crima vrednică de pe-

deapsa suferită? Apoi, dacă ar fi putut-o comite într-un alt moment, în alt fel, mai cu ușurință sau mai în siguranță? Așa spune Cicero în *Pro Milone*¹, enumerînd foarte multe ocazii în care Clodius ar fi putut fi ucis de Milo fără să fie pedepsit. Apoi, de ce l-a atacat de preferință în acel loc, în acel moment, în felul acela? (punct discutat cu cea mai mare grijă

44. în apărarea aceluiași client). Oare, chiar dacă nu a fost minat de vreun motiv, a cedat sub imboldul unei porniri năvălnice și lipsit de judecată (căci în popor se zice că nelegiuirile nu sînt premeditate)? Sau a fost împins de obișnuința de a comite crime?

După ce s-a analizat bine prima parte, anume dacă a existat elementul intențional, se examinează dacă a existat posibilitatea. Aici se vorbește despre loc, timp. De pildă: furtul s-a petrecut într-un loc închis, frecventat, în timpul zilei — cînd pot fi mai mulți martori — sau

45. noaptea, cînd e mai grav? Se discută, așadar, dificultățile, ocaziile, care sînt foarte multe și tocmai de aceea nu au nevoie de exemple. A doua dezvoltare generală este: dacă nu a existat posibilitatea de a se comite fapta, procesul nu are bază. Dacă a existat urmează chestiunea dacă s-a comis. Dar această dezvoltare se referă la conjecturi asupra intenției, căci prin ele se stabilește dacă acuzatul a sperat sau nu în reușită. De aceea trebuie avute în vedere și mijloacele ca, de pildă, însoțitorii lui Clodius și ai lui Milo.

¹ *Mil.*, 14 și urm.

46. Chestiunea comiterii începe cu al doilea moment de timp, adică cu prezentul și după aceea cu împrejurările concomitente faptei, de pildă zgomotul¹, țipătul, geamătul. Momentului următor îi aparțin încercarea de a se ascunde, teama și alte împrejurări similare. Aceștia li se adaugă indiciile — despre care am vorbit².
47. De asemenea cuvintele și faptele, atît cele precedente cît și cele ce au urmat. Aceștia provin sau de la noi, sau de la alții. Cuvintele ne sînt mai dăunătoare și mai puțin utile cînd provin de la noi și nu de la altul. Ne sînt mai utile și ne dăunează mai puțin cuvintele de la alții decît ale noastre. Printre fapte, cîteodată ne sînt mai utile ale noastre, cîteodată cele străine, de pildă dacă adversarul a făcut ceva ce poate fi în favoarea noastră. În general însă faptele și vorbele noastre ne sînt mai dăunătoare decît faptele și vorbele altora.
48. În privința cuvintelor există, de asemenea, următoarea diferență: ele sînt sau limpezi, sau echivoce. Fie că provin de la noi, fie de la alții, cuvintele echivoce sînt, firește, mai puțin susceptibile atît de a ne fi utile, cît și de a ne dăuna. Totuși, cînd sînt spuse de noi, adeseori ne vătămă. De pildă ca în controversa următoare: „Un fiu, întrebare unde îi este tatăl, a răspuns: „oriunde este, trăiește »; dar tatăl a fost descoperit mort într-un puț“. Cuvintele echivoce ale altora nu ne pot vătămă niciodată, decît dacă autorul lor este necunoscut sau

¹ 5, 10, 45.

² 5, 9.

mort: „Într-o noapte s-a auzit o voce: «Păziți-vă de tiran»“. Și: „Un om, pe moarte, întrebat fiind cine l-a otrăvit, a răspuns: «Nu-ți este de nici un folos să știi»“. Dar dacă poate fi

50. interogat, el va rezolva ambiguitatea. În sfârșit vorbele și faptele noastre nu pot fi justificate decît prin intenție; cele ale altuia pot fi respinse în mai multe feluri.

Fac impresia, recunosc, că m-am referit la o singură categorie, la cea mai importantă, aceea a controverselor conjecturale. Dar cele spuse pot fi aplicate mai mult sau mai puțin tuturor. Căci în procesele de furt, depozit, împrumut de bani se scot argumente fie din posibilități (a existat oare un lucru care să fie în depozit?), fie din considerații relative la persoană: e de crezut că cineva a pus ceva în depozit la acest om, sau că acesta a dat cu împrumut, sau că reclamantul calomniază, sau că acuzatul neagă

51. datoria sau este un hoț. Dar și în acuzațiile de furt, ca și în cele de omor, se fac cercetări asupra faptei și făptașului. Pentru împrumut și depozitare de bani, există două chestiuni, dar care se tratează întotdeauna separat: S-au dat bani? Au fost ei înapoiți? Cazurile de adulter au specific faptul că, de obicei, sînt în pericol două persoane și că trebuie să se vorbească despre trecutul fiecăreia din ele, deși constituie o întrebare și dacă amîndouă persoanele trebuie

52. apărute împreună. În această privință ne va îndruma cauza însăși: dacă apărarea unei părți este utilă și celeilalte, le vom apăra împreună; dacă îi va dăuna, le vom separa. Dar, fiindcă

m-am exprimat că adulterul cuprinde de obicei (dar nu totdeauna) doi acuzați, să nu fiu învinuit de neatenție; în adevăr femeia poate fi acuzată singură de adulter cînd l-a săvîrșit cu un necunoscut, cînd au fost găsite acasă daruri, bani, și nu se știe cine i le-a dăruit; s-au găsit scrisori ale femeii și nu se știe cui erau destinate. De asemenea, în acuzațiile de fals pot fi învinuiți mai mulți sau unul singur. Cel care a întocmit înscrisul este obligat întotdeauna să garanteze semnătura; semnatul însă nu poate garanta întotdeauna înscrisul, căci a putut fi și el înșelat. Acela însă, despre care se zice că a apelat la serviciile lor și că falsul s-a comis în favoarea lui, va apăra și înscrisul, și pe semnatori. Aceleași sînt izvoarele de argumentare în cauzele de trădare și de încercare de a deveni tiran.

53. Însă practica din școală poate fi dăunătoare celor ce se pregătesc pentru for; fiindcă în școli scoatem în folosul nostru tot¹ ce nu se găsește în subiect. Acuzi de adulter: Cine este martor? Cine este denunțător? De trădare: Ce preț s-a dat? Cine este complicele? De otrăvire: Unde am cumpărat otrava? De la cine? 54. Cînd? Cu cît? Prin cine am dat-o? Pentru un acuzat că a încercat să devină tiran: Unde sînt armele? Ce escortă mi-am alcătuit? Nu neg că și acestea trebuie spuse și că trebuie utilizate în măsura îngăduită de rolul ales. Căci, și în for, voi cere anumite precizări cînd adversarul nu le va putea aduce. Dar altădată m-am lip-

¹ Cf. 4, 2, 28.

sit, în for, de o astfel de argumentare facilă, fiindcă aproape că nu se dezbate proces în care să nu se întâlnească una sau mai multe din aceste împrejurări.

56. În perorație, printr-un procedeu analog, unii oratori atribuie indiferent cui copii, părinți, doici. Mai curind aș admite să ceară adversarilor precizările care n-au fost făcute, decît să le inventeze.

Despre metoda de cercetare a intenției am vorbit îndeajuns cînd am indicat¹ următoarea diviziune: A voit? A putut? A făcut? Căci a examina dacă a voit corespunde cu a cerceta în ce scop a făcut; de fapt, înseamnă a cerceta

57. dacă a voit să facă un act criminal. Ordinea în care sînt prezentate faptele provoacă și ea încredere sau, dimpotrivă, le discreditează; căci faptele sînt cu atît mai mult în acord sau în contradicție unele cu altele, după felul cum sînt ordonate. Dar aceasta nu se poate sesiza decît în însăși complexitatea cauzelor. Trebuie totuși întotdeauna să examinăm legătura și raportul pe care diferitele părți le au între ele.

CAPITOLUL III

Despre definiție

1. După conjectură urmează definiția. Căci pentru cine nu poate nega fapta, cel mai ni-merit va fi să spună că nu a făcut ceea ce i se

¹ 7, 2, 27.

impută. De aceea, definiției i se aplică aceleași principii ca și conjecturii, numai că genul apărării este diferit, de pildă în cazurile de furt, de depozit de bani, de adulter. Căci, după cum spunem: „Nu am furat; nu am primit depozit de bani; nu am comis adulter“, la fel zicem: „Acesta nu este furt; acesta nu constituie un depozit de bani; acesta nu este un adulter“.

3. Uneori, de la calificare trecem la definiție, de pildă în acțiunile intentate pentru demență, maltratare, prejudicii aduse statului. În aceste cazuri, dacă nu putem justifica actele în ele însele, ne vine într-ajutor cunoscutul procedeu de a afirma că actul respectiv nu înseamnă maltratare, că nu înseamnă a prejudicia statul. Așadar, definiția este explicarea în termeni proprii, preciși și pe scurt a lucrului pus în discuție. Ea constă îndeosebi, așa cum s-a spus¹, în gen, specie, note diferențiale și note particulare. De pildă, dacă am da definiția noțiunii „cal“ (căci voi folosi un exemplu cit se poate de cunoscut), genul este: ființă însuflețită; specia: muritoare; diferența: lipsită de rațiune (căci și omul este muritor); însușire particulară: nechează.

4. Definiția se întâlnește în mai multe feluri de cauze. Căci sau se cade de acord asupra denumirii dar se caută cuprinsul ei, sau fapta este evidentă dar nu se cade de acord asupra denumirii ei. Cînd există acord asupra denumirii, dar există îndoială asupra lucrului însuși poate
5. interveni uneori conjectura. De exemplu, dacă

¹ Cf. 5, 10, 55.

- se ridică chestiunea: ce este divinitatea? Căci acela care neagă că divinitatea este un spirit care pătrunde în toate părțile universului, nu afirmă implicit că e fals și să denumești divină natura ei. Dovadă e Epicur¹, care i-a atribuit divinității formă omenească și i-a fixat locul între lumi. În ambele cazuri, se folosește aceeași denumire (divinitate); această denumire se potrivește de fapt lucrului și e de
6. domeniul conjecturei. Alteori se recurge la calificare. De exemplu cînd cercetăm ce este retorica: puterea de a convinge, sau știința de a vorbi corect? Este un caz foarte frecvent în cauzele judiciare. De fapt, de felul acesta e chestiunea: oare comite un adulter un bărbat surprins cu soția altuia într-un lupanar? Fiindcă aici discuția nu se duce asupra esenței faptei ci asupra calificării ei: dacă într-adevăr omul este vinovat; căci, dacă este vinovat, fapta nu poate fi altceva decît adulter. Opus este cazul cînd controversa se duce asupra unei denumiri care depinde de textul legii. Acest caz nu se prezintă în fața tribunalelor, decît din cauza termenilor care dau loc la proces. Oare omul care se sinucide este un ucigaș? Omul care a constrîns pe un tiran să se sinucidă, este un tiranicid? Oare descîntecele magicienilor sînt o otrăvire? Aici lucrul este evident și se știe că a te omori nu este același lucru cu a omori pe altul; că nu este același lucru a ucide un tiran cu a-l constrînge să se omoare; că descîntecele nu sînt identice cu băuturile aducă-

toare de moarte; cu toate acestea se cercetează dacă trebuie denumite cu același termen.

8. Abia de îndrăznesc să fiu în dezacord cu Cicero¹, care, după exemplul multor autori, zice că definiția se referă la identitate și diferență, pentru că întotdeauna cel care neagă că un anumit nume convine trebuie să arate care anume este mai potrivit. Totuși eu socot că în
9. definiție există, aș zice, trei specii. Căci uneori este vorba numai de a cerceta dacă termenul este potrivit — de exemplu, dacă un act comis într-un lupanar se poate numai adulter. Dacă susținem că nu convine, nu este necesar să arătăm ce înseamnă acest termen, fiindcă respingem întreaga acuzare. Alteori se cercetează dacă convine un nume sau altul: furt sau sacrilegiu, nu fiindcă nu ajunge să dovedești că nu este sacrilegiu, ci fiindcă este necesar să spui ce altceva este; în acest caz, ambele trebuie
10. definite. Alteori se cercetează, în lucruri contrare în aparență, dacă trebuie definite în același fel, deși fiecare din ele își are denumirea proprie; de pildă: băutură de dragoste și otrăvă².

Ori, în toate procesele de acest gen, se pune problema dacă și fapta respectivă trebuie denumită astfel, fiindcă numele asupra căruia se duce discuția se aplică, incontestabil, în alte cazuri. Este un sacrilegiu să furi un obiect sacru dintr-un templu; dar dacă furi obiectul aparținînd unui particular? Adulter înseamnă a avea relații intime, acasă, cu soția altuia;

¹ *Epicuri frg.*, p. 237, 6 M.

¹ Cf. 3, 6, 31; *Top.*, 22, 23; *Part.* 19.

² Vezi 8, 5, 31.

- dar într-un lupanar? Tiranucid înseamnă ucidere de tiran; dar a-l împinge la moarte? De
11. aceea *συλλογισμός* (silogismul), despre care voi vorbi mai tirziu¹, este un fel de definiție mai slabă, fiindcă în definiție se cercetează dacă un lucru trebuie denumit la fel cu altul, iar în silogism, dacă cutare lucru trebuie considerat identic cu un altul. Există o mare diversitate în definiții și din faptul că, deși ideea este aceeași ea nu este redată prin aceleași cuvinte. De exemplu: „Retorica este știința de a vorbi corect” sau „Retorica constă în a găsi bine argumentele și în a le enunța frumos” sau „Retorica constă în a vorbi conform calităților elocinței sau în a spune ce se cuvine”. Și trebuie să examinăm cum aceste definiții, deși nu sînt în dezacord în ce privește fondul, se deosebesc prin
 13. formă. Dar aceste probleme fac obiectul discuțiilor filozofice, nu al proceselor. Citeodată este nevoie să definești termeni mai obscuri și rari, ca, de exemplu *clarigatio*², *erctum citum*³; alteori termeni uzuali ca: *penus*, *litus*.

Această varietate determină pe unii să înglobeze definiția în categoria conjecturii, pe alții în calificare sau în chestiunile legale.

14. Unii nu au admis deloc acest raționament subtil, luat de la dialecticieni, considerîndu-l mai curînd o țesătură ingenioasă de vorbe

¹ 7, 8.

² *Clarigatio* — acțiunea de a revendica în numele statului, de la inamic, ceea ce a fost luat în mod injust.

³ *Erctum citum* — moștenire împărțită la repezeală; *penus* — cămară; *litus* — vopsire.

- iscusite, mai importantă pentru discuțiile filozofice decît referindu-se la îndatorirea oratorului. Într-adevăr, în dialog definiția are atîta putere încît prinde în lanțurile sale pe cel care trebuie să răspundă și îl obligă sau să tacă, sau chiar să conchidă fără să vrea un fapt
15. care-i este potrivit; totuși, în cauze utilitatea ei nu este aceeași. De fapt, noi trebuie să convingem pe judecător; chiar dacă l-am prins în lanțurile cuvintelor, dacă nu este de acord cu fondul însuși, în sinea lui va fi de altă părere.
- Însă pentru cine pledează, de ce este necesară o definiție atît de precisă? Oare, dacă nu voi spune: „Omul este o ființă muritoare, rațională”, nu voi putea, înfățișîndu-i toate însușirile trupului și sufletului printr-o expunere mai largă, să-l deosebesc de zei sau de
16. ființele necuvîntătoare? Ba, mai mult: același lucru poate fi definit în mai multe feluri. Așa face Cicero cînd spune: „Ce înseamnă termenul în general? Absolut toți”¹. Se poate prezenta și o dezvoltare mai largă și variată, cum au făcut, de cele mai multe ori, toți oratorii. Într-adevăr, la ei vom găsi foarte rar acea sclavie împrumutată de la obiceiul filozofilor de a te ține de termeni preciși. Și în
 17. *De oratore* a lui Cicero, M. Antonius² oprește să se facă acest lucru. Acest obicei este chiar primejdios, deoarece, dacă ne-am înșelat asupra unui singur cuvînt, facem impresia că am pierdut întregul proces. De aceea este preferabilă

¹ *Mur.*, 35, 73.

² *De or.*, 2, 25, 108 și urm.

- calea de mijloc, folosită de Cicero în *Pro Caecina*¹, anume explicarea fondului, fără ca forma să ne pună în primejdie: „Judecători², violență nu este numai ceea ce atinge corpul și viața noastră; este ceva cu mult mai grav, ceva care, prin amenințări de moarte, aduce spaimă în sufletul nostru și adesea îl clatină din starea
18. lui normală și îl aruncă în disperare“. De asemenea, putem face ca dovedirea să preceadă definiției. Astfel, în *Filipice*, Cicero demonstrează că Servius Sulpicius a fost ucis de Antonius și numai în încheiere definește astfel: „Căci, de bună seamă, acela a ucis, care a fost cauza morții“³. Totuși, nu aș nega că și definiția trebuie folosită dacă e în interesul cauzei și că, dacă o putem cuprinde într-o exprimare concisă, este și elegantă, și de foarte mare efect chiar, cu condiția, însă, să fie inatacabilă.
19. Ordinea definiției este precisă: „Despre ce crimă este vorba? Fapta în chestiune constituie crima de care e vorba?“ și, în general, este mai greu să dai o definiție decât să o explici concret.
- În ce privește punctul „Ce constituie fapta comisă“ există o dublă sarcină: să susținem definiția noastră și s-o dărimăm pe a părții
20. adverse. Tocmai de aceea, în școală, unde noi înșine imaginăm combaterea, trebuie să pre-

¹ *Caec.*, 15, 42.

² Judecători, denumiți în cazul în speță „recuperatores“; e vorba de un tribunal cu o procedură mai rapidă și competent într-un mare număr de cazuri.

³ *Phil.*, 9, 3, 7.

- zentăm două definiții, cele mai bune posibile. În for, însă, trebuie să fim atenți ca definiția să nu fie inutilă sau fără raport cu cauza, sau ambiguă sau în contradicție cu interesele noastre, sau comună cu a adversarului. Nici unul
21. din aceste defecte nu poate surveni decât din vina avocatului. În schimb, vom reuși să definim corect, dacă mai întâi, ne fixăm în minte scopul către care tindem; căci numai astfel vom putea acomoda cuvintele intenției. Și, pentru a fi mai explicit, nu ezit a folosi precunoscutul exemplu: „Cel care a sustras din templu banii unui particular este acuzat de
22. sacrilegiu“. Vina este manifestă; chestiunea se pune dacă termenul prevăzut de lege convine acestei acuzații. Așadar se cercetează dacă fapta este un sacrilegiu. Acuzatorul, fiindcă banul a fost sustras într-un templu, va folosi acest termen. Învinuitul, fiindcă a sustras un ban privat, susține că nu este sacrilegiu, însă recunoaște că e un furt. Așadar, acuzatorul va defini astfel: „Sacrilegiu înseamnă a sustrage
23. ceva dintr-un loc sacru“. Învinuitul va defini așa: „Sacrilegiu înseamnă a sustrage un obiect sacru“. Fiecare din ei doi combate definiția celuilalt.
- O definiție se răstoarnă în două feluri: ca falsă sau ca incompletă. Căci a treia posibilitate, anume ca definiția să nu aibă nici o legătură cu chestiunea, nu se întâmplă decât
24. avocaților proști. În cazul nostru, acuzatul spune că definiția acuzatorului este falsă. Acuzatorul însă nu poate spune că definiția învinuitului este falsă, căci sacrilegiu înseamnă

sustragerea de obiect sacru, dar el spune că este incompletă; de fapt, trebuie adăugat: „sau într-un loc sacru“.

25. Se face însă foarte mult uz, în susținerea și respingerea definiției, de notele proprii și diferențiale; uneori și de etimologie. Totuși pe toate acestea, ca și în celelalte cazuri, le confirmă echitatea, uneori chiar conjecturile create de minte.

Folosirea etimologiei este foarte rară. Ce înseamnă *tumultus* (răscoală), dacă nu o astfel de tulburare încît produce o teamă (*timor*) mai mare? De aici a și provenit denumirea de *tumultus*¹.

26. În privința notelor proprii și diferențiale, se cere mare subtilitate. De pildă, cînd se cercetează dacă debitorul², pe care legea îl obligă să servească creditorului pînă se achită, este un sclav (*servus*). O parte definește astfel: „Este sclav acela care se află, după lege, în sclavie“. Cealaltă: „Acela care se află în sclavie conform aceluiași reguli de drept ca sclavul“, sau, cum au spus cei mai vechi „Cine se află în sclavie în calitate de sclav“. Această definiție, deși se deosebește întrucîtva, este inutilă totuși, dacă nu este sprijinită de note proprii și de diferențe. De fapt, adversarul va zice că „Acela se află în sclavie ca un sclav“ sau „conform aceluiași reguli de drept ca și sclavul“. Să vedem, așadar, notele proprii și diferențiale

¹ Cf. *Phil.*, 8, 8, 13, unde Ciceron propune etimologia „timor multus“.

² Cf. 3, 6, 25.

pe care le-am atins pe scurt și în trecere, în cartea a cincea¹. Sclavul pus în libertate devine liber; debitorul, reprimindu-și libertatea, redevine cetățean liber. Sclavul nu-și va obține libertatea fără învoirea stăpînului; debitorul, plătind, o va cîștiga și fără asentimentul stăpînului. Sclavul e în afara legii; debitorului se aplică legea. Notele proprii ale omului liber, pe care nu le are nimenea în afară de omul liber, anume *praenomen*², *nomen*, *cognomen*, tribul, le are și debitorul.

28. Analizînd cu de-amănunțul „despre ce anume este vorba?“ aproape că am tratat și chestiunea: „oare cazul nostru intră în această definiție?“ De fapt, noi urmărim ca definiția să se potrivească cauzei noastre. Dar aici un element foarte important este calificarea, de pildă, cînd se cercetează „Dacă dragostea este o nebunie“. Aici vor interveni dovezile,

¹ 5, 10, 60.

² În timpul republicii, romanii purtau în general trei nume: *praenomen*, numele personal; *nomen*, (*nomen gentilicium*), numele ginții din care făceau parte și *cognomen* (po-recla); de exemplu Caius Iulius Caesar. Erau cam treizeci de prenume, dintre care se foloseau în general zece și se prescurtau: Caius = C., Marcus = M., Titus = T., Tiberius = Ti. etc. Fetele primeau ca nume personal numele ginții în forma feminină: Iulia, Tullia etc. Cei adoptați mai primeau un *cognomen secundum* sau *agnomen* format cu sufixul *-anus* din *nomen gentilicium* de origine; de exemplu P. Cornelius Scipio Aemilianus = P. Cornelius Scipio — adoptat din ginta Aemilia. Învingătorii primeau *agnomen* de la orașul, țara, poporul, pe care l-au supus, de exemplu P. Cornelius Scipio Aemilianus Africanus Minor. Libertzii luau *nomen* și *cognomen* de la stăpînul care i-a eliberat.

despre care Cicero¹ spune că sînt proprii definiției, că se scot din antecedente, din consecințe, din împrejurări legate de chestiune, din contradicții, din cauze, efecte, din cazuri similare, toate argumente despre a căror natură am vor-

29. bit². În *Pro Caecina*³, Cicero a expus pe scurt începuturile, cauzele, efectele, antecedentele și consecințele: „Prin urmare, de ce fugeau? De frică. De ce se temeau? De violență, de bună seamă. Puteți, deci, nega începuturile cînd admiteți rezultatul?” El a folosit și analogii: „Ceea ce se numește violență în timp de război, nu se va
30. numi la fel și în timp de pace?”⁴ Dar chiar din contrarii se scot argumente; de exemplu cînd se cercetează dacă o băutură de dragoste este o otravă sau nu; fiindcă o otravă nu poate fi o băutură de dragoste.

Pentru ca al doilea gen de definiții să fie mai evident tinerilor mei (căci pe tineri îi voi considera întotdeauna ai mei) voi folosi, și aici, un exemplu de controversă imaginară:

31. „Niște tineri, obișnuieți să petreacă împreună, au hotărît să cîneze pe țărmul mării. Cum unul din ei lipsea de la cină, tinerii au făcut un mormînt și au scris pe el numele celui absent. Tatăl acestuia, acostînd dintr-o călătorie de dincolo de mare chiar pe acest țărm, a văzut scris numele fiului și s-a spinzurat. Tinerii sînt acuzați de a fi cauza morții lui.” Iată definiția acu-

¹ *Top.*, 23, 88.

² 5, 10, 73.

³ *Caec.*, 15, 44.

⁴ *Caec.*, 15, 43.

zatorului: „Cauza morții este acela prin care cineva a murit”. A acuzatului: „Cel care a comis intenționat o faptă care duce neapărat la moarte un om”. Lăsînd la o parte definiția, acuzatorului îi ajunge să spună: „Voi ați fost cauza morții, căci prin voi a pierit omul, fiindcă dacă nu ați fi procedat așa, el ar

33. trăi încă”. I se aduce replica: „Din faptul că cineva a cauzat moartea cuiva nu rezultă, implicit, că trebuie condamnat; în cazul acesta ar trebui condamnați acuzatorul, martorul ori judecătorul care a pronunțat o condamnare capitală. Și nu întotdeauna cauza constituie și vina. De exemplu: îndemni pe cineva să călătorească cu corabia sau inviți la tine un prieten care locuiește de cealaltă parte a mării; acesta piere într-un naufragiu. Sau, inviți un prieten la masă; acesta, în urma unei indigestii, moare. La fel, nu fapta tinerilor de mai sus a fost cauza morții, ci credulitatea bătrînului, slăbiciunea lui în a suporta durerea, căci, în definitiv, dacă ar fi fost mai curajos sau mai înțelept, ar trăi încă. În plus, tinerii nu au avut nici o intenție rea, iar tatăl ar fi putut bănui, chiar după locul mormîntului, ori după cum se vedea că a fost ridicat în grabă, că nu era un mormînt adevărat. Prin urmare, de ce trebuie pedepsiți tinerii, cînd nu există în ei nici un element criminal în afară de mină?”

35. Uneori, definiția este necontestată; asupra ei sînt de acord ambele părți. De pildă, Cicero spune: „Maiestatea rezidă în puterea și în

36. demnitatea numelui poporului roman¹. Cu toate acestea se pune problema: oare maiestatea lui a fost lezată? ca, de pildă, în cauza lui Cornelius². Dar, deși poate face impresia că se impune o definire, totuși, fiindcă nu se discută definirea, punctul de judecată e de domeniul calificării și mai curînd trebuie să intre în aceea situație de care am amintit întîmplător³; dar, în ordinea logică, ea constituie subiectul ce trebuie abordat imediat.

CAPITOLUL IV

Despre calificare

- Există, de fapt, o altă calificare, care se referă la un cuvînt considerat în sensul său cel mai general. Calificarea nu se mărginește la un singur aspect. Uneori cercetează natura și forma obiectului în discuție: „Oare sufletul este nemuritor? Divinitatea are chip omenesc?”⁴, alteori se interesează de mărime și număr: „cît de mare este soarele? Există o singură lume?” Toate aceste probleme se tratează, e adevărat, prin conjectură; totuși, presupun
- o cercetare în privința calificării. Se întîlnesc uneori și în suaserii. De pildă, „Cezar deliberază dacă e cazul să atace Britania”: va trebui să se examineze natura Oceanului,

¹ *Part.*, 30, 105.

² Această parte a discursului nu s-a păstrat.

³ Cf. 3, 6, 31 și urm.

dacă Britania este o insulă (căci atunci nu se știa acest lucru), care îi este suprafața, cu ce număr de ostași trebuie atacată.

Tot de calificare aparțin aprecierile dacă o faptă trebuie făcută sau nu, trebuie căutată sau evitată. Aceste aprecieri se întîlnesc, îndeosebi, în suaserii, dar sînt frecvente și în controverse, cu singura deosebire că în primele este vorba de viitor, în ultimele de trecut.

- De asemenea, aparțin genului demonstrativ toate cite intră în această situație: se constată că fapta există; se cercetează care este cauza faptei.

Orice proces se duce fie asupra răsplății, fie asupra pedepsei, sau asupra mărimii acestora. Așadar felul cauzei este considerat sau în el însuși sau prin comparație: în primul caz, se dezbate ce e just, în al doilea se examinează ce e mai just sau ce este cel mai just.

Cînd judecata se referă la o pedeapsă, avocatul sau justifică vina imputată, sau o atenuează, sau o scuza, sau, după cum socot unii, recurge la rugăminți.

- Cea mai puternică apărare constă în a susține că fapta imputată este, în sine, onorabilă. De exemplu: „Un fiu este alungat de tatăl său fiindcă, împotriva voinței lui, s-a făcut ostaș, a ocupat funcții publice, s-a căsătorit”. Noi apărăm ceea ce a făcut. Această formă de apărare este denumită de discipolii lui Hermaforas κατ' ἀντίληψιν. În latinește nu o găsesc tradusă exact: este redată prin termenul „absolută”, căci chestiunea se referă la fapta în sine, dacă este justă sau nu.

5. Tot ce este just e fondat sau pe natură sau pe convenție. Din natură e just actul care are în sine valoare morală. Din această categorie fac parte pietatea, buna credință,
6. stăpînirea de sine și altele asemenea. Unii adaugă și: „a face la fel“. Aici însă lucrurile nu trebuie considerate superficial: căci violența ca răspuns la violență, ca și talionul nu au nimic nejust față de agresor; însă, din faptul că actele sînt de același fel, nu înseamnă și că actul săvîrșit primul a fost just. Pentru ca ambele să fie juste, trebuie să se facă după aceeași lege, în aceleași condiții. De altfel, cred că faptele înseși nu sînt la fel; ele se deosebesc în vreun punct cit de mic. Justiția se bazează pe lege, datină, precedent juridic, acord.
7. Al doilea gen de apărare este acela în care fapta, considerată în sine, neputînd fi justificată, este apărută prin mijloace împrumutate din împrejurări exterioare ei. Grecii numesc acest gen de apărare κατ' ἀντίθεσιν. Nici acest termen nu a fost tradus exact în latinește:
8. se redă prin „cauză împrumutată“ (*assumptiva causa*). În acest gen mijlocul cel mai eficient constă în justificarea actului prin cauza lui. Așa este apărarea lui Oreste, a lui Horatius, a lui Milo. Este ceea ce numim ἀντέγκλημα, fiindcă întreaga noastră apărare constă în acuzarea aceluia pe care îl cheamă în judecată. „A fost ucis; dar era un tîlhar, i s-au scos ochii, dar era un jefuitor“.
9. Mai există un al treilea gen de apărare, scos din motivarea faptei. Este contrar primului, căci fapta nu se apără nici prin natura ei, ca

- într-o chestiune completă, nici opunînd-o altei fapte, ci invocînd vreun avantaj pentru stat, pentru mai mulți oameni, chiar pentru adversarul însuși, uneori chiar pentru propriul nostru interes, dacă fapta va fi de așa natură că legea permite s-o facem în propriul nostru interes. Acest procedeu nu poate fi util contra
10. unui străin care se sprijină pe un text de lege; în neînțelegerile de familie, poate. De pildă, tatăl dat în judecată pentru alungarea fiilor, soțul acuzat de soție că a maltratat-o, și fiul care-și acuză tatăl de demență fac depoziii — fără să roșească — declarînd că au avut mare interes s-o facă. În astfel de cazuri, însă, este preferată cauza aceluia care vrea să evite anumite inconveniente, decît a aceluia care caută avantaje.
 11. Situații similare se întîlnesc și în cazurile oferite de viața reală. De fapt, ceea ce în școli se spune relativ la fiii alungați, în for se spune relativ la fiii dezmoșteniți de părinți și care își revendică bunurile în fața centumvirilor. Ceea ce acolo se aplică relativ la maltratare, aici se aplică la revendicarea zestrei soției, cînd se cercetează din vina căruia dintre cei doi soți s-a ajuns la divorț. Ceea ce acolo se numește demență, aici e numit cerere de curatelă.
 12. Chestiunii de utilitate îi aparține și apărarea prin care susținem că procedînd altfel ar fi fost mai rău. Căci comparînd două rele, răul mai mic pare un bine. De pildă dacă Mancinus justifică tratatul cu numantinii¹ susținînd că

¹ Vezi 3, 8, 3.

armata ar fi pierit, dacă nu ar fi semnat tratatul. Acest gen este denumit în grecește ἀντίστασις; ai noștri îl denumesc comparativ.

13. Acestea, cu privire la apărarea faptei. Dacă fapta însă nu poate fi apărată nici prin ea însăși, nici prin mijloace exterioare, cel mai bine este să trecem vina asupra altuia, dacă putem. De aceea translațiunea a fost admisă chiar în cauzele bazate pe un text¹. Prin urmare, uneori vina este aruncată asupra unei persoane. De exemplu, dacă Gracchus², acuzat de a fi semnat tratatul cu numantinii (se pare că de teama acestei acuzări a adus în timpul tribunatului său legi în favoarea poporului), ar spune
14. că a fost mandatarul generalului său. Alteori trecem vina asupra unui lucru. De pildă dacă un legatar nu ar fi executat clauzele testamentului spunând că legile se opun. Este ceea ce denumim μετάστασις.

Dacă și aceste posibilități lipsesc, rămîne scuza. Ea se justifică sau prin ignoranță (de pildă: cineva a însemnat cu fierul roșu³ pe un fugar; constatîndu-se că respectivul era om liber, învinuitul se scuză că n-a știut) sau prin forță majoră (de exemplu: un soldat nu s-a prezentat la expirarea concediului și spune că

15. a fost reținut de revărsări de ape sau de boală).

¹ Vezi 3, 6, 53, 78.

² *Or. frg.*, p. 247 M.

³ Pe sclavii fugari ca și pe hoți îi stigmatizau arzîndu-le pe frunte cu fier roșu litera F (*fugitivus, fur*); pe calomniatorii dovediți în chestiuni criminale (*indicium calumniarum*) cu litera K; mai tirziu, și pe soldați, înainte de depunerea jurămintului, îi însemnau arzîndu-le puncte pe piele.

Adeseori pentru scuzarea vinei este invocată întîmplarea. Alteori spunem că fapta este rea, dar că intenția era bună. Pentru ambele cazuri există multe și evidente exemple: de aceea nu este necesar să dau eu altele.

16. Dacă nu vom putea utiliza nici unul din mijloacele enunțate mai sus, trebuie să vedem dacă nu putem atenua vina. Este ceea ce unii retori obișnuiesc să denumească stare de cantitate¹. Dar întrucît se referă la o pedeapsă sau la o răsplată, starea de cantitate este determinată de calitatea faptei. De aceea consider că se încadrează în starea de cauză căreia îi aparține și ceea ce grecii raportează la număr. Căci ei disting *πηλικότης* și *ποσότης*²; noi le denumim pe ambele cu un singur termen.
17. Ultima posibilitate este implorarea³, despre care majoritatea autorilor susțin că niciodată nu intervine în tribunale. Se pare că Cicero însuși mărturisește acest fapt în *Pro Ligario*, cînd spune: „Într-adevăr, am susținut multe procese alături de tine, Cezar, cît timp interesul funcțiilor tale te ținea în for. Niciodată, însă, nu am spus: «Iertați-l, judecători; a greșit; s-a înșelat; nu s-a gîndit; dacă vreodată de azi înainte» etc.”⁴ Însă în senat, în fața poporului, în fața împăratului și în oricare instanță
18. unde clemența are drept să se exercite, implo-

¹ Cf. 3, 6, 23, 51, 53.

² *πηλικότης* cantitate raportată la mărime;

ποσότης cantitate raportată la număr.

³ Prin *deprecatio* acuzatul, mărturisindu-și greșeala și intenția de a o comite, cere să-i fie iertată.

⁴ *Lig.*, 10, 30.

rarea își are locul. Aici sînt foarte eficace următoarele trei considerente, referitoare la caracterul acuzatului: antecedentele vieții, dacă a fost un om fără pată, dacă a adus servicii statului, dacă, pentru viitor, sperăm că va trăi fără să comită greseli, și că va fi util. În al doilea rînd, dacă alte nenorociri, primejdia prezentă, sau regretul manifestat par a-l fi pedepsit îndeajuns. În sfîrșit, considerații exterioare:

19. noblețea, rangul, rudele, prietenii. Totuși, suprema speranță trebuie pusă în persoana care instruește procesul, în caz că achitarea îi va aduce elogiul că s-a dovedit milos, mai curînd decît dezaprobarea slăbiciunii lui.

Dar și în fața tribunalelor, chiar dacă nu în orice gen de cauză, totuși într-un mare număr, și acest fel de argumentare își are adeseori locul. Căci e frecventă următoarea diviziune: „Chiar de ar fi comis, ar trebui iertat”. Și acest fel de apărare a reușit de multe ori în cauzele dubioase. De altfel, toate perorațiile se susțin, de

20. obicei, cu acest mijloc. Uneori chiar esența întregii apărări rezidă aci. De exemplu, un tată a declarat în mod expres că și-a dezmoștenit fiul fiindcă acesta s-a îndrăgostit de o curtezană. Aci nu are loc decît chestiunea dacă tatăl nu ar fi trebuit să fie indulgent față de această greșală și dacă centumvirii nu ar trebui să-l ierte. Dar chiar în acțiuni penale fondate pe text precis¹, împărțim astfel cauza: Oare pe-

¹ *In formulis* — magistrații investiți cu *imperium* aveau dreptul să dea ordonanțe fie ocazionale (*edictum*), fie valabile pentru toată durata magistraturii lor (*edictum perpetuum*).

deapsa a fost meritată? Trebuie ea executată? Este exactă însă remarca retorilor la care mă refeream mai sus, că o astfel de apărare nu ajunge pentru ca acuzatul să fie achitat de judecători.

21. Referitor la răsplată se cercetează două lucruri: Cel care-o pretinde este vrednic de ea? E vrednic de o răsplată atît de mare? Cînd două persoane pretind răsplata: Care din ele este mai vrednică? Dacă sînt mai multe persoane: Care e cea mai vrednică? Aceste puncte se dezbate ținînd seama de natura serviciilor. Și vom ține seama nu numai de faptă — fie că trebuie pusă în evidență prin ea însăși, fie că trebuie comparată — ci și de persoană.
22. Căci este important dacă pe un tiran l-a ucis un tînăr sau un bătrîn, un bărbat sau o femeie, un străin sau o rubedenie. Locul, de asemenea, trebuie examinat sub diverse aspecte: dacă fapta s-a petrecut într-o cetate obișnuită cu tiranii, sau întotdeauna liberă; într-o fortăreață sau într-o casă particulară. De asemenea trebuie cercetat modul în care s-a săvîrșit (cu sabie ori cu otravă?) și timpul (în vreme de război sau de pace?). Cînd intenționa să renunțe la această putere, sau cînd avea să îndrăznească o nouă nelegiuire? În privința

Foarte important era *edictum perpetuum* dat de pretor la intrarea lui în funcțiune, pentru că în el fixa principiile (și în parte modalitățile) după care aveau să se judece procesele în timpul magistraturii sale. Pretorul sau pretorii care îi urmau, puteau adopta acest *edictum perpetuum*; în cazul acesta, el devenea *edictum translativum* (edict perpetuu în continuare).

23. serviciilor aduse, se ține seama de risc și dificultate. De asemenea, în caz de dărnicie, interesează autorul; căci merită mai mare apreciere un sărac decât un bogat, cine dăruiește primul, decât cine întoarce darul; un tată de familie decât o persoană fără copii. De asemenea, cu ce scop a făcut darul, în ce împrejurare, cu ce intenție, adică în nădejdea unui profit personal sau nu, și alte considerații de genul acesta. Tocmai de aceea calificarea pretinde străduință mare din partea oratorului, fiindcă, în amindouă sensurile talentul are un cîmp foarte vast și nicăieri nu are atîta importanță tre-
24. zirea de sentimente. Conjectura, de fapt, cuprinde adeseori și dovezi aduse din afară, iar argumentele și le ia din subiect. A arăta cum trebuie calificat fiecare lucru este de domeniul elocinței: aici ea domnește, ea e suverană, ea singură triumfă.

- Verginius înglobează în această categorie cauzele de alungare a fiilor, de demență, de maltratare a soției și cererile fetelor orfane de a încheia căsătorie. De fapt, în general, așa este; și s-au găsit mulți retori care consideră
25. aceste subiecte drept îndatoriri morale. Însă legile pe care se bazează aceste subiecte cuprind uneori și alte situații. Căci majoritatea lor presupune uneori și o conjectură, cînd acuzaatul susține că nu a comis actul, sau că l-a comis cu intenție bună (exemple de felul acesta sînt multe), și cînd se definește demența sau răul tratament. Căci legile pe care se bazează aceste
26. subiecte implică de mai înainte, de obicei, chestiunile, dar din acestea nu decurge situația ca-

uzei. Totuși, cînd nu vom putea face apărarea pe situații de fapt, ne vom sprijini pe temeuri de drept, invocînd cite și ce fel de cauze de alungare de fii nu sînt îngăduite și căror reclamații de rău tratament nu li se dă curs, precum și cui nu i se permite să facă acuzări de demență.

27. Există două temeuri pentru alungarea fiilor. Primul, pentru săvîrșirea unei nelegiuiri, de pildă răpire sau adulter. Al doilea, pentru o nelegiuire, aș zice pendentă și încă în curs de săvîrșire, ca, de exemplu, alungarea fiului fiindcă nu se supune tatălui. Primul caz implică întotdeauna o pledoarie aspră din partea tatălui care își alungă fiul, (căci fapta odată săvîrșită nu poate fi schimbată). În cazul al doilea este în parte blindă, și seamănă cu un sfat (căci un tată e mai bucuros să-și îndrepte fiul decât să-l alunge). În ce privește pe fii, dimpotrivă, în ambele cazuri trebuie folosit un ton de supunere și alcătuit pentru a
28. îmblîzi pe tată. Știu că nu sînt de acord cu acei care atacă pe tată folosind figuri de stil. Nu aș îndrăzni să susțin că nu trebuie procedat astfel niciodată (de fapt, se poate ivi cazul care să pretindă această atitudine). Trebuie, însă, evitat de cite ori se poate proceda altfel. Despre figuri însă, vom trata în altă carte¹.
29. Acțiunile pentru rău tratament nu diferă de acțiunile referitoare la alungarea fiilor; căci și ele pretind, în acuzări, aceeași moderație. Și procesele pentru demență se intentează fie

¹ 8, 6; 9, 1-3.

30. pentru o faptă săvârșită, fie pentru o faptă care poate fi săvârșită sau nu. Cînd fapta a fost săvârșită, acuzatorul are cîmp liber de atac; totuși va proceda acuzînd fapta însăși, iar pentru persoana tatălui, se va arăta înduioșat, ca și cum a greșit din cauza bolii. Însă, cînd fapta poate fi încă schimbată, îl va ruga și îndemna mult, și, în cele din urmă, se va plînge că starea de demență a tatălui, nu caracterul, se opune rațiunii. Cu cît îi va lăuda mai mult purtarea anterioară, cu atît mai ușor
31. va dovedi că boala l-a schimbat. Acuzatul, de cîte ori cauza îi va permite, va trebui să fie moderat în apărare, fiindcă în general, minia și întăritarea seamănă cu nebunia. Toate aceste cauze au ca punct comun faptul că acuzații nu apără întotdeauna fapta comisă, ci, adeseori, o scuză și invocă iertarea. Căci este un proces de familie, în care, uneori, ajunge pentru obținerea achitării faptul că se greșește pentru prima oară, că a fost un moment de dezorientare și că vina este mai ușoară decît se impută.
32. Calificării îi aparțin și alte multe feluri de controverse: injuriile: într-adevăr, deși inculpatul neagă uneori fapta, de cele mai multe ori pledoaria se bazează pe fapt și intenție; alegerea unui acuzator, debateri denumite divinații. Într-o acțiune de genul acesta, Cicero, care acuza pe Verres la cererea aliaților noștri, a folosit următoarea diviziune¹: trebuie avut în vedere pe cine îl vor, îndeosebi ca avocat, aceia a căror răzbunare este în cauză, pe cine

¹ În *Divinatio in Caecilium*.

34. îl vrea cel mai puțin acuzatul. Cele mai frecvente însă sînt chestiunile următoare; care din doi are motive mai puternice pentru a acuza, care din doi va aduce mai mult talent și energie, care va pleda cu mai multă bună-credință?
35. Mai sînt cauzele de tutelă; în aceste procese se cercetează, de obicei, dacă tutorele trebuie anchetat și asupra altor probleme decît cele referitoare la calcule materiale, dacă el trebuie să răspundă numai pentru prohibitatea lui, nu și pentru pricepere și rezultatul final.
- Asemănătoare cu acest gen sînt procesele intentate pentru reaua îndeplinire a unei procuri, denumite, în for, gestiuni de afaceri;
36. căci există acțiune și cu privire la un mandat. În afară de acestea, în școli se imaginează procese referitoare la o faptă rea neprevăzută de legi; în ele se cercetează dacă o atare faptă e menționată de lege, sau dacă fapta constituie o culpă; rareori amîndouă chestiunile.
- La greci acțiunea pentru reaua îndeplinire a unui mandat este frecventă și are loc în cauze reale: de obicei se examinează, în drept, dacă este permis a se proceda altfel decît prevede mandatul și pînă cînd durează acesta, deoarece unele mandate constau în transmitere de mesaj, altele în aducere de răspuns.
37. Astfel este cazul lui Heius, care, după îndeplinirea misiunii, a depus împotriva lui Verres. Totuși mai importantă este calificarea faptelor.
- Există apoi procese pentru activitate dăunătoare statului, din care provin cunoscutele subtilități juridice: Ce înseamnă a dăuna statului? Inculpatul a dăunat sau numai nu a adus

servicii? Interesele statului au suferit din partea inculpatului, direct sau indirect? Totuși principalul constă în fapte.

- Urmează acuzațiile de ingratitude, unde se cercetează dacă acela împotriva căruia pledezi a primit o binefacere. Rareori trebuie negată fapta, căci e ingrat cine neagă. Cît a primit? A întors binefacerea? Trebuie negreșit socotit ingrat acela care n-a întors-o? Ar fi putut-o întoarce? Trebuia să facă ceea ce i se pretindea? Ce intenție are acuzatul?

Sînt mai simple cauzele de repudiare injustă a soției, controversate care oferă particularitatea că reclamanta se apără, iar acuzatul învinuiește.

39. Sînt cazuri cînd cineva expune în fața senatului motivele care îl împing la sinucidere; aici se pune o singură chestiune de drept: dacă acela care vrea să se sinucidă pentru a se sustrage acțiunii legilor trebuie împiedicat; celelalte chestiuni țin de calificare.

Se imaginează cauze referitoare la testament, în care se discută numai calificarea, ca în controversa amintită mai sus¹, în care filozoful, doctorul și oratorul sînt în neînțelegere referitor la sfertul din averea lăsată de tată celui mai vrednic dintre fii. De asemenea, cazul cînd rude de același grad cer mina unei orfane și se cercetează care este cel mai potrivit.

40. Nu intenționez însă să epuizez toate speciile (căci se pot imagina încă multe), nici

toate chestiunile care se ridică, deoarece ele se schimbă după împrejurări. Mă rezum să admir pe Flavus¹, foarte mare autoritate pentru mine, care a delimitat atît de mult calificarea, deoarece tratatul său a fost compus numai pentru școală.

41. De asemenea, cum am arătat², cantitatea, fie că e vorba de măsură, fie de număr, se înglobează totuși, chiar dacă nu întotdeauna, în calificare. Măsura se determină uneori prin aprecierea faptei: prin proporțiile vinii sau ale binefacerii; alteori printr-un punct de drept, cînd se dezbate pe baza cărei legi trebuie cineva pedepsit sau onorat: Corupătorul trebuie să plătească zece mii de sesterți³, sumă prevăzută pentru acest gen de crimă, sau, fiindcă tînărul pîngărit s-a spînzurat, trebuie condamnat la moarte ca fiind cauza morții acestuia? Aici se înșeală cei care susțin că se poate alege între două legi. Căci controversa nu se duce asupra celor zece mii de sesterți, care nici nu sînt preținși. Judecata se duce asupra problemei dacă acuzatul este cauza morții.

43. Cantitatea intră și în conjectură cînd se dezbate dacă cineva trebuie pedepsit cu exil perpetuu sau pe cinci ani; căci se cercetează dacă a comis cu bună știință omorul.
44. Și chestiunea ce se referă la număr depinde

¹ E vorba de Verginius, menționat la acest capitol la paragraful 24.

² 7, 4, 16.

³ Cf. 4, 2, 69.

de lege; Thrasybulus¹ merită treizeci de premii? Doi hoți care au furat împreună o sumă de bani trebuie fiecare să plătească de patru ori sau de două ori suma furată? Dar aici se apreciază și fapta; totuși regula de drept în sine depinde de calificare.

CAPITOLUL V

Despre calificarea judiciară

1. Acuzatul care nu va nega fapta, care nu va pretinde că alta este calitatea faptei săvârșite și care nici nu va justifica-o, se sprijină, în mod necesar, pe dreptul său, din care se află de cele mai deseori chestiunea acțiunii.
2. Chestiunea aceasta nu precede întotdeauna — cum au crezut unii — judecata, ca în deliberările în fața pretorilor, când se pune în discuție dreptul acuzatorului de a intenta acțiune, ci, de cele mai multe ori, are loc chiar în cursul procesului. Această constatare are un dublu aspect, după cum dezbateră se referă la obiectul reclamației sau la o *praescriptio*². Au exis-

¹ Flindea a alungat din Atena pe cei treizeci de tirani și a instaurat democrația.

² *Praescriptio* — mențione făcută de pretor la începutul actului scris de el (*formula*) prin care da curs unei judecăți. În *praescriptio*, pretorul preciza (în interesul reclamantului — *ex parte actoris* — sau al pîrîtului *ex parte rei* — după caz) criteriul conform căruia avea să judece cazul judecătorul. De exemplu: un creditor revendică datoria după o mare scurgere de vreme; debitorul arată pretorului că au trecut 30 de ani

tat retori care au considerat *praescriptio* ca pe o situație aparte, ca și cum aceasta n-ar ridica aceleași chestiuni ca și celelalte legi.

4. Când un proces se bazează pe o *praescriptio*, nu este necesar să se cerceteze însuși fondul afacerii. Un fiu opune o excepție (*praescriptio*) tatălui său care și-a pierdut drepturile civile; judecata se referă numai la chestiunea dacă are dreptul să o facă. Totuși, de câte ori vom putea, va trebui să facem ca judecătorul să fie de acord și cu fondul afacerii, căci astfel va privi mai binevoitor dreptul nostru. De exemplu, în cazurile de cauțiuni impuse prin interdicte pretoriene, chiar dacă nu este vorba de proprietate, ci numai de posesiune, va fi bine să arătăm că noi am fost nu numai posesorii, ci chiar proprietarii bunului posedat. Dar, mai adeseori încă, se ridică problema intenției: „Un viteaz poate obține răsplata pe care o va dori“. Eu neg că trebuie să i se acorde orice va alege; nu am o excepție formală, totuși folosesc intenția legislatorului ca excepție împotriva textului. De altfel, în amândouă cazurile, situațiile cauzei sînt aceleași.

5. În plus, orice lege sau acordă, sau ia ceva, sau pedepsește, sau poruncește, sau interzice, sau permite. Legea dă loc la proces fie prin ea însăși, fie în raport cu o altă lege; chestiunea în dezbateră se referă fie la text, fie

de-atunci, deci i se cade o *praescriptio longi temporis*, grație căreia datoria s-a prescris. Prin urmare constituie o excepție la legea generală că datornicul are obligația de a achita suma împrumutată.

la intenție. Textul este sau limpede, sau neclar, sau ambiguu.

6. Ceea ce spun referitor la legi trebuie să se înțeleagă și despre testamente, tratate, stipulații, în sfârșit despre orice document scris, și despre orice acord verbal. Și fiindcă distingem patru chestiuni de acest fel sau patru situații, le voi parcurge pe fiecare în parte.

CAPITOLUL VI

Textul și intenția

1. Chestiunea referitoare la litera și intenția legii este ridicată foarte des de jurisconsulți și de ea se leagă o mare parte din controversele juridice. De aceea nu este de loc de mirare că se întâlnește în școli, unde este anume imaginată.
2. O primă formă cercetează și litera, și intenția; aceasta se întâmplă când în lege există vreo neclaritate. În astfel de cazuri sînt două posibilități. Prima: fiecare parte își susține propria interpretare și o combate pe a adversarului. De pildă: Hoțul va plăti de patru ori valoarea furtului. Doi complici au furat zece mii de sesterți. Se pretinde fiecăruia cîte patruzeci de mii. Ei cer să dea cîte douăzeci de mii. Reclamantul spune că pretenția lui reprezintă quadruplul; acuzații spun că oferta lor este justă; ambele părți invocă și intenția. A doua posibilitate: din două înțelegeri, unul este clar, iar asupra celui alt

3. există dubiu: „Fiul unei curtezane nu va vorbi la tribună. O femeie care avea un fiu, a început să se dedea prostituției. I se interzice fiului ei să urce la tribună.” În fapt, pentru fiul femeii care exercită meseria de curtezană înainte de nașterea fiului, textul este cert; există însă dubiu dacă situația este identică pentru cazul tinărului în chestiune, fiindcă el s-a născut înainte ca mama să se fi prostituat.
4. Se obișnuiește, de asemenea, cercetarea sensului exact al textului următor: „*bis de eadem re ne sit actio*” (Să nu se introducă de două ori acțiune pentru același fapt). Acest *bis* (de două ori) se referă oare la acuzator, sau la acuzație? Astfel de chestiuni se nasc dintr-o lege obscură.
5. A doua formă se referă la un text clar. Cei care au avut în vedere numai acest lucru, au denumit această situație clară de evidență și de intenție. Aci una din părți se reazimă pe literă, cealaltă pe intenție. Litera legii este atacată în trei feluri. Primul, cînd, din însuși textul legii reiese că acesta nu poate fi totdeauna respectat: „Copiii să-și hrănească părinții ori să fie puși în lanțuri”, dar nu va fi pus în lanțuri un copil mic. De aci vom trece la alte excepțiuni și vom face diviziunea: Oare
6. oricine nu și-a hrănit părintele? Oare acesta din cazul nostru? Al doilea fel aparține controverselor în care nu poate fi scos din legea însăși nici un argument, dar unde cercetarea trebuie făcută numai asupra faptei în litigiu: „Străinul care va urca zidurile cetății este

- pedepsit cu moartea. Dușmanii au trecut zidurile cetății; un străin i-a alungat; se cere
7. pedepsirea străinului“. În cazul de față nu trebuie examinate separat chestiunile „indiferent care străin?“ „acesta din cazul de față?“; deoarece nu poate fi adus un argument mai puternic împotriva textului legii decât fapta în chestiune. Se va analiza numai acest aspect: „nici pentru salvarea cetății?“ Așadar ducem lupta bazându-ne pe echitate și pe intenție. Totuși se poate întâmpla să luăm din alte legi exemple care să demonstreze că nu ne putem
8. totdeauna rezuma la text. Așa a făcut Cicero în *Pro Caecina*. Al treilea mijloc constă în a găsi în înșiși termenii legii ceva prin care să dovedim că alta a fost intenția legiuitorului. De exemplu în controversa următoare: „Cine e surprins noaptea cu un fier la sine, va fi arestat“. Magistratul a arestat pe un om găsit cu o verigă de fier. Aici, fiindcă în lege există cuvântul „surprins“, pare îndeajuns de limpede că legea nu prevede decât un fier dăunător.
9. Dar, după cum cel care se sprijină pe intenție va trebui să infirme, de câte ori poate, textul, cel care se va prevala de text va încerca să se ajute și de intenția legii. În testament există și cazuri când intenția este manifestă, deși nu există nimic scris. Astfel este cazul lui Curius care a făcut celebră contestația
10. dintre L. Crassus și Scaevola. Un om și-a lăsat alt moștenitor pentru cazul că fiul — care urma să se nască după moartea sa (își credea soția însărcinată) — va muri înainte de a ieși

de sub tutelă; copilul nu s-a născut. Rudele revendicau în favoarea lor averea testatorului. Cine s-ar putea îndoi că testatorul intenționează să-i fie moștenitor — în caz că nu i se naște un fiu — acela pe care l-a lăsat moștenitor pentru cazul că fiul îi va muri? Însă nu scrisese aceasta în testament.

11. Un caz contrar s-a întâmplat de curind: textul prevedea ceva ce de bună seamă nu intenționase testatorul: un om lăsase moștenire cinci mii de sesterți apoi, corectînd, a pus în loc de cuvîntul „sesterți“ — „libre de argint“; au rămas cuvintele „cinci mii“. Totuși a fost clar că el a intenționat să lase cinci libre, deoarece cantitatea de argint lăsată ca moștenire era și nemaiauzită și de necrezut.
12. Chestiunile generale sînt proprii acestui fel de cauze și se ridică întrebările: trebuie să ne referim la text sau la intenție? Care a fost intenția legiuitorului? Toate aceste chestiuni aparțin calificării sau coniecturii, despre care cred că am vorbit îndeajuns.

CAPITOLUL VII

Legi contradictorii

1. Este cazul să ne referim la legile contradictorii¹, fiindcă toți autorii de tratate sînt de acord că în antinomie se includ două situa-

¹ Vezi 3, 6, 46.

ții fondate pe text și pe intenție. Și au dreptate. Într-adevăr, cînd o lege se opune altei legi, ambele părți vorbesc împotriva textului și cercetează intenția. În ambele părți se dezbate problema dacă trebuie, în orice caz, aplicată această lege. Însă pentru toți este evident că niciodată o lege nu este contrară altei legi din punctul de vedere juridic, deoarece, dacă o dispoziție legală ar fi direct opusă alteia, una ar fi abrogată de cealaltă; este evident că se ciocnesc din întimplare și în anumite cazuri.

3. Se pot ciocni legi cu dispoziții asemănătoare, de pildă cînd trebuie comparat dreptul de alegere al unui tiranicid cu cel al unui viteaz, deoarece fiecare are dreptul de a cere ce vrea. Aci se pun în paralel meritele, împrejurările, răsplata. Alteori o lege este în contradicție cu sine însăși. De exemplu dacă este vorba de doi viteji, doi tiranici sau de două tinere violate¹. Aici nu poate fi decît chestiune de timp (care cerere a fost prima?) sau de calificare (care cerere este mai justă?).
4. Se ridică de asemenea neînțelegerea între legi dispartate, asemănătoare sau nu. Se numesc dispartate legile care pot fi atacate chiar independent de o lege contrară. De pildă în controversa următoare: „Magistratul nu trebuie să părăsească fortăreața; un viteaz va putea

¹ Aluzie la cazul următor: Două tinere au fost violate în aceeași noapte de același tinăr. Dar în caz de viol legea permite ca tinăra să ceară ori moartea tinărului ori să o ia în căsătorie fără zestre. Una din cele două tinere cere moartea, cealaltă căsătoria.

- alege recompensa dorită. Magistratul (care a părăsit fortăreața) cere să nu fie pedeapsat. Chiar fără intervenția altei legi se poate examina dacă viteazul trebuie să primească indiferent ce răsplată cere. Și împotriva legii relative la magistrat vor putea fi aduse numeroase obiecții: Dacă a fost incendiu în citadelă?
5. Dacă trebuia să iasă la atac împotriva dușmanilor? Asemănătoare sînt legile cărora nu li se poate opune decît o altă lege. De exemplu: „Portretul aceluia care a ucis pe tiran să fie expus în gimnaziu“. O lege contrară: „Portretul unei femei să nu fie expus într-un gimnaziu. O femeie a ucis un tiran“. Căci în nici un alt caz portretul unei femei nu poate fi așezat acolo, nici portretul unui tiranicid nu poate fi înlăturat în nici un alt caz. Legile nu sînt la fel cînd împotriva uneia pot fi invocate multe argumente, iar împotriva celeilalte numai punctul în cauză din proces. Așa este cazul viteazului care cere nepedepsirea dezertorului. De fapt, împotriva legii referitoare la un viteaz, așa cum am arătat înainte, se aduc multe argumente; textul referitor la dezertori nu poate fi răsturnat decît prin opțiunea viteazului.
 7. De asemenea, regula de drept sau este recunoscută de ambele părți, sau este controversată. Dacă este recunoscută, în general se ridică următoarele chestiuni: Care din cele două legi este mai importantă? Interesează pe zei sau pe oameni? Pe stat sau pe particulari? E vorba de o răsplată sau de o pedeapsă? E vorba de lucruri mari sau de mică importanță?
 - 8.

- Permite, interzice sau poruncește? Se obișnuiește să se discute și care din două este mai veche, dar mai ales care din două va fi mai puțin atinsă. De exemplu, în cazul dezertorului și al viteazului, dacă dezertorul nu este condamnat, legea întreagă este călcată pe cind, dacă e condamnat la moarte, viteazul are posibilitatea altei recompense. Totuși considerația cea mai puternică este care din cele două soluții pare mai bună și mai echitabilă. În această privință nu se pot da indicații decît
9. în cazuri concrete. Dacă articolul de lege este discutat fie de una din părți, fie de amîndouă reciproc, ca în cazul următor: „Tatăl are putere asupra fiului, patronul asupra libertului. Libertii trec și ei la moștenitor. Cineva a instituit moștenitor pe fiul unui libert; atît tatăl, cît și fiul pretind să facă uz de dreptul corporal.” Tatăl susține că are dreptul asupra fiului, iar patronul neagă că tatăl are acest drept, deoarece el era legal sub puterea patronului.
 10. Legile cu duble dispozițiuni pot intra în conflict cu ele însele ca și cum ar fi două legi. De exemplu: „Bastardul născut înaintea fiului legitim, va fi considerat legitim; născut după fiul legitim, va fi numai cetățean”¹.
Cele spuse referitor la legi sînt valabile și pentru hotărîrile senatului. Hotărîrile, chiar dacă sînt în neconcordanță cu ele însele sau se opun legilor, intră tot în această situație.

¹ Vezi 3, 6, 96.

CAPITOLUL VIII

Raționamentul silogistic

1. Silogismul¹ are ceva analog cu situația unei cauze bazată pe text și pe intenție, fiindcă întotdeauna una din cele două părți se sprijină pe text. Însă se deosebește prin aceea că acolo se vorbește împotriva textului, aci se interpretează textul. Acolo, cel care apără termenii legii acționează așa fel ca textul să fie întru totul aplicat; dincoace, nimic altceva decît ce este scris. Silogismul are oarecare afinitate și cu definiția, căci adeseori, dacă definiția este slabă, se trece la silogism.
2. Să presupunem, de fapt, legea care spune: „Femeia care a otrăvit va fi pedepsită cu moartea. O femeie a dat o băutură de dragoste bărbatului ei, care o bătea deseori. L-a părăsit; rugată de rude să se reîntoarcă, ea n-a revenit; bărbatul s-a spînzurat. Femeia este acuzată de otrăvire.” Cea mai puternică afirmare a acuzatorului este că o băutură de dragoste este o otrăvă. Aceasta va constitui o definiție. Dacă ea nu va fi îndeajuns de convingătoare, lăsînd la o parte argumentul precedent, vom trece la silogismul următor: Oare trebuie pedepsită la fel ca și cum și-ar fi omorît bărbatul otrăvindul-l?
3. Așadar, în această situație se deduce din ceea ce este scris acest fapt care este nesigur. Fiindcă se conchide pe bază de raționament,

¹ Vezi 3, 6, 43 și urm.

aceasta se numește situație de raționament¹ silogistică. Ea se reduce aproximativ la speciile următoare: ceea ce este legal să se facă o dată, este și de mai multe ori? De pildă: „O femeie condamnată pentru incest și aruncată de pe o stîncă, a rămas în viață; se cere aruncarea ei din nou“. Ceea ce e valabil pentru unul singur este valabil și pentru mai mulți? Exemplu:

4. „Cine a ucis dintr-o singură lovitură doi tirani, cere două răsplăți“. Ceea ce este valabil înainte, este și după aceea? „Cineva, care a violat o tină, fuge; tinăra s-a căsătorit. La reînțoarcerea acestuia, ea pretinde dreptul de a opta.“² Ceea ce e valabil pentru întreg este valabil și pentru parte? „Nu este permis să primești drept gaj un plug: a primit un fier de plug.“ Ceea ce este valabil pentru parte este valabil și pentru întreg? „Nu este permis să
5. exporti lînă din Tarent; cineva a exportat oi.“ În aceste cazuri, silogismul se sprijină și pe text, despre care spui că este destul de precis. „Pretind ca femeia incestuoasă să fie aruncată de pe stîncă; aceasta este legea.“ Și „tinăra
6. violată își pretinde dreptul de opțiune“, „pe oale există lînă“ și așa mai departe. Dar se poate replica: „Textul nu spune ca femeia condamnată să fie aruncată de două ori, ca tinăra batjocorită să-și exercite dreptul de opțiune într-un anumit termen, ca tiranicidul să primească două răsplăți. Nu e prevăzut nimic despre fierul plugului, nimic despre oi.“ De aceea, din

ceea ce este clar, se deduce ceea ce este îndoielnic.

- Este mai greu să deduci dintr-un text ceea ce nu stă scris: pentru că cutare caz e prevăzut în text, urmează că și cutare? „Cine și-a ucis tatăl să fie cusut într-un sac“; respectivul și-a ucis însă mama. „Nu poți scoate pe nimeni cu forța din casă pentru a-l aduce în fața legii“; 7. l-a scos din cort. În acest fel se cercetează următoarele chestiuni: de cîte ori nu există o lege precisă, trebuie să invocăm una asemănătoare? Oare fapta în discuție este asemănătoare cu cea prevăzută de text? Ceea ce este asemănător poate fi și mai mare, și la fel, sau și mai mic. În primul caz, cercetăm dacă fapta a fost suficient de clar prevăzută de lege; sau dacă, chiar în caz că nu a fost clar prevăzută, trebuie să facem uz de această lege. În alindouă cazurile invocăm intenția legiuitorului. Însă dezvoltările referitoare la echitate sînt cele mai puternice.

CAPITOLUL IX

Amfibologia, adică ambiguitatea

1. Speciile amfibologiei sînt atît de numeroase încît unor filozofi li se pare că nu există cuvînt care să nu aibă mai multe înțelesuri. Genurile
2. însă sînt foarte puține. Amfibologia se întîlnește fie în cuvinte izolate, fie în grupări de cuvinte.

¹ Vezi 3, 6, 43, 61.

² Vezi 7, 7, 3.

Cuvîntul izolat poate induce în eroare cînd pentru mai multe lucruri sau mai mulți oameni există o aceeași denumire (este ceea ce numim ὁμωνυμία). De exemplu cuvîntul *gallus*¹ nu știu dacă denumește o pasăre, un popor, un nume sau o particularitate a trupului. De asemenea

3. nu știu dacă Ajax se referă la fiul lui Telamon sau al lui Oileus. Apoi, unele cuvinte au înțelesuri diferite. De exemplu *cerno*². Acest gen de ambiguitate, foarte variat, generează aproape toate procesele, îndeosebi cele referitoare la testamente, cînd cei care poartă același nume luptă pentru obținerea libertății sau chiar a moștenirii, sau cînd se cercetează bunul lăsat prin testament.

4. O a doua formă de ambiguitate rezultă din împrejurarea că un cuvînt considerat în întregime are o semnificație, despărțit altă semnificație. De exemplu *ingenua*, *armamentum*, *corvinum*³, subtilități cu totul absurde din care, totuși, grecii scot subiecte de controverse. De genul acesta este și cunoscuta controversă asupra cuvîntului αὐλητής: se discută dacă trebuie vîndut flautul care a căzut de trei ori sau cîntăreața, dacă a căzut⁴.

¹ *Gallus* — cocoz; gal; *Gallus* (nume propriu) și *gallus* — eunuc, preot al Cybeleii.

² *Cerno* — cern; privesc, disting, hotărâsc.

³ *Ingenua* — liberă prin naștere; *in genua* — în genunchi; *armamentum* — echipament; *arma* — arme, *mentum* — bărbie; *Corvinum* — ac. sing. de la *Corvinus*; *cor* — inimă, *vinum* — vin.

⁴ αὐλή — flaut, τρίς — de trei ori; αὐλητής — cîntăreața din flaut.

5. Al treilea gen de amfibologie provine din cuvinte compuse. De pildă, cineva poruncește ca trupul său să fie așezat *in culto loco* și lasă, prin testament, așa cum se obișnuiește, pentru protejarea rămășițelor sale, în jurul mormintului, un teren mare; are loc proces pentru a vedea dacă a vorbit despre un teren cultivat
6. (*in culto loco*) sau necultivat (*inculto loco*). Așa se judecă la greci Λέων (Leon) și Πανταλέων (Pantaleon), deoarece textul testamentului este neclar dacă toate bunurile (πάντα) au fost lăsate lui Leon sau dacă bunurile au fost lăsate lui Pantaleon¹.

În grupări de cuvinte ambiguitatea este mai frecventă. Are loc fie prin cazuri, ca în versul următor:

- „Aio te, Aeacide, Romanos vincere posse”²
7. fie prin așezare, cînd nu știi la cine trebuie referit cutare cuvînt. Și, este foarte frecvent cazul cînd cuvîntul pus la mijlocul propoziției poate fi raportat și la ce precede și la ce urmează. Cînd Vergiliu a spus despre Troilus „Lora tenens tamen”³, te poți întreba dacă înseamnă: „El ține totuși hățurile” sau „Deși le ține, totuși este tîrit”. De unde și următoarea controversă: „Cineva a lăsat prin testament să i se ridice statuam auream hastam tenentem”. Se pune întrebarea dacă statuia care poartă lance trebuie

¹ Adică παντα Λέοντι Πανταλέοντι („toate lui Leon” ori „lui Pantaleon”).

² Enn., 186: „Afirm, descendent din Aeacus, că tu poți învinge pe romani” sau „Afirm, descendent din Aeacus, că romanii te pot învinge”.

³ Enn., 1, 477.

să fie din aur, sau dacă lancea trebuie să fie de aur la statuia făcută din alt material.

Ambiguitatea provine de multe ori din intonație: „*Quinquaginta ubi erant centum inde occidit Achilles*“¹

9. Adeseori este neclar la care din doi antecedenti trebuie referit termenul. De aici provine și controversa: „Moștenitorul meu va da soției mele o sută de livre de argint, la alegere.“ Se pune întrebarea „la alegerea căruia din doi?“
10. Prima formă de amfibologie se corectează prin schimbare de cazuri; a doua, prin împărțirea cuvintului sau modificarea ordinei; a treia, printr-o adăugire. Amfibologia cauzată de un dublu acuzativ se înlătură prin folosirea ablativului. De pildă „*Lachetem audivi percussisse Demean*“ va deveni „*a Lachete percussum Demean*“². Dar chiar în ablativ, cum am arătat în cartea întâi³ se găsește o ambiguitate naturală: „*Coelo decurrit aperto*“⁴ înseamnă
11. oare: „străbate un cer limpede“ — sau „în timp ce cerul era limpede“? Despărțirea se marchează prin respirație și pauză: „*statuam*“ apoi „*auream hastam*“; sau „*statuam auream*“, apoi „*hastam*“. Adăugirea se face în felul acesta „*argentum quod elegerit ipse*“ pentru a desemna pe mo-

¹ „Unde erau o sută, Achile ucidea cincizeci“; greșeală de intonație ar fi dacă s-ar uni „*ubi erant quinquaginta*“: „unde erau cincizeci, Achile ucidea o sută“.

² Prima formă poate însemna „Am auzit că Laches a lovit pe Demeas“ sau „Am auzit că Demeas a lovit pe Laches“; schimbând diateza: „Demeas a fost lovit de Laches“.

³ 1, 7, 3.

⁴ Cf. *En.*, 5, 212, „*pelago decurrit aperto*“.

- ștenitor — sau „*ipsa*“ pentru a se înțelege „soția“. Ambiguitatea făcută prin adăugire¹ cum este: „*Nos flentes illos deprehendimus*“ se
12. înlătură prin eliminare. Îndreptarea necesită mai multe cuvinte când termenul care nu știm la cine se referă este el însuși ambiguu: „Moștenitorul meu să fie obligat să-i dea toate bunurile sale“². Într-o astfel de greșeală a căzut Cicero vorbind despre C. Fannius³: „Acesta din indemnul socrului, pe care nu-l iubea prea mult, deoarece nu a fost cooptat în colegiul augurilor și îndeosebi pentru că a preferat ca Q. Scaevola, ginerele mai tânăr, să intre în locul său“. Căci acest „său“ se poate referi și la socru, și la Fannius. De asemenea, cantitatea lungă sau scurtă, dacă este omisă într-un text scris, este o cauză de ambiguitate. De exemplu în cuvântul *Cato*, căci dacă silaba a doua este scurtă, cuvântul are o semnificație, dacă aceeași silabă este lungă are alta⁴. În afară de acestea, există foarte multe specii de ambiguitate, pe care nu este necesar să le mai relevăm.
 14. Nu interesează cum se produce amfibologia sau cum se rezolvă. Este evident că are un dublu sens și că ceea ce este scris sau spus poate fi interpretat în amindouă sensurile. Tocmai de aceea este inutilă recomandarea ca, în această situație, să ne silim să folosim cuvântul în

¹ Ambiguitatea e fiindcă s-a pus „*Nos*“; dacă îl înlăturăm, ea dispare: „*illos flentes deprehendimus*“.

² Nu se vede la care persoană se referă „sale“.

³ *Brut.*, 26, 101.

⁴ *Cato*, cu sunetul o scurt, e numele propriu Cato; cu o lung e dativul sau ablativul de la *catus* — iscusit, viclean.

favoarea noastră; căci, dacă se poate face acest lucru, nu mai este vorba de amfibologie.

15. Singurele chestiuni ce se pot discuta în orice amfibologie vor fi, în unele cazuri, următoarele: care din cele două sensuri pare mai firesc? Întotdeauna să ne întrebăm: care din cele două sensuri pare mai echitabil? Care din cele două sensuri e mai conform cu gândirea celui care a scris sau a spus? Despre oricare din ele ar fi vorba, sint suficiente preceptele date despre coniectură și calificare.

CAPITOLUL X

Despre înrudirea situațiilor mai sus menționate

1. Între aceste situații¹ există o oarecare legătură. Căci în definiție se cercetează intenția termenului, și în silogism — care are situația cea mai apropiată de definiție² — se examinează ce a intenționat autorul textului. Cît despre legile contradictorii, este evident că ele cuprind două situații — una referitoare la text, cealaltă la intenție. Și invers: definiția este oarecum o amfibologie, deoarece sensul termenului poate fi înțeles în două feluri. Textul și intenția sint cuprinse în cuvintele legii; același lucru este cerut și de antinomie. De aceea unii retori au socotit că toate acestea se reduc la text și intenție; alții, că în text și în intenție amfibologia este aceea care dă naștere la întrebări.

¹ Vezi 3, 6, 54.

² Vezi 8, 1.

- logia este aceea care dă naștere la întrebări. În realitate, aceste situații sint distincte. Căci altceva este dispoziția legală obscură, altceva 3. una ambiguă. Așadar definiția implică o chestiune generală asupra valorii cuvintului considerat în el însuși și care poate exista independent de complexul cauzei juridice. Atît cînd este vorba de text, cit și cînd e de intenție, se discută asupra a ceea ce există în lege. Silogismul însă vorbește despre ceea ce nu există. Procesul bazat pe amfibologie duce 4. la discuții contradictorii; în caz de legi contrarii duce la conflict. Deci nu pe nedrept a fost acceptată această deosebire de cei mai învățați retori și se menține încă la cei mai mulți și mai luminați.
5. În privința planului care trebuie urmat în fiecare caz, chiar dacă nu se poate spune totul despre el, putem totuși da cîteva indicații. De fapt, există puncte asupra cărora nu se pot da precepte decît dacă ai în față tema care trebuie tratată. Căci nu ajunge să împarți în chestiuni și în dezvoltări generale cauza considerată în totalitatea ei. Înseși aceste părți constitutive trebuie să aibă, la rîndul lor, o ordine proprie. Astfel, în exordiu un anumit punct trebuie să fie primul, altul al doilea și așa mai departe. Ba, mai mult, orice chestiune și orice loc comun își are planul său, întocmai ca tezele — chiar luate izolat¹.
6. În nici un caz nu vom considera îndeajuns de priceput în arta dispunerii materiei pe cel

¹ Cf. 2, 4; 3, 5, 8.

care va împărți controversa în felul următor¹: oare trebuie să i se acorde orice răsplată vi-teazului? Chiar din proprietatea privată? O căsătorie? O căsătorie cu o femeie măritată?

7. Oare cu aceasta? Acesta, după ce va trata prima chestiune, va expune amestecînd totul, cum îi va veni în minte. El nu va ști că în acest prim punct trebuie examinat în primul rînd dacă trebuie să se rezume la termenii legii sau la intenție, că chiar acestei subdiviziuni i se cuvine un fel de introducere și că, apoi, adăugînd cele ce urmează, își va construi un discurs unitar, la fel cum mîna este o parte a trupului, degetele o parte a mîinii, iar falangele o parte a degetelor. Cele de mai sus nu pot fi demonstrate de profesor decît pe o materie precisă și de-terminată. Însă, la ce va ajuta un exemplu sau două, ba chiar o sută și o mie, într-o materie care nu are margini?

Este de datoria profesorului să arate zi de zi, în alt exemplu, care trebuie să fie ordinea problemelor și cum trebuie înlănțuite pentru ca, încetul cu încetul, să se formeze deprinderea și priceperea aplicării celor învățate la cazuri si-milare. Căci nu poate fi învățat tot ce poate arta

9. să realizeze. De fapt, care pictor a învățat să deseneze tot ce este în natură? Însă, odată ce și-a însușit principiile generale ale imitației, va reproduce indiferent ce i se va da să facă. Cîți meșteri nu au realizat vase cum nu mai văzuseră pînă atunci?

¹ Cf. 7, 1, 24.

10. Există, de fapt, anumite lucruri care nu depind de cei care transmit cunoștințele, ci de cei care învață. Doctorul, de pildă, va învăța pe altul ce trebuie să se facă în fiecare fel de boală și cum trebuie interpretate anumite simptome; însă talentul de a înțelege pulsația arterelor, schimbările culorii feței, mișcările respirației, variația temperaturii — talentul personal al fiecăruia — nu îl va putea transmite. Iată de ce foarte multe lucruri trebuie căutate în noi înșine, trebuie să studiem bine procesele și să ne gîndim că oamenii au descoperit arta înainte de a o fi transmis altora.
11. Deci, planul cel mai eficace al oricărei cauze, care, pe bună dreptate, poate fi denumit „plan bine organizat”¹, nu poate fi alcătuit decît avînd un caz concret în față. Atunci hotărîm unde trebuie utilizat un exordiu, unde omis, unde e cazul să expui faptele la rînd, unde să le divizezi, unde trebuie să începi de la origine, unde trebuie să începi de la mijloc sau unde de la sfîrșit — ca Homer — unde nu
12. este deloc necesară expunerea. Vom vedea cînd trebuie să începem cu argumentele noastre, cînd cu ale adversarului; cînd cu dovezile cele mai puternice, cînd cu cele mai slabe; în care cauză trebuie puse înaintea exordiolui punctele ce urmează a fi discutate; cu ce precauție trebuie pregătit, ce poate încuviința pe ne-pregătite sufletul judecătorului, la ce trebuie condus progresiv. Vom vedea dacă respingerea trebuie să se opună fiecărui argument în

¹ Cf. 3, 3, 9.

- parte sau în bloc, dacă starea emotivă trebuie rezervată pentru perorație sau trebuie răspîdită de-a lungul întregii cauze. Dacă trebuie să se vorbească mai întâi despre drept sau despre echitate. Dacă pentru atac sau pentru respingere este mai potrivit să vorbești despre vini anterioare sau despre cele la care se referă judecata. De cumva cauza va fi complicată, ce ordine trebuie urmată, ce mărturii sau ce documente de fiecare fel trebuie citite în pledoarie; ce argumente trebuie ținute în rezervă. Acest talent e oarecum asemănător cu al generalului care își dispune trupele pentru a preîntîmpina hazardul luptelor, și reține anumite părți pentru paza fortărețelor sau vegherea orașelor, pentru asigurarea transporturilor sau protecția drumurilor, în sfîrșit, care își orînduiește forțele pe mare și pe uscat.
14. În discurs, însă, va realiza aceste cerințe acela care va poseda în același timp calități înnăscute, știință și practică. De aceea, nimeni să nu aștepte să devină elocvent numai prin truda altuia. Trebuie să vegheze, să muncească cu perseverență, cu dîrzenie, din răspuțeri. Fiecare trebuie să-și creeze propria-i forță oratorică, propria-i experiență și metodă. Nu trebuie să alergăm după aceste mijloace, ci trebuie să le avem la îndemînă; să nu pară că le-am dobîndit, ci că ne-am născut cu ele.
15. Calea poate fi arătată; iuțeala parcurgerii căii depinde de fiecare în parte. Arta, de fapt, își dă îndeajuns contribuția, dacă ne pune la dispoziție resursele elocinței; depinde de noi să le știm folosi.

16. Și, de fapt, planul nu se rezumă la ordonarea diferitelor părți. Căci, chiar în fiecare parte, o anumită idee este prima, alta a doua sau a treia. Și trebuie să ne străduim nu numai ca fiecare să fie pusă la locul cuvenit, dar să se lege și să se închege între ele în așa fel încît să nu se vadă încheietura; să devină un corp, nu membre.
17. Vom realiza acest deziderat dacă vom vedea ce idei se potrivesc și dacă vom apropia între ele cuvinte care nu numai că nu se contrazic, ci se îmbrățișează reciproc. În felul acesta, nu se vor ciocni idei contrare, venite din locuri îndepărtate și care par străine una alteia, ci un fel de tovarășie le va uni strîns cu cele ce preced și cu cele ce urmează, iar discursul va părea nu numai armonios, ci și unitar.
- Mi se pare, însă, că înaintez prea mult înșelat de ideile de tranziție și că alunec de la orînduirea părților unei pledoarii la preceptele elocinței, cu care va începe cartea următoare.

C A R T E A A VIII-A

Prefață

1. În cuprinsul celor cinci cărți imediat precedente am expus aproape tot ce se referă la metoda stringerii materialului și la orînduirea lui. Dacă pentru a ajunge la cea mai înaltă treaptă în această știință este necesară cunoașterea profundă a acestor două părți, pentru
2. începători este mai binevenită o expunere mai pe scurt și mai simplă, căci, în caz contrar, ei sînt descurajați, în general, de această învățatură atît de amănunțită și de complicată, sau sînt copleșiți de expunerea prea riguroasă a ideilor, fiind la vîrsta cînd mintea trebuie alimentată și hrănită cu oarecare îngăduință. Se poate întîmpla de asemenea ca, învățînd numai aceste precepte, să se considere suficient de instruiți pentru elocință. Sau, se poate ca, devenind oarecum sclavi ai anumitor reguli de vorbire, să se teamă de orice efort personal. Se crede că așa se explică faptul că cei mai pedanți autori de tratate au rămas atît de departe de adevărata elocință.
3. Începătorii au totuși nevoie de o îndrumare. Trebuie îndreptați pe o cale netedă, pe care să poată merge cu aceeași ușurință cu care li se

- indică. Prin urmare, profesorul experimentat, cum îl concep eu, să aleagă dintre toate preceptele ce este mai bun și, pentru moment, să se rezume la expunerea acelorora cu care este de acord, fără să zăbovească la respingerea celor cu care nu ar fi de acord. Căci elevii îl vor urma încotro îi va duce. Mai tirziu, odată cu dezvoltarea elocinței lor, le va spori și știința. La început, ei să aibă convingerea că singura cale este aceasta pe care sînt conduși; mai tirziu își vor da seama că este și cea mai bună. De altminteri, regulile nu sînt nici obscure, nici greu de înțeles, dar autorii de tratate le-au încalcit, apărîndu-și cu încăpăținare diversele lor păreri. Așa se face că în tratarea întregii noastre arte e mai greu de ales ce să predai, decît să predai ceea ce ai ales. Îndeosebi pentru cele două părți tratate de mine, regulile sînt foarte puține; dacă elevul și le va însuși cu hotărîre, restul va merge de la sine.
6. În tot cazul, am depus toată osteneala pentru a arăta că retorica este știința de a vorbi bine, că este utilă, că este o artă și o virtute; că materia ei constă din toate problemele despre care se poate vorbi; că subiectele ei sînt repartizate, în general, în trei genuri: demonstrativ, deliberativ și judiciar; că orice discurs, la rîndul său, constă din idei și din cuvinte; că pentru idei trebuie să folosim invențiunea, pentru cuvinte elocuțiunea, și ambele au nevoie de orînduire (*dispositio*); că memoria le reține, iar acțiunea le pune în valoare; că rolul oratorului este să informeze, să emoționeze, să placă; că informarea implică expunere și

- argumentare; că a emoționa înseamnă a trezi sentimente de-a lungul întregului discurs, dar îndeosebi în introducere și încheiere; că farmecul, deși legat atât de idei cât și de cuvinte, își are mai curînd domeniul propriu în elocuțiune; că sînt chestiuni nedeterminate, altele determinate prin considerente relative la persoane, locuri, împrejurări; apoi, că în orice temă se pun trei chestiuni: Există fapta? În ce constă? De ce natură e?

- La acestea am adăugat că genul demonstrativ constă din laudă și blam; că aici trebuie să ținem seama de faptele săvîrșite de însăși persoana despre care vorbim, precum și de cele petrecute după moartea ei; că acest gen tratează despre onest și util; că la genul deliberativ se adaugă o a treia parte scoasă din conjectură, anume dacă obiectul deliberării poate fi realizat și dacă va fi realizat. Am arătat că aici trebuie îndeosebi să examinăm cine vorbește, în fața cui, și despre ce.

- Referitor la genul judiciar, am precizat că în unele cauze nu se ridică decît un singur punct controversat, în altele mai multe; uneori se pune chestiunea dreptului de a introduce o acțiune sau de a o respinge; orice apărare, la rîndul ei, constă fie în negarea existenței faptei, fie în negarea naturii ei, fie în justificarea faptei, fie în aruncarea vinei asupra altuia. Mai spuneam că dezbaterile se duc fie cu privire la un text scris, fie la un fapt. Cu privire la un fapt, asupra realității evenimentelor, la caracterul lor propriu, la calificarea lor. Cu privire la un text, se cercetează valoarea cu-

vintelor sau intenția, ceea ce duce la examinarea naturii proceselor penale și civile, cuprinse în categoriile de text și de intenție, de raționament, ambiguitate, sau legi contradictorii.

11. Arătăm de asemenea, că orice pledoarie constă din cinci părți: exordiul, unde se cucerește bunăvoința auditoriului; narațiunea, unde informăm; confirmarea, prin care întărim afirmațiile noastre; respingerea, prin care dărîmăm afirmațiile adversarilor; perorația, în care împerspătam memoria auditorilor sau le trezim sentimentele; pe lingă acestea am cercetat izvoarele argumentării și ale emoției, precum și mijloacele de a stîrni, și calma, sau liniști sufletul judecătorilor. Am vorbit la sfîrșit de metoda orînduirii părților unei pledoarii.

Studentul să se convingă că materia este într-adevăr de așa natură încît uneori înclinările firești sînt de mai mult ajutor ele singure chiar fără de cunoștințele teoretice; regulile expuse pînă aici nu sînt într-adevăr inventate de profesori, cît, mai curînd, observate și scoase de ei din practică.

13. Cele ce urmează pretind mai multă muncă și grijă. Căci de aici încolo vom trata despre teoria elocutiunii, partea cea mai grea a artei oratorice, după părerea unanimă a oratorilor. În adevăr, chiar M. Antonius, menționat mai sus¹, după ce afirmă² că a văzut mulți oameni care vorbesc cu îndemînare, dar nici un om elocvent, socotește că pentru a vorbi cu în-

¹ 7, 5, 16.

² *De or.*, 1, 21, 94.

- deminare e suficientă expunerea celor necesare, dar că a vorbi frumos este propriu numai omului foarte elocvent. Dacă pînă la el nimeni nu a avut această calitate și dacă nici el, nici L. Crassus nu au avut-o, e sigur că, dacă nici ei, nici oratorii de mai-nainte nu au avut-o, elocința este foarte greu de dobîndit. M. Tullius însuși socotește¹ că, într-adevăr, invențiunea și dispozițiunea se întîlnesc la orice om inteligent, dar că elocuțiunea este caracteristică oratorului. De aceea a acordat o atenție specială regulilor referitoare la această latură a oratoriei. Că a văzut just, ne demonstrează clar însuși termenul (*eloquentia*) desemnînd arta despre care vorbim. Căci cuvîntul *eloqui* înseamnă a scoate la iveală și a împărtăși auditorilor ceea ce ai conceput cu mintea, muncă fără de care operațiunile anterioare ale spiritului sînt inutile și asemănătoare unei săbii ascunse și ținute mereu în teacă.
16. Așadar, îndeosebi această parte este studiată în mod deosebit și nu se poate dobîndi decît pe cale artistică. Așa că spre elocuțiune trebuie să se îndrepte îndeosebi efortul nostru; spre aceasta se îndreaptă tot exercițiul și puterea noastră de a imita. Ea este știința pe care o învățăm în întreaga noastră viață; prin ea, îndeosebi, un orator întrece pe altul. Datorită elocuțiunii un gen de elocință — considerat în el însuși — este preferabil altuia. Într-adevăr nu trebuie să credem că Asianii sau celelalte școli oratorice corupte nu au văzut ideile corecte

¹ Or., 14, 44.

- și nu le-au știut orîndui; sau că oratorii considerați de noi seci au fost proști sau orbi în tratarea cauzelor; dar primilor le-a lipsit spiritul critic și măsura în elocință, iar celor din urmă, vigoarea; dovadă evidentă că în elocuțiune rezidă și defectul și meritul oratoriei.
18. Nu trebuie, însă, dedus de aici că grija de cuvinte trebuie să fie unica noastră preocupare. Acum e necesar să preîntîmpin și să rezist acelora care stînd, așa-zicînd, la pîndă în vestibul, sînt gata să atace această mărturisire a mea: nepreocupați de idei, care sînt nervii oricărei compoziții, îmbătrînesc într-o căutare de cuvinte inutilă și fac aceasta urmărind să dea eleganță stilului, calitate foarte prețioasă în oratorie, desigur, dar numai cînd apare în mod natural și nu este afectată.
19. Corpurile sănătoase, cu singe curat, fortificate prin exerciții, își obțin aspectul frumos din același izvor din care își iau și puterile; căci au o culoare frumoasă, sînt suple și musculoase. Dacă cineva, însă, ar încerca să le depileze, să le fardeze, ca pe cele femeiești, aceste corpuri bărbătești ar deveni respingătoare, tocmai din pricina efortului de a le înfrumuseța în felul acesta.
20. Îngrijirea decentă și nobilă împrumută oamenilor, după cum spune un vers grec, demnitate. Dimpotrivă, îngrijirea feminină și de un lux exagerat nu împodobește corpul, ci dezvăluie starea minții. La fel elocuțiunea pretentioasă și pestriță a unor oratori dau înseși ideilor care sînt turnate în astfel de cuvinte o moliciune feminină.

Eu vreau, deci, să se acorde grijă cuvintelor, dar pretind o adevărată solitudine pentru

21. ideii. Căci, de obicei, ideile aduc ele însele cele mai potrivite expresii, care strălucesc prin propria lor lumină. Noi însă le căutăm totuși, ca și când ar fi ascunse și s-ar sustrage ochilor noștri. Astfel, niciodată nu ne gândim că cuvintele sînt lingă ideile pe care trebuie să le expunem și le căutăm să le luăm din altă parte, iar după ce le-am găsit, le violentăm.

22. Trebuie, deci, să ne apropiem de elocință cu mai multă energie. Când este sănătoasă la trup, nu are rost să-și lustruiască unghiile și să-și onduleze părul. Se întâmplă de cele mai multe ori, ca tocmai preocuparea de formă să strice chiar forma. Mai întâi, fiindcă cele mai bune sînt cuvintele necăutate, simple și naturale. Într-adevăr, cuvintele care lasă să se întrevadă că au fost alese cu grijă și care chiar vor să pară plăsmuite și ticluite nu plac, nu au credit pentru că întunecă sensul și îl sufocă, așa cum

24. buruiana sufocă semănăturile. Căci ceea ce am putea spune direct spunem prin perifraze, din dragoste de vorbărie; ceea ce ajunge să fie doar o dată enunțat, noi repetăm; ideea împede redată printr-un singur cuvînt, o încărcăm cu mai multe vorbe și considerăm că e mai bine să sugerăm ideile decît să le spunem deschis.

Să adaug și faptul că nu ne place termenul propriu, pentru că socotim nedemn de orator

25. cuvîntul pe care l-a spus și un altul? Împrumutăm figuri și metafore de la poezii cu gusturile cele mai corupte și numai atunci ne credem

inteligenți cînd celorlalți le trebuie ingeniozitate pentru a ne înțelege. Totuși, Cicero¹ a afirmat destul de limpede că în oratorie defectul, am putea zice cel mai mare, constă în a te feri de felul obișnuit de exprimare și de ideile general

26. acceptate. Dar Cicero este pentru noi un barbar și un ignorant! I-am fi superiori noi, care disprețuim tot ce a dictat natura, noi, care căutăm nu podoabe, ci sulimanuri, ca și cum cuvintele, independente de idei, ar mai putea avea vreo valoare! Or, dacă ar trebui să ne trudem toată viața pentru a găsi cuvintele adecvate, clare și elegante și pentru a le orîndui armonios, atunci rodul studiilor noastre

27. este pierdut. Într-adevăr, poți vedea pe cei mai mulți oratori oprindu-se la fiecare pas pentru a găsi cuvîntul potrivit; aflîndu-l, stau să-l cîntărească și să-l măsoare. Chiar dacă procedeul ar duce întotdeauna la cuvîntul cel mai bun, această practică nefericită trebuie respinsă, pentru că ea frînează cursul vorbirii, stinge focul imaginației prin încetineala și

28. neîncrederea în sine a vorbitorului. Căci nenorocit și, ca să zic așa, sărac este oratorul care nu se îndură să piardă cu seninătate un singur cuvînt.

Nu va pierde însă nici un cuvînt oratorul care va începe prin învățarea regulilor de stil apoi, trecînd la lectură multă și aleasă, își va însuși o mare bogăție de cuvinte, va învăța arta orînduirii lor și după aceea, pe bază de exerciții, se va deprinde atît de mult cu toate aceste

¹ De Or., 1, 3, 12.

29. părți, încît să le aibă mereu la îndemînă și sub ochi. Căci oratorului care va proceda astfel i se vor înfățișa de la sine ideile împreună cu vorbele lor. Dar e nevoie de studiu prealabil, de rezerve dobîndite și oarecum puse deoparte. Căci grija stăruitoare de a căuta, de a cumpăni, de a compara este potrivită cît timp învățăm, nu cînd ținem discursul. Altminteri, ca oamenii care nu și-au cîștigat avere și trăiesc de pe o zi pe alta, va trebui să trudească și oratorul care nu s-a silit îndeajuns la vremea sa. Dacă, dimpotrivă, ne-am pregătit din timp un fond de elocință, cuvintele vor fi gata la datorie, încît vor părea nu că răspund la cererea noastră, ci că sînt mereu prezente în gîndirea noastră și că o însoțesc, cum însoțește umbra corpul.
31. Totuși, și în această preocupare există o măsură. Căci, dacă cuvîntul este latin, expresiv, elegant și pus la locul său, ce mai dorim? Unii, totuși, nu cunosc nici o limită; se căznesc și zăbovesc aproape asupra fiecărei silabe. Chiar cînd au găsit expresia cea mai potrivită, caută una mai arhaică, mai neuzitată, mai neașteptată; ei nu înțeleg că gîndirea este săracă în discursul în care sînt admirate expresiile.
32. Grija pentru stil poate fi, deci, cît de mare; să ne dăm seama însă că nu trebuie făcut nimic numai de dragul cuvintelor — deoarece cuvintele înseși au fost inventate pentru idei —, că merită laudă îndeosebi cuvintele care scot la iveală cel mai bine gîndul nostru și care produc în sufletul judecătorului efectul dorit.
33. Prin astfel de cuvinte se va realiza, fără în-

doială, o pledoarie de care ne minunăm și plăcută; dar ne minunăm nu ca de un monstru și ne produce nu o plăcere morbidă, ci cauzată de frumusețe și demnitate.

CAPITOLUL I

Despre calitățile vorbirii

1. Prin urmare, ceea ce grecii denumesc *φράσις*, latinii numesc *elocutio*. O cercetăm în cuvintele luate atît izolate, cît și grupate. Cînd ne referim la cuvinte izolate, trebuie observat ca ele să fie cu adevărat latine, limpezi, elegante, adecvate ideii pe care voim să o redăm; luate în grup, să fie corecte, bine plasate, figurate. Referitor la modul de a vorbi latinește corect am expus ce trebuie făcut în cartea întâi, la capitolul gramatică¹. Acolo însă m-am rezumat la recomandarea ca vorbele să nu cuprindă greșeli. Aici cred potrivit să atrag atenția ca ele să fie cît mai puțin provinciale și străine. Căci există mulți oameni care cunosc regulile vorbirii, dar despre care ai zice mai curînd că vorbesc mai mult prețios decît latinește. Bătrîna ateniană a recunoscut pe Theophrast² că este străin, deși vorbea foarte bine, după un singur cuvînt afectat; fiind înțebată cum de și-a dat seama că e străin, a

¹ 1, 4-6.² Cic., *Brut.*, 46, 172.

3. răspuns că numai prin faptul că Theophrast vorbea prea atic. Chiar la Titus Livius, autor foarte talentat, se găsește o anumită patavinitate¹ după părerea lui Asinius Pollio. Deci, pe cât posibil, cuvintele și pronunțarea noastră să aibă parfumul omului crescut în capitală, pentru ca vorbirea noastră să pară născută, nu dăruită cu cetățenie romană.

CAPITOLUL II

Despre proprietatea termenilor

1. Claritatea cuvintului constă îndeosebi în proprietate. Termenul de proprietate are, el însuși, mai multe sensuri. Într-un prim sens, înseamnă a da fiecărei idei denumirea adecvată. Nu vom da, însă, în toate cazurile termenul propriu; pentru că vom evita termenii obsceni, vulgari și umili. Prin termeni umili, înțelegem pe cei sub demnitatea temei pe care o dezvoltăm sau a oratorului. Căutînd să evite acest defect, greșesc grav avocații care evită toate cuvintele uzuale, chiar cînd le impune interesul cauzei. Aceștia sînt asemenea avocatului care zicea, fără vreun folos pentru acțiune, „ierburi iberice” — expresie înțeleasă numai de el. De aceea, ridiculizînd această copilărie, Cassius Severus a explicat că avocatul în cauză voia să spună „pipirig”. De asemenea, nu

¹ O nuanță în felul de a vorbi al celor din Patavium (Padua) de care azi nu ne putem da seama.

văd de ce un orator vestit a socotit mai demn să zică „pești păstrați în saramură” decît termenul propriu pe care îl evita¹.

- Prin acest fel de proprietate care desemnează ideea prin denumirea sa, nu se cîștigă nici un merit; dar contrariul este, în tot cazul, greșeală
4. și un astfel de termen îl numim „impropriu”, iar grecii άκρῶν. De felul acesta este expresia: „*tantum sperare dolorem*” („a spera o altă de mare durere”)², sau expresia lui Dolabella pe care am găsit-o corectată de Cicero într-un discurs: „*mortem ferre*”³ (a răbda moartea). Sînt și altele, care azi au admiratori, de pildă, „*de cruce verba ceciderunt*” („vorbele lui au căzut de pe cruce”). Totuși, nu orice cuvînt care nu este propriu va fi pentru aceasta impropriu. În primul rînd, pentru că multe noțiuni nu au denumire nici în grecește, nici în latinește.
 5. Astfel, acțiunea aruncării unei sulițe (*iaculum*) se zice *iaculari*; dar aruncarea unei mingi, sau a unui par nu are o denumire specială. De asemenea, sensul cuvîntului *lapidare* (a arunca cu pietre) este clar, dar nu există termen propriu pentru denumirea aruncării cu bulgări de pămînt sau cu cărămidă. De aici provine necesitatea figurii numită de noi
 6. *abusio*, în grecește κατάρχησις. Nici metafora (*translatio*), care este, poate, ornamentul cel mai frumos al vorbirii, nu dă noțiunilor termenul propriu. De aceea proprietatea nu

¹ Probabil *salsamenta*.

² Verg., *Aen.*, 4, 419.

³ *Orat. frag.*, p. 486 M.

este inerentă cuvintului, ci semnificației și nu trebuie apreciată cu auzul, ci cu inteligența.

7. Intr-al doilea rând, „propriu” este termenul care, dintre mai multe noțiuni pe care le exprimă, denumește noțiunea de la care au derivat celelalte. De exemplu, termenul *vertex* (virteji) denumește apa care face virtejuri sau tot ce se învîrte în același fel: apoi, denumește și vârful capului, din cauza învîrtirii părului, precum și partea cea mai ridicată a unui munte. În toate aceste cazuri este corect termenul *vertices*; propriu este însă numai termenul prim, de la care au provenit celelalte denumiri.
8. La fel stau lucrurile cu *solea* (talpa piciorului) și *turdus* (sturz), termeni care mai sînt folosiți și ca denumiri de pești sau pentru alte cazuri. Un al treilea gen de proprietate, contrar precedentului, este acela cînd un termen comun mai multor noțiuni se aplică în special uneia din ele. De exemplu, cîntecul de îngropare e denumit propriu *naenia*, iar cortul comandantului *augurale*. De asemenea, cînd un nume comun mai multor noțiuni se atribuie, după înțeles, uneia în mod special. De pildă, cînd prin *Urbs* înțelegem Roma, prin *venales*, sclavii cumpărați de curînd, prin *Corinthia*, bronzuri, deși de fapt există și alte orașe (*urbes*) și mai multe obiecte de vinzare (*venalia*) și există nu numai bronz, ci și aur și argint corintic.

9. talentul oratorului. Dimpotrivă, ceea ce merită cu adevărat mare laudă, ceea ce admirăm de obicei ca expresie proprie este redarea mai nuanțată. De exemplu, admirăm pe Cato cînd

- a zis despre Iulius Caesar că „nu era băut cînd a conceput răsturnarea republicii”¹; pe Vergiliu, cînd a spus „*deductum carmen*”² (cîntare pogorită), iar pe Horațiu³ cînd a spus „acrem tibi *Hannibalemque dirum*” (flautul strident și Hannibal cel de rele prevestiri). Unii autori atribuie același gen de proprietate calificative (denumite epitete). De exemplu: „*Dulce mustum*”⁴ (mustul cel dulce) și „*Cum dentibus albis*”⁵ (cu dinții albi). Despre această problemă vom vorbi în alt loc⁶. Metaforele juste se numesc și ele „proprii”. Uneori, în sfîrșit, calitatea dominantă a unei persoane este socotită însușire „proprie”. De exemplu, Fabius, deși a avut mai multe calități de general, a fost numit *Cunctator* (Temporizatorul). S-ar putea crede că unele cuvinte, care sugerează mai mult decît exprimă, ar trebui plasate în categoria clarității, pentru că ajută înțelegerea. Eu, însă, aș așeza emfaza mai bucurios printre ornamentele de stil⁷, pentru că ea urmărește nu să clarifice înțelesul, ci să ne facă să înțelegem mai mult decît se spune.
12. Obscuritatea rezultă din folosirea termenilor ieșiți din uz. De pildă, dacă, scrutînd analele pontifilor, cele mai vechi tratate de pace,

¹ Suet., *Caes.*, 53.

² Verg., *Buc.*, 6, 5; *deductum carmen* — cînt adus, coborît de pe înălțimile epopeii la simplitatea poeziei pastorale.

³ Hor., *Od.*, 1, 12, 1; 3, 6, 36.

⁴ Verg., *Georg.*, 1, 295.

⁵ Verg., *Aen.*, 11, 681.

⁶ 8, 6.

⁷ Vezi 9, 2, 64.

- sau pe autorii uitați, am lua de acolo cuvinte care acum nu se mai înțeleg. Sint oratori care doresc să dobindească în felul acesta faimă de erudiți și să pară că numai ei știu anumite
13. cuvinte. Ne induc în eroare și cuvintele obișnuite în anumite regiuni, sau proprii unor anumite meserii. De exemplu cuvântul *Atabulus*¹ sau corabia numită *saccaria* și *in malo cosanum*. Astfel de termeni trebuie evitați în fața unui judecător care nu îi înțelege. Sau trebuie interpretati. La fel e cazul omonimelor. De exemplu, nu se poate ști, fără explicare, dacă *taurus* desemnează un animal, un munte, zodia de pe cer, nume de om, sau rădăcină de arbore.
14. Totuși, obscuritatea se întâlnește mai adesea în fraze și în perioade. Se ajunge la aceasta în mai multe feluri. Iată de ce fraza să nu fie niciodată atât de lungă încât atenția noastră să nu o poată urmări, nici atât de încetinită prin hiperbaton² încât sfârșitul să se facă așteptat peste măsură. Este și mai neplăcut amestecul confuz de cuvinte ca în versul³: „*Saxa vocant Itali, mediis quae in fluctibus, aras*“ (Italii numesc „altare“ stincile care se află în valuri).
15. De asemenea, paranteza, utilizată frecvent de oratori și istorici pentru a insera în frază

¹ În Apulia, termen pentru vântul Sirocco; *saccaria navis* — probabil corabie încărcată; pentru al treilea termen nu se cunoaște sensul.

² *Hyperbaton* — despărțirea a două cuvinte care, în mod obișnuit, merg împreună; cf. 8, 6, 62.

³ Verg., *Aen.*, 1, 109; ordinea normală este: „*Itali saxa, quae mediis in fluctibus sunt, Aras vocant*“.

vreo idee accesorie, incurcă în general sensul, dacă nu este scurtă. De exemplu, Vergiliu, în pasajul în care descrie un minz, după ce zice „*Nec vanos horret strepitus*“ (Nu se sperie de orice zgomot), inserează multe alte idei accesorii și abia după cinci versuri revine, printr-o altă figură: „*Tum, si qua sonum procul arma dedere, / Stare loco nescit*“¹ (Atunci, dacă se aude în depărtare zingănit de arme, nu poate sta pe loc).

16. Înainte de toate trebuie evitată ambiguitatea. Nu numai ambiguitatea la care m-am referit mai sus², care face înțelesul nesigur, de exemplu: „*Chremetem audivi percussisse De-mean*“, ci și ambiguitatea care, deși nu tulbură sensul, greșește totuși, așezând rău cuvintele. De exemplu, dacă s-ar zice: „*Visum a se hominem librum scribentem*“, deși este clar că omul scrie cartea, aranjarea cuvintelor este totuși greșită și, pe cât a depins de autorul frazei, el a făcut-o ambiguă.
17. La unii oratori găsim o mulțime de cuvinte inutile; seduși de o aparentă strălucire ei se fereșc să se exprime ca toată lumea și redau totul prin perifraze, cu o verbozitate abundentă, fiindcă nu voiesc să exprime lucrurile direct. Apoi, unind acest șir de cuvinte cu un altul asemănător și amestecându-le, extind fraza atât de mult încât nu poate fi pronunțată dintr-o
18. singură răsuflare. Unii se străduiesc chiar să-și însușească acest defect. Viciul acesta, de

¹ Verg., *Georg.*, 3, 79—83.

² Vezi 7, 9, 10.

- altfel, nu e nou. Din Tit Liviu aflăm¹ că pe vremea lui, un profesor recomanda elevilor să introducă obscuritatea în ceea ce spuneau, zicându-le îndemnul pe grecește: σκότισον!! (întunecă fraza!). Așa se explică, de bună seamă, acea laudă extraordinară: „Cît de minunat! eu nu am înțeles nimic“. Alții, alergînd după conciziune, înlătură din frază chiar cuvintele necesare și, ca și cum ar fi suficient să știe numai ei ce vor să zică, nu se gîndesc deloc la ceilalți. Eu, însă, consider plicticos discursul pe care auditorul nu-l poate înțelege decît cu un efort al minții. Unii, deformînd întrebuintarea figurilor de stil, ajung la aceeași greșeală. Dar cele mai rele specii de obscuritate sînt așa-numitele ἀδιανόητα (neînțelese), anume cînd cuvintelor foarte limpezi li se dau sensuri ascunse. Așa s-a spus, de exemplu, despre un orb că stă acolo „*secundum vitam*“ (= pentru viață). Și în școli se zice, figurat, despre cel care și-a sfîșiat membrele mușcîndu-se că „*supra se cubasse*“ (s-a aruncat asupra sa)². Aceste feluri de exprimare sînt considerate elocvente. Mulți au ajuns la convingerea că numai acea expresie este elegantă și aleasă care are nevoie de explicație. Pentru unii auditori ele sînt chiar plăcute. Căci, după ce le-au dat un înțeles, ei sînt mîndri și se bucură de puterea lor de pătrundere, ca și cum nu le-ar fi auzit numai, ci le-ar fi creat ei.

¹ Frg. 78 Hertz.

² La primul: „*secundum vitam*“ nu reiese sensul; la al doilea exemplu sensul este: „ca o fiară ce-și sfîșie prada“.

22. Pentru mine, prima calitate este claritatea, proprietatea termenilor, ordinea lor normală, fraza nu prea extinsă; nimic să nu lipsească, nimic să nu prisosească. În felul acesta va găsi aprobarea cunoscătorilor și va fi înțeleasă și de cei fără învățătură. Mă refer la elocutiune. Căci despre realizarea clarității ideilor am vorbit la preceptele referitoare la narațiune.
23. Același principiu este valabil pentru toate părțile discursului. Într-adevăr, dacă nu vom spune nici mai puțin nici mai mult decît trebuie, dacă cuvintele vor fi bine așezate în ordine și precise, tot ce expunem va fi limpede și ușor de înțeles, chiar pentru auditorii nu prea atenți. Căci trebuie să avem mereu în minte faptul că judecătorul nu este totdeauna atît de atent încît să înlătore el însuși obscuritatea și să aducă în părțile întunecate ale discursului nostru lumina inteligenței sale. Dimpotrivă, de multe ori îi distrag atenția alte multe gînduri, dacă cele spuse de noi nu vor fi atît de clare, încît discursul nostru să-i pătrundă în suflet, ca soarele în ochi, chiar dacă nu este
24. atent la el. Trebuie, deci, să avem grijă nu ca judecătorul să ne poată înțelege, ci să îi fie imposibil să nu ne înțeleagă. Iată de ce repetăm¹ adeseori cele ce credem că nu au fost înțelese destul de bine de judecători: „Această parte a cauzei, știu, a fost cam obscură, din vina mea; recurg acum la cuvinte mai clare și mai uzi-

¹ Vezi 4, 2.

tate". Declarații de felul acesta vor produce cea mai bună impresie tocmai fiindcă simulăm că pe ici-colo nu ne-am exprimat prea fericit.

CAPITOLUL III.

Despre frumusețea de stil a discursului

1. Trec acum la frumusețea stilistică a discursului; în aceasta, fără îndoială, mai mult decît în celelalte părți ale elocinței, oratorul se lasă dus de talentul său. Căci, într-adevăr, a te exprima corect și clar constituie o glorie destul de puțin însemnată; de aceea această însușire pare mai curînd o lipsă de defect decît o mare calitate.
 2. Invențiunea este un merit pe care îl au adesea și oamenii fără cultură. Dispozițiunea poate fi realizată fără pregătiri teoretice prea mari. Celelalte calități, care necesită o artă mai înaltă, de obicei sînt ascunse tocmai pentru că sînt calități; în sfîrșit, toate părțile acestea se raportează numai la interesul cauzelor.
- Dar eleganța și frumusețea vorbirii pune în evidență însăși personalitatea oratorului. În toate celelalte părți ale discursului oratorul
3. urmărește aprobarea cunoscătorilor. Aici, însă, el urmărește și lauda publicului și luptă cu arme care sînt nu numai puternice, ci și strălucitoare. Oare Cicero, în apărarea pe care a făcut-o pentru Cornelius¹, ar fi putut determina poporul

¹ Discurs pierdut.

- roman să-și manifeste admirația prin aclamații și chiar prin aplauze, dacă s-ar fi mărginit numai să lămurească pe judecător și să vorbească într-o limbă latină corectă și limpede? De bună seamă caracterul sublim, măreț, strălucitor și impunător al discursului său a smuls
4. acea furtună de aplauze. Nu ar fi obținut o glorie atît de neobișnuită dacă pledoaria sa ar fi fost ceva obișnuit și banal. Cred, chiar, că asistența nici nu și-a dat seama ce face și că aplauzele nu au fost voite și conștiente, ci, oarecum uitînd și nedîndu-și seama unde era, și-a manifestat brusc plăcerea pe care o simțea.
 5. De fapt, frumusețea stilului contribuie nu puțin la succesul cauzei înseși. Căci cine ascultă cu plăcere este mai atent și crede mai ușor ceea ce i se spune; de obicei, cîștigăm simpatia prin această desfătare. Și nu rareori ești captivat de ceea ce admiri. Sabia ar înspăimînta mai puțin ochii noștri, iar fulgerele nu ne-ar îngrozi atît, dacă ne-am teme numai de puterea, nu și de strălucirea lor orbitoare. Cicero, deci, pe bună dreptate scrie, într-o epistolă către Brutus, aceste cuvinte: „Căci elocința care nu provoacă admirație, după părerea mea, nu este elocință”¹. De asemenea, Aristotel² socotește că admirația trebuie provocată înainte de toate.

Dar această frumusețe, repet, să fie viguroasă, plină de putere și demnitate; să nu se caute afectarea rafinată și molesită, nici culoa-

¹ Cf. frg. 8, 8 Müller.

² Arist., *Ret.*, 3, 2, p. 1404 b, 11 și urm.

- rea ce se obține prin dresuri, ci singele și forța
7. să-i dea strălucire. Aceasta este atît de adevărat, încît deși aici mai mult decît în altă parte defectele sînt învecinate cu calitățile, scriitorii care cad în greșeli le și dau acestora numele de calități. De aceea, nici unul din partizanii stilului corupt să nu spună că eu sînt inamicul stilului îngrijit. Eu nu neg că stilul îngrijit este o calitate, dar afirm că în vorbirea lor nu o găsesc.
 8. Oare trebuie să socotesc că e mai bine cultivată moșioara în care mi se pot arăta crini, violete, anemone și fîntini arteziene, decît aceea unde vor fi holde bogate și vii grele de rod? Voi prefera platanul steril și mirtul frumos tuns, ulmilor pe care urcă vița de vie și măslinului mănos? Știu că primele sînt ale bogaților; da!
 9. dar ce s-ar alege de ei, dacă nu ar avea decît atît? Oare nu trebuie să înfrumusețăm chiar pomii fructiferi? Cine poate nega aceasta? Îmi voi așeza pomii în șiruri și în distanțe egale. Ce e mai plăcut pentru ochi decît plantațiile în formă de careu, care, din orice parte le-ai privi, prezintă linii drepte? O astfel de așezare oferă și folosul că pomii absorb în mod egal
 10. cul din pămînt. Dacă măslinii mei au vîrfurile prea crescute, le voi putea tăia; atunci vor prezenta o curbură mai elegantă și, în același timp, vor produce fructe pe mai multe ramuri. E mai grațios calul de trînzul zvelt și e și mai iute. E frumos la înfățișare, admit, atletul, căruia exercițiul i-a făcut mușchi pronunțați;
 11. dar este și mai bun pentru luptă. Niciodată

adevărata frumusețe nu există în afara utilului. Pentru a ne convinge de acest lucru nu-i nevoie decît de o judecată obișnuită.

- E mai demn de remarcat faptul că chiar această eleganță de bun gust trebuie variată după natura subiectului. Și, pentru a porni de la prima mea diviziune, frumusețea stilului nu va fi aceeași în cauzele demonstrative, deliberative sau judiciare. Într-adevăr, primul gen, cel demonstrativ, urmărește numai plăcerea auditorilor; de aceea oratorul face uz de toate resursele artei, desfășoară toate ornamentele de stil, pentru că nu întinde curse, nu țintește la vreo învingere ci urmărește numai gloria și
12. renumele. De aceea, toate cîte pot fi plătute ca idee, strălucite în cuvinte, agreabile în figuri, pompoase în metafore, îngrijite în așezarea cuvintelor, oratorul le va prezenta așa încît să fie văzute și, aș zice, pipăite, întocmai cum face un negustor; căci succesul e pentru el, nu pentru cauză.
 13. Dar cînd se dezbate o cauză și cînd lupta este reală, grija de reputația personală trebuie să treacă pe planul ultim. Mai mult, cînd sînt în joc probleme de foarte mare importanță, nici nu se cuvine să fim preocupați de alegerea cuvintelor. Nu vreau să spun că stilul trebuie să fie lipsit de orice podoabă, ci că aceasta trebuie să fie mai sobră, mai severă, mai puțin indiscretă și, mai ales, potrivită
 14. subiectului. Într-adevăr, deliberările din senat cer un ton mai nobil, cuvîntările în fața poporului, mai multă impetuozitate, procesele pe-

nale¹ și capitale cer foarte multă atenție. Dar în fața unui consiliu în care publicul nu este admis² și în cauze privitoare la sume mărunte, cum se întâmplă adesea, e mai potrivit un stil simplu și mai puțin căutat. Nu ne-am rușina oare să cerem restituirea unei datorii într-un stil cu perioade, să emoționăm vorbind despre bur-lanele de la streșini și să ne înflăcăram pînă la transpirație referindu-ne la anularea vin-zării unui sclav³?

15. Dar, să revenim la subiect, și fiindcă atît frumusețea stilului, cît și claritatea lui există fie în cuvinte, fie în gruparea cuvintelor, să vedem cum trebuie să fie cuvintele, folosite atît izolate cît și grupate. Este foarte adevărat ceea ce se învață, anume că, pentru a avea claritate, stilul pretinde termeni proprii, iar pentru frumusețe — îndeosebi expresii metafo-ric. Să reținem, însă, că termenul impropriu nu
16. poate constitui ceva frumos. Dar, cum multe cuvinte au adeseori același sens (ceea ce numim *sinonimie* — *συνωνμία*), unele sînt mai nobile, mai sublime, mai strălucitoare, mai plăcute, mai sonore decît altele. Într-adevăr, după cum silabele compuse din litere mai sonore sună mai bine, tot așa cuvintele alcătuite din astfel de silabe sînt mai sonore; și, cu cît un cuvînt

¹ *Iudicium publicum* — în timpul republicii, judecățile purtate în numele statului; în timpul imperiului, judecățile penale și capitale.

² Al împăratului, consulilor etc.

³ *Anularea unei vânzări de sclavi* — este vorba de *actio redhibitoria*, relativă la viciile ascunse și care are ca efect anularea vânzării.

- este mai plin, cu atît este mai plăcut urechii. Aceeași regulă stă la baza înlănțuirii cuvintelor și silabelor: un anumit aranjament este mai armonios decît altul. Întrebuințarea lor variază.
17. Căci unor fapte cumplite li se vor potrivi cu-vinte mai aspre la auz. În general, însă, prin-tre cuvintele întrebuințate izolat, sînt con-siderate cele mai bune cuvintele cu sunetul cel mai plin sau cel mai agreabil. Cuvintele nobile trebuie totdeauna preferate celor urite și într-o vorbire îngrijită niciodată nu este loc pentru
18. cuvîntul grosolan. Cuvintele strălucitoare și sublime trebuie alese după măsura subiectului. Cuvîntul care este maiestos într-un caz pare emfatic în altul, iar cel ce pare umil pentru o idee grandioasă va fi potrivit pentru o idee neimportantă. După cum într-un discurs stră-lucit cuvîntul umil impresionează neplăcut și pare ca o pată, tot așa, într-un stil simplu, cuvîntul sublim și strălucitor face notă dis-cordantă și pare de prost gust, fiindcă apare ca o umflătură pe o întindere netedă.
19. Unele cuvînte sînt apreciate nu atît cu rațiunea, cît cu simțurile. De exemplu în ex-presia „*Caesa iungebant foedera porca*”¹ (În-tăreau tratatul jertfind o scroafă), crearea termenului „porca” i-a dat eleganță; dimpotrivă folosind „*porcus*” expresia ar fi fost vulgară. În unele cazuri explicarea este simplă. Am ris deunăzi, și pe dreptul, de un poet² care spusese: „*Praetextam in cista mures rosere camilli*”

¹ Verg., *Aen.*, 8, 641.

² Necunoscut nouă.

(Tineretului distins i-au ros șoarecii în lădiță toga pretextă).

20. În schimb admirăm expresia celebră a lui Vergiliu: „Saepe exiguus mus . . .”¹ (Adesea un șoarece mărunț . . .), pentru că epitetul propriu ne face să nu mai așteptăm altceva, pentru că folosirea singularului este mai binevenită și pentru că finalul monosilabic, puțin uzitat îi adaugă grație. De aceea Horațiu a imitat ambele procedee: „*Nascetur ridiculus mus*”² (Se va naște un șoarece; e ridicol).

21. Nu trebuie înălțat tot timpul stilul vorbirii, ci din când în când trebuie coborât; câteodată însuși caracterul popular al cuvintelor dă putere ideilor. Când Cicero zice în contra lui Piso³: „Când tot neamul tău umblă în teleagă”, credem oare că întâmplarea i-a scos în cale acest termen popular, și că, folosindu-l, Cicero nu a mărit disprețul față de omul pe care voia să-l piardă?

22. Iar în alt loc: „Dai cu capul ca un berbec”⁴. De aici provine farmecul unor expresii familiare, de exemplu, la M. Tullius: „Băiețelul făcea nani cu soru-sa mai mare”⁵ și: „Cn. Flavius, care a crăpat ochii ciorilor”⁶ sau, în *Pro Milone*, celebra interjecție: „Ei, tu Rufio!”⁷ și „Erucius

¹ *Georg.*, 1, 181.

² *A.P.*, 139.

³ Fr. 17 Klotz; *serraco* — teleagă, un fel de car mic cu două roate.

⁴ *Cic., Or. frg.*, p. 469, 20 Sch.

⁵ *Cic., Cael.*, 15, 36.

⁶ *Cic., Mur.*, 11, 25.

⁷ *Cic., Mil.*, 22, 60.

Antoniaster”¹. Obiceiul acesta se remarcă mai mult la declamatori². Pe când eram copil, toată lumea lăuda expresia: „Dă piine tatălui tău” și, în aceeași declamație: „Și unui ciine îi dai de mincare”. Această practică, însă, e cu două tășuri, mai ales în școli. Și astăzi stârnește risul adeseori faptul că, îndepărtându-se de adevăr, acest exercițiu manifestă un dispreț de necrezut pentru unele cuvinte și interzice folosirea unei mari părți din vocabular.

24. Cuvintele, după cum am spus, pot fi proprii, nou-create, metaforice. Termenului propriu îi dă un farmec special vechimea lui. De fapt, el face stilul mai măreț și mai vrednic de admirat, fiindcă nu oricine îl poate folosi. P. Vergilius, care avea un simț foarte rafinat în această privință, a folosit cu îndeminare unică acest ornament al stilului. Într-adevăr *olli, quianam, moerus, pone, și porricerent*³ împrumută versurilor lui prestigiul vechimii, care oferă atita farmec chiar tablourilor, și pe care arta azi nu-l mai poate imita. Aceste arhaisme, însă, trebuie folosite cu măsură; și, să nu le căutăm în întinericul antichității celei mai îndepărtate. *Qaeso* e destul de vechi; atunci de ce să zic *quaiso*? *Oppido*, întrebuințat de scriitorii puțin anteriori nouă⁴, mă tem că nu ar fi acceptat

¹ Din *Pro Vareno*, discurs pierdut, frg. 8 H., frg. 2, 10 Sch; *Erucius Antoniaster* — Erucius, partizan al lui Antonius.

² Cf. Sen., *Contr.*, 1, 1.

³ *Olli* — arhaic pentru *illi*; *quianam* — *quia*, întărit; *moerus*, arhaic pentru *murus* (cf. *Aen.*, 10, 24); *pone* — *post*; *porricerent* — *porrigerent*.

⁴ *Trag.*, inc. 89, p. 300 R.

26. de nimeni! Desigur pe *antegerio* care are același sens nu l-ar folosi nimeni decît afectînd. Cuvîntul *aerumnosus* la ce ne trebuie? — că și cum epitetul *horridus* nu ne-ar ajunge. *Reor* este tolerabil; *autumno*, bun pentru tragici; *proles*, inuzitat; *prosapia* e lipsit de gust.
27. Pentru ce să dăm mai multe exemple? Limba s-a schimbat aproape cu totul. Unele cuvinte vechi au, însă, o strălucire mai mare tocmai fiindcă sînt arhaice; pe altele, sîntem obligați să le folosim din cînd în cînd. De pildă *nuncupare* și *fari*. Folosirea multor arhaisme presupune oarecare îndrăzneală, dar să nu pară
28. afectare; contra acesteia a scris, minunat Vergiliu: „Amatorul ăsta de cuvinte corintiene, un Tucidide britan cu friguri atice, a măcinat
29. cuvintele galice *tau*, *al*, *min*, *sil* și, blestematul, a făcut din ele un amestec pentru fratele său¹. „E vorba de Cimber, care și-a ucis fratele, după cum notează Cicero în expresia: „*Germanum Cimber occidit*“². Nu mai puțin cunoscută este epigrama la adresa lui Sallustius: „Crispus, istoriograf al lui Iugurtha, ai furat mult din
30. vorbele bătrînului Cato“³. Afectarea este odioasă; e la îndemîna oricui! și este cu atît mai de condamnat cu cît cine o caută nu va potrivi cuvintele cu ideile, ci va căuta idei străine ca să le potrivească cuvintelor.

¹ Verg., *Catal.*, 2.

² *Phil.*, 11, 6, 14; se poate înțelege: „Cimber și-a ucis fratele“ sau: „Cimbrul a ucis pe german“.

³ Autorul epigramei este necunoscut.

- După cum am spus în cartea întîi¹, limba greacă are o mai mare posibilitate să creeze cuvinte. De fapt, grecii nu au ezitat să denumască anumite sunete și sentimente procedînd cu aceeași libertate cu care au procedat primii
31. oameni cînd au dat nume lucrurilor. Despre scriitorii noștri, însă, în încercările lor, neînsemnate, de a compune sau de a deriva, nu s-ar putea spune că au realizat ceva multumitor. Îmi amintesc că, pe cînd eram tînăr, Pomponius și Seneca discutau, chiar în prefețele lucrărilor lor, dacă se poate spune în tragedie: *gradus eliminat*² (pășește peste prag). Dar cei vechi nu s-au temut să folosească nici
32. *expectorat*³ și, desigur, *exanimat* este o formare de același fel. În ce privește formarea de cuvinte prin adăugare de sufixe, avem la Cicero⁴ exemple ca *beatitas* și *beatitudo*. El își dă seama că sînt dure, dar crede că prin uz vor deveni mai suple. Și nu numai din nume comune, ci și din nume proprii putem deriva. De exemplu, Cicero spune: *sullaturit*⁵, iar Asinius⁶: *Fimbriatus* și *Figulatus*.

33. Multe cuvinte noi au fost împrumutate de la greci⁷. Chiar foarte multe au fost făurite de Verginius Flavius, dintre care unele par cam greoaie ca, de exemplu, *queens* și *essentia*. Nu

¹ 1, 5, 70.

² *Trag.*, inc. 129, p. 313 R.

³ *Expectorat* la Ennius în *Alcum.*, 2, 2 R.

⁴ *Cic.*, *N. D.* 1, 34, 95.

⁵ *Cic.*, *Att.*, 9, 10, 6.

⁶ *Or. rom. frag.*, p. 496 M.

⁷ Vezi 2, 14, 2.

- înțeleg, însă, de ce le disprețuim într-atît; poate pentru că sîntem judecători nedrepti față de noi înșine; dar tocmai din pricina aceea suferim de sărăcia limbii noastre. Unele cuvinte rămîn totuși în vorbire. Căci acelea care astăzi sînt vechi au fost cîndva noi, iar altele sînt în uz de foarte puțină vreme. Astfel Messala¹ a folosit primul *reatus*, iar August — *munerarius*. Profesorii mei ezitau încă dacă se poate zice: *piratica* cum se spune *musica* și *fabrica*. Cuvintele *favor* și *urbanus* erau considerate de Cicero noi². De fapt, într-o epistolă către Brutus zice: „*Eum amorem et eum ut hoc verbo utar, favorem, in consilium advocabo*“³ (Voi lua ca sfătuitor această dragoste și această „favoare“ dacă îndrăznesc să folosesc acest cuvînt). Iar lui Appius Pulcher: „*Te hominem non solum sapientem, verum etiam, ut nunc loquimur, urbanum*“⁴ (Pe tine om nu numai înțelept, ci, cum spunem astăzi, spiritual.) Cicero crede⁵ că Terențiu a folosit primul termenul *obsequium*, iar Caecilius consideră că Sisenna a folosit primul expresia *albente caelo*“ (cînd cerul se luminează). Mi se pare că înțlia oară Hortensius a zis *cervix* (ceafă), căci anticii se serveau de plural⁶.

Trebuie, deci, să îndrăznim; căci eu nu sînt de acord cu Celsus⁷, care interzice oratorului

¹ *Frg.*, 513 M.

² *Sest.*, 54, 115.

³ *Ep. frg.*, 8, 9, Müller.

⁴ *Fam.*, 3, 8, 3.

⁵ *Lael.*, 24, 89.

⁶ Cf. *Varro ling.*, 8, 5, 14.

⁷ *Frg.*, 12 M.

36. să creeze cuvinte. Într-adevăr, din moment ce unele cuvinte sînt, după părerea lui Cicero¹, primitive, adică s-au impus cu forma lor originală, iar altele sînt create artificial, derivate din primele, admitînd că nu ne este permis să dăm lucrurilor alte denumiri decît cele create de primii oameni, așa neinstruiți cum erau, cînd a încetat oare dreptul de a crea cuvinte derivate, de a modifica pe cele existente, de a le compune, cînd a încetat deci acest drept acordat celor care descind din primii oameni?
37. De altfel, dacă termenul creat ne va părea cam hazardat, e bine să luăm anumite măsuri de precauție. De exemplu, vom spune: „ca să zic așa“, „dacă pot spune“, „într-un fel oarecare“, „permiteți-mi să mă exprim astfel“. Această precauție va fi binevenită și cînd e vorba de metafore mai îndrăznețe. Și putem spune fără risc orice, dacă vom arăta tocmai prin această sollicitudine a noastră că nu ne lipsește bunul gust. Iată de ce e foarte bine venit cunoscutul precept grecesc, care recomandă: *προεπιπλήσσειν τῇ ὑπερβολῇ*² (să cerem iertare pentru hyperbola noastră).
38. Metaforele au valoare numai în context. Deci am vorbit îndeajuns despre cuvintele luate izolat, care, după cum am arătat în alt loc³, prin ele însele nu au nici o calitate. Dar nu putem spune că sînt lipsite de eleganță, afară de cazul cînd sînt sub nivelul subiectului pe

¹ *Part.*, 5, 16.

² *Arist., Ret.*, 3, 7, p. 1408 b. 3.

³ 1, 5, 3.

care îl tratăm. Exclud cazul când idei obscene se exprimă în termeni direcți. Sînt liberi să creadă ce vor aceia care consideră că vorbele obscene nu trebuie evitate, sub pretext că nu există cuvînt indecent din natură și că, dacă ideea este urîtă, ea se subînțelege sub orice formă ar fi exprimată. Cît despre mine, credincios obiceiurilor pudoarei romane și întrucît am mai răspuns unor astfel de probleme, voi apăra morala ne mai insistînd asupra acestui punct.

40. Vom trece, deci, la regulile referitoare la cuvintele luate în grup. Eleganța lor ridică, în primul rînd, două probleme: ce stil socotim ideal și cum îl realizăm. Căci trebuie să vedem clar, în primul rînd, ce punct voim să amplificăm sau să atenuăm, să exprimăm vehement sau moderat, vesel sau grav, bogat sau concis, aspru sau blînd, măreț sau simplu, sever sau spiritual. Apoi, prin ce metafore, prin ce figuri, prin ce sentințe expresive, prin ce ritm; în cele din urmă, prin ce ordine putem obține rezultatul dorit.

Însă, înainte de a vorbi despre ceea ce dă frumusețe discursului, voi spune un cuvînt despre contrariul acestei calități, căci prima calitate este aceea de a fi lipsit de defecte.

42. Așadar, înainte de toate să nu sperăm că o cuvîntare poate fi frumoasă dacă nu este acceptabilă. Prin acceptabil, Cicero¹ înțelege un stil care este nici mai mult nici mai puțin îngrijit decît se cuvine. Nu vrea să spună că sti-

¹ *Part.*, 6, 19.

lul nu trebuie lucrat și șlefuit, căci și aceasta constituie o parte din frumusețe, ci că, în toate, excesul este un defect. Așadar el cere ca termenii să aibă forță, ca ideile să fie sau serioase, sau adaptate părerilor și caracterului oamenilor. Acestea odată realizate, se poate adăuga tot ceea ce, după părerea lui¹, dă strălucire discursului: cuvinte alese pentru demnitatea lor, metafore, hiperbole, epitete, anafore, sinonime, cu condiția să nu fie discordanță cu tonul vorbirii și cu natura lucrurilor.

44. Dar, fiindcă am început să vorbesc întii despre defecte, să începem cu defectul numit κακῆφωνος (cacofonie). O primă formă: dintr-o obișnuință rea s-a dat unor cuvinte un înțeles obscen. De pildă: *ductare exercitus* și *patrare bellum*, expresii folosite de Salustiu² cu sensul sacru și antic, sînt luate în deridere — trebuie s-o spun. Greșeala este, cred, nu a celor ce scriu, ci a cititorilor; totuși trebuie evitate, întrucît moravurile au dat sens lipsit de onestitate acestor termeni și trebuie să ne ferim de vicii, pentru că ele sînt biruitoare.

O a doua formă de cacofonie rezultă cînd din alăturarea de cuvinte se naște unul obscen. De exemplu, cînd zicem: *cum hominibus loqui*, dacă nu am pune cuvîntul *hominibus* între *cum* și *notis* am cădea în greșeala amintită, fiindcă litera ultimă a primei silabe, care nu se poate pronunța decît împreunînd buzele, ne forțează sau să facem o pauză cu totul

¹ Cic., *Part.*, 20.

² Sall., *Cat.*, 17, 7; *Iug.*, 21, 2.; 38, 1.

nemotivată, sau să facem legătura cu termenul următor, ajungând la un sens¹ obscen.

46. Și alte apropieri produc efecte similare; a le enumera ar fi să ne oprim îndelung chiar la defectul a cărui evitare o recomandăm.

Dar și despărțirea unor cuvinte jignește pudoarea, cum ar fi, de pildă, despărțirea cuvîntului *intercapedinis* (întrerupere) la nomi-

47. nativ². Cacofonia survine nu numai la cuvinte ci și în sens, dacă nu ești atent. Căci mulți caută intenționat echivocuri obscene în idei (ca personajul din Ovidiu care consideră mai bun ce este ascuns³) și în cuvintele lipsite de orice obscenitate găsesc prilej de interpretare obscenă. În-suși Celsus consideră că există un κακέμφοτος la Vergiliu în: „Incipiunt agitata tumescere“⁴ (Cele surescitate încep să se umfle). Dar, dacă acceptăm acest punct de vedere, nu se mai poate spune nimic fără risc.

48. Defectul cel mai apropiat de obscenitate este degradarea, denumită ταπεινώσις, în care se micșorează importanța sau demnitatea lucrurilor. De exemplu: „*Saxea est verruca in*

¹ S-ar pronunța *cunnotis* (de la *cunus*): vezi Cic., *Or.* 154.

² Ultimele două silabe ale cuvîntului au un sens obscen.

³ Ovid., *Met.*, 1, 502.

⁴ Verg. *Georg.*, 1, 357. Textul complet din Vergiliu este: „... aut freta ponti/Incipiunt agitata tumescere“ („întinderile agitate ale mării încep să se umfle“). În scandare, „aut freta ponti“ cade la sfîrșitul unui hexametrul, după care se face o mică oprire; căzînd în hexametrul următor, „Incipiunt agitata tumescere“ poate fi înțeleasă ca o expresie aparte cu sens obscen.

summo montis vertice“¹ (Un neg de stîncă pe virful cel mai înalt al muntelui). Opus prin natura sa, dar la fel de grav este defectul care constă în a da lucrurilor mărunte denumiri exagerate, dacă nu o facem anume pentru a provoca risul. În consecință, nu vom denumi pe un paricid om rău, dar nici pe omul devotat unei curtezane nu îl vom califica de scelerat; primul cuvînt este prea slab, al doilea — exagerat. Există deci un fel de a vorbi fără relief, vulgar, sec, anost, dis plăcut, comun. Aceste defecte se înțeleg foarte ușor prin calitățile contrare; căci primului gen îi este opus stilul scinteietor, celui de al doilea cel strălucitor, celui deal treilea cel abundent, următorului, stilul vioi, celui lalt cel plăcut, și, în sfîrșit, ultimului cel îngrijit.

50. Trebuie evitată și ἔλλειψις (elipsa), defect care constă în lipsa unui element din frază, încît aceasta rămîne incompletă; dar acest defect se referă mai mult la obscuritatea stilului decît la lipsa de eleganță. Și acest defect însă, dacă este intenționat, este considerat în general figură; la fel ταυτολογία (tautologia), adică repetarea
51. aceluiași cuvînt sau a aceleiași expresii. De fapt deși cei mai de seamă autori nu au evitat prea mult tautologia, în unele cazuri aceasta poate părea un defect. A căzut adesea în acest defect chiar Cicero, care nu s-a străduit să fie atent la un detaliu atît de neînsemnat. De exemplu în pasajul următor: „Așadar, judecători, această

¹ *Trag.*, inc. 75, p. 295 R.

judecată nu numai că nu a avut nimic care să semene unei judecăți¹. Citeodată defectul este denumit cu alt termen, ἐπανάληψις (repetare); și ea este o figură. Exemple vor trebui căutate la capitoulul în care vom vorbi despre calitățile discursului².

52. Un defect mai grav este ὁμοιότης (tonalitatea uniformă), care nu îndepărtează plictiseala auditorilor prin nici o variație și constă într-o monotonie ce denotă la maximum lipsa de artă. În idei, în figuri și în compoziție acest defect este foarte neplăcut nu numai pentru minte, ci și pentru ureche.

53. Trebuie evitată și μακρολογία (vorbiire lungă) adică fraza mai lungă decît trebuie. Iată un exemplu, la Tit Liviu: „Solii, neobținînd pacea, s-au întors îndărăt, acasă, de unde veniseră“³. Perifraza, însă, care seamănă cu acest defect, este considerată calitate. Și πλεονασμός (pleonasmul) este un defect, căci stilul se împovărează cu vorbe de prisos: „Eu am văzut cu ochii mei“;

54. căci este de ajuns a zice: „am văzut“. Cicero a relevat într-un mod spiritual un astfel de pleonasm la Hirtius: Hirtius, declamînd la Cicero acasă, în fața lui, a zis: „Fiul acesta a fost purtat de mama sa în pîntece timp de zece luni.“ Cicero a întrebato: „Dar ce? alte femei obișnuiesc să-și poarte fiii în desagă?“ Citeodată totuși pleonasmul de felul citat la început este întrebuițat pentru a da forță unei afir-

¹ Cic., *Cluent.*, 35, 96.

² 9, 2.

³ *Frg.* 62, ed. Hertz.

mații: „Și vocea aceea am prins-o cu urechile mele“¹. Dar pleonasmul va constitui un defect ori de cite ori va fi inutil și de prisos, nu cînd urmărește un efect.

55. Mai există defectul denumit περιεργία, termen pe care l-am putea reda prin: „străduință inutilă“: ea diferă de muncă așa cum diferă simpla curiozitate de studiul profund și superstiția de religie. Și, pentru a încheia: orice cuvînt care nu contribuie cu nimic la înțelesul sau la înfrumusețarea vorbirii poate fi considerat defectuos.

56. Κακόζηλον, adică reaua afectare este un defect în toate felurile de stil. Într-adevăr sub această denumire se înțelege tot ce e umflat, firav, dulceag, abundent, căutat, extravagant. Într-un cuvînt, constituie κακόζηλον exagerarea unei calități, ori de cite ori talentul e lipsit de gust și se lasă înșelat de aparența frumosului. Și, pentru elocință, acesta e defectul cel mai grav dintre toate. Căci în timp ce celelalte defecte le evităm, după acesta aler-

57. găm. Acest defect rezidă întru totul în elocuțiune. Defectele de conținut sînt: lipsa de sens, banalitatea, contradicția, inutilitatea. Un stil corupt se manifestă mai ales în cuvintele improprii, exagerate, obscure ca înțeles, cu ritmul frînt, în căutarea puerilă de expresii

58. asemănătoare sau ambigue. Tot ce este κακόζηλον este fals, deși nu tot ce e fals constituie κακόζηλον. Într-adevăr, este κακόζηλον tot ce se spune altfel decît e natural, altfel decît

¹ Verg., *Aen.*, 4, 359.

este necesar sau suficient. Dar stilul se corupe în tot atâtea feluri, în cite se poate înfrumuseța. Asupra acestei chestiuni, însă, am vorbit mai amplu într-o altă lucrare¹; aici e dezbătută de mai multe ori și o voi mai atinge de cite ori va fi cazul; căci, vorbind despre împodobirea stilului, voi vorbi din cînd în cînd și despre defectele care par calități, dar care trebuie evitate.

59. Constituie de asemenea lipsă de eleganță greșita orînduire, așa numitul ὁμοεισότης, lipsa de figuri adică ὁμοεισότης, precum și reaua așezare a cuvintelor, denumită κακοσύνθετος. Despre orînduire am vorbit²; despre figuri și armonie vom vorbi³. Un alt defect este σαρδισμός (sardismul), care constă în amestecarea diferitelor dialecte, ca, de exemplu, a cuvintelor atice cu cele dorice, ionice, eolice.

60. Asemănător acestui defect ar fi, la noi, asocierea cuvintelor maiestose cu cele umile, a celor arhaice cu cele noi, poetice cu vulgare. Căci ar rezulta un monstru, similar monstrului imaginat de Horațiu la începutul *Artei poetice*: „Dacă un pictor ar vrea să pună unui cap de om un gît de cal“ și i-ar adăuga alte părți de la diferite alte creaturi.

61. Stil elegant înseamnă ceva mai mult decît stilul clar și plăcut. Constă, înainte de toate, în a concepe, al doilea, în a exprima bine ceea ce vrei să spui, în al treilea rînd, în a-i da strălucire, ceea ce constituie propriu-zis frumuse-

¹ În *De causis corruptae eloquentiae*.

² 7, 1.

³ 9.

tea estetică. Așadar, ἐνάργεια — scoaterea în evidență — despre care am amintit¹ cu ocazia regulilor referitoare la narațiune, trebuie considerată printre cele dintîi frumuseți ale stilului. Unii o denumesc „evocare“ și este mai mult decît o simplă claritate, pentru că prin aceasta oratorul face o vie reprezentare a ceea ce spune. Este o mare calitate să prezînti lucrurile despre care vorbești atît de clar încît să avem impresia că le vedem. Într-adevăr, discursul nu produce efectul dorit și nu domină deplin — așa cum se cere — publicul, dacă puterea lui se oprește la urechi și dacă judecătorul crede că ascultă pur și simplu niște fapte asupra cărora trebuie să se pronunțe, în loc să-i fie redată reliefat și prezentate viu ca și cum s-ar petrece în fața ochilor lui. Dar fiindcă, în general, prin ἐνάργεια se înțeleg mai multe lucruri, eu nu o voi diseca în toate detaliile, al căror număr unii retori se străduiesc să-l mărească, ci voi atinge numai pe cele mai necesare.

Există o formă de reprezentare care constă în a reda prin cuvinte imaginea întregă a lucrurilor, oarecum ca într-un tablou: „Se ridică deodată amîndoi în virful picioarelor“² și versurile următoare, care ne arată chipul celor doi pugiliști gata de luptă în așa fel, încît nici dacă i-am fi văzut, imaginea lor nu ar fi fost mai vie. În acest gen, ca și în toate celelalte, Cicero excelează. Într-adevăr, cine poate

¹ 4, 2, 63.

² *Aen.*, 5, 426.

- fi atât de lipsit de imaginație încît, citind cunoscutele cuvinte din *Verrine*: „A stat pretorul poporului roman, în sandale strălucitoare, în manta de purpură, în tunică lungă pînă la călcîie, pe țărnul mării rezemat de o curtezană”¹, să nu își reprezinte persoanele, locul și ținuta lor, ba chiar și amănunte care
65. nu sînt indicate? Mie îmi face impresie că văd și fața, și ochii, și mîngîierile nedemne ale celor doi și chiar aversiunea tăcută și sfiala rușinată a acelora care erau de față.
66. Uneori, imaginea scenei pe care voim să o evocăm se realizează prin redarea mai multor detalii. Dau un exemplu tot din Cicero, căci el singur ajunge pentru ilustrarea tuturor genurilor de frumuseți. Este vorba de descrierea unui banchet desfrînat²: „Mi se părea că văd pe unii intrînd, pe alții ieșind, pe cîțiva clătîindu-se din pricina băuturii, iară pe unii căscînd fără întrerupere, după bețiile din ajun. Dușumeaua era murdară, lunecoasă de vinul vărsat, acoperită cu flori vestede și cu oase
67. de pește”. Ce ar fi putut vedea mai mult cine ar fi intrat acolo? Prin aceleași procedee mărim compătimirea pentru orășele cucerite. Fără îndoială, cine spune că o cetate a fost luată cu asalt, cuprinde în această expresie tot ce se întîmplă în astfel de cazuri, dar nu pătrunde în simțire această exprimare care este, în fapt,
68. o vestire scurtă. Dacă, dimpotrivă, dezvoltă ceea ce este cuprins în acea singură expresie,

- în fața noastră vor apărea flăcările ce se revărsă peste case și peste temple, zgomotul acoperișurilor care se năruie, vuietul în care se contopesc strigătele tuturor; vom vedea pe unii fugind în neștire, pe alții îmbrățișîndu-se pentru ultima oară, plîsul femeilor și al copiilor, precum și pe bătrînii ce-și blestemă soarta care i-a ținut în viață pînă în ziua aceea;
69. apoi, jefuirea obiectelor sacre și profane, soldații care aleargă în toate părțile după pradă și pe cei care o cer înapoi; oameni legați și mînați înainte de înrobitor; mama care încearcă să-și rețină copilul și, pretutîndeni unde prada e mai mare, lupta între învingători. Deși, precum am spus, termenul „cucerire” cuprinde în sine toate acestea, eaunțînd întregul, spunem mai puțin decît enumerînd toate detaliile.
70. Vom reuși să facem sensibilă expunerea dacă vom reda întîmplările verosimile. Putem chiar să imaginăm și să adăugăm tot ce se întîmplă de obicei în asemenea cazuri. Provocăm imaginea vie arătînd efectele întîmplării: „Un fior rece îmi scutură toate măduarele și de groază îngheață singele în mine”¹. Sau²: „Îngrozite, mamele își strîngeau copiii la piept”.
71. Calea pînă la această calitate, cea mai frumoasă după părerea mea, este foarte ușoară: să privim natura și să o urmăm. Toată elocința e legată de activitățile vieții; fiecare pune în legătură cu sine tot ce aude, și mintea reține foarte bucuros ceea ce pricepe.

¹ 5, 33, 86.² *Pro Gallio*, frg. 1 H, frg. 6, 1 Sch.¹ *Aen.*, 3, 29-30.² *Ibid.*, 7, 518.

72. O minunată descoperire pentru luminarea ideilor o constituie comparațiile. Unele, servind pentru dovedire, se pun printre argumente; altele urmăresc să redea viu imaginea lucrurilor, problemă care ne interesează în momentul de față: „După aceea, ca niște lupi hrăpăreți în negura neagră...“¹ și: „Asemenea unei păsări care zboară jos pe întinsul apei, pe lângă țărături, pe lângă stincile bogate în pești“².
73. Când este vorba de comparații, trebuie să ne păzim, în primul rînd, ca termenul de comparație să nu fie obscur sau necunoscut. Căci termenul ales pentru ilustrarea ideii trebuie să fie mai limpede decît ceea ce vrem să ilustrăm. Iată de ce putem îngădui poetilor comparații de felul acesta: „Precum Apolo, cînd părăsește iernatica Lycia și undele riului Xanthus sau cercetează materna Delos“³.
74. Oratorul de asemenea va evita să demonstreze un lucru limpede printr-unul obscur. Genul de comparații amintit cu ocazia tratării despre argumente⁴ împodobește și el stilul și îl face sublim, înflorit, plăcut, admirabil. Căci fiecare comparație, cu cît e căutată mai de departe, cu atît aduce o notă de nou și neașteptat.
75. Comparațiile următoare par vulgare și bune numai pentru a convinge: „Precum pămîntul prin cultură, la fel mintea o facem mai bună și mai roditoare prin învățătură“

¹ *Aen.*, 2, 355.² *Ibid.*, 4, 254.³ *Ibid.*, 4, 143—144.⁴ 5, 11, 22.

- și: „După cum medicii amputează organele distruse de boli, la fel trebuie îndepărtați cetățenii imorali și periculoși, deși sînt de același singe cu noi“. E mai înaltă comparația din *Pro Archia*: „Stincile și pustietățile răspund glasului lui; adesea fiarele înspăimîntătoare sînt potolite de cîntul lui și stau pe loc“¹ și
76. celelalte. Acest gen de comparații a fost corupt de unii declamatori mai ales datorită libertății din școli. Căci ei folosesc comparații false și nu le adaptează obiectelor cu care vor să le compare. Amîndouă defectele se găsesc în aceste comparații, auzite pretutindeni cînd eram tînăr: „Fluviile mari sînt navigabile și la izvor“, „Arborele de soi rodește deîndată ce îl plantezi“.
77. În orice asemănare, comparația precede și obiectul comparat urmează, sau precede obiectul și urmează comparația. Cîteodată însă, comparația este independentă și despărțită; alteori — și acesta e procedeul cel mai bun — este legată de obiectul a cărui imagine e; compararea este valabilă, în ambele sensuri, efect produs de reprezentarea reciprocă denumită *ἀντιπόδοις*.
78. În exemplul amintit adineaori², precede comparația: „Apoi, ca niște lupi hrăpăreți în negura neagră“. Comparația stă în urmă în cartea întâi a *Georgicelor*, unde ea urmează unei tînguiri asupra războaielor civile și externe³: „Așa își iau avînt pe spațiul întîns qua-

¹ *Arch.*, 8, 19.² 8, 3, 72 (*Aen.*, 2, 355).³ *Georg.*, 1, 512 și urm.

- drigele când s-au revărsat din boxele lor; și vizitiul, care în zadar stringe frinele, e răpit de cai și carul nu mai vrea să știe de hături".
79. Dar în aceste două cazuri nu există *antapodosis* (nu au corelative). Când comparația are termenul corelativ, atunci sint aduse oarecum în fața ochilor ambele obiecte comparate și le arată paralel. Găsesc multe și strălucite exemple de genul acesta în Vergiliu; noi însă trebuie să le împrumutăm mai degrabă de la oratori. Cicero zice în *Pro Murena*: „După cum spun muzicienii greci, sint flautiști aceia care nu s-au putut face chitaristi; tot așa, la noi, cei care nu au putut deveni oratori
80. s-au îndreptat spre studiul dreptului"¹. În aceeași cuvintare există un pasaj de un suflu aproape poetic, dar care oferă un exemplu de comparație reciprocă foarte potrivită pentru a da eleganță: „Precum furtunile se pornesc adeseori prin vreun semn determinat din atmosferă, dar adeseori se stîrnesc pe neașteptate, fără nici un motiv sigur și dintr-o cauză necunoscută, la fel și cu tulburarea poporului din comiții: adesea poți înțelege din ce motiv s-a ivit; de multe ori, însă, motivul e atît de neînțeles, încît se pare că s-a stîrnit fără cauză"².
81. Există și comparații scurte: „Rătăcind prin păduri ca niște fiare", sau, la Cicero, în discursul contra lui Clodius: „Din această judecată a scăpat gol, ca dintr-un incendiu"³.

¹ *Mur.*, 13, 29.

² *Ibid.*, 17, 36.

³ *Orat. frg.*, 14, 6 Sch.

- Astfel de exemple poate întîlni oricine în vorbirea curentă. Ele au calitatea de a pune fapta înaintea ochilor noștri nu numai limpede, ci și concis și rapid. Pe bună dreptate lăudăm conciziunea perfectă; dar puterea de impresionare este mai mică cînd se redă numai strictul necesar. Avem în acest caz ceea ce se numește *βραχυλογία* — *brachilogie* — despre care voi vorbi la figuri¹. Este însă foarte frumoasă redarea care în puține cuvinte cuprinde multe idei. Iată un exemplu la Sallustius: „Mithridates corpore ingenti perinde armatus"² (Mithridates, uriaș la corp, la fel înarmat). Imitarea greșită a unor astfel de pasaje duce la obscuritate.
82. Vecină cu această calitate, dar mai de efect este *ἐμφασις* (emfaza), care lasă să se înțeleagă mai mult decît exprimă cuvintele. Are două specii: una lasă să se înțeleagă mai mult decît spune, cealaltă, chiar ce nu spune. Pe cea dintîi o întîlnim la Homer, cînd Menelau zice că grecii au „coborît"³ în cal, căci printr-un
83. singur cuvînt arată mărimea calului. Și la Vergiliu: „Alunecînd ei pe o funie lăsată în jos"⁴ pentru că și în felul acesta se sugerează adîncimea. Tot Vergiliu⁵, spunînd că Ciclopul sta întins de-a curmezișul peșterii, dă măsura
84. trupului lui uriaș, prin mărimea acelei peșteri. Al doilea fel de emfază constă sau în suprima-

¹ 9, 3, 50.

² *Hist.*, frg., 2, 47, Dietsch.

³ *Od.*, 11, 523.

⁴ *Aen.*, 2, 262.

⁵ *Ibid.*, 3, 631.

rea totală a unui membru al frazei, sau numai în trunchierea lui. Se suprimă o propoziție, cum face de exemplu Cicero în *Pro Ligario*¹: „Dacă în acest rang atât de important nu ai avea tot atita bunătate, calitate care îți aparține ție singur, numai ție; îmi dau seama ce zic“. Nu a spus, de fapt, ceea ce noi înțelegem totuși, anume că sint oameni care îl împing pe Caesar la cruzime. Trunchierea se numește ἀποσιώπησις (aposiopesis). Despre ea,

86. fiind figură, vom vorbi la locul său². Există emfază și în locuțiunile obișnuite: „Trebuie să fii bărbat“ sau „Om e și el“ sau „Trebuie să trăim“. Până într-atât seamănă, în general, natura cu arta.

Cu toate acestea, elocința nu constă numai în prezentarea clară și vie a faptelor; există multe și variate mijloace pentru înfrumusețarea

87. cuvintării. Căci această ἀφέλεια (naturaletă) chiar simplă și neafectată are o distincție naturală comparabilă cu cea care face agreabilă femeia și, datorită minuțiozității în alegerea termenului propriu și semnificativ, dă impresia unei curățenii distinse. E o abundență îmbelșugată, un stil strălucitor de podoabe.

88. Vigoarea stilului, de asemenea, nu are o singură formă, căci tot ceea ce, în genul său, este îndeajuns de realizat are forță. Însă formele principale care dau un stil viguros sint: δεινότης care, printre altele, constă în prezentarea cu o anumită grandoare a unei acțiuni

¹ Lig., 5, 15.

² 9, 2, 54 și, 9, 2, 60.

nedemne pe care vrem să o exagerăm: παντασία, care creează imagini; ἐξεργασία, care constă oarecum în realizarea efectului propus; acesteia i se adaugă ἐπεξεργασία, reluarea aceleiași dovezi și stabilirea din plin a concluziei; ἐνέργεια, înrudită cu ele (căci rădăcina comună este ἐργον: lucrare), a cărei calitate specifică constă în a nu spune nimic gratuit. Ea constă fie în ceva amar, cum se obișnuiește, în general, în insultă, de exemplu, la Cassius: „Ce ai să te faci dacă mut lupta pe propriul tău teren, dacă adică dovedesc că nici să calomniezi nu știi“, fie în duritate, ca în acest citat din Crassus: „Eu să te consider pe tine consul, când tu nu mă consideri pe mine senator?“¹ dar forța elocinței constă îndeosebi în a ști amplifica și diminua. Pentru amîndouă acestea există tot atâtea mijloace din care voi indica pe cele mai de seamă, celelalte fiind

90. similare. Ele rezidă în fond și în cuvinte. În privința fondului am vorbit despre invențiune; acum trebuie să spunem cum le înalță sau le coboară elocutiunea.

CAPITOLUL IV

Despre amplificare

1. Prima posibilitate de amplificare sau de atenuare este oferită de însăși denumirea dată faptei. De exemplu, când zicem despre un om

¹ Or. frg., p. 313 M.

rănit că e ucis, despre unul necinstit că e tilhar; și, invers, despre cel care a bătut, că numai a atins, despre cel care a rănit, că numai a vătămat. Pentru ambele procedee ne oferă exemple *Pro Caelio*: „Dacă ar fi văduvă, ar trăi liber; dacă ar fi o desfrînată, ar trăi nedemn; bogată, ar duce un trai risipitor; înclinată spre plăceri, ar duce viață de curtezană. Iar eu să socotesc adulter pe omul care ar fi salu-

2. tat-o ceva mai familiar?“¹ Căci el a numit numai impudică pe o curtezană, iar despre cel care i-a fost multă vreme amant a zis numai că a salutat-o cam familiar. Acest procedeu are mai multă forță și relief, dacă punem și cuvinte mai tari alături de cuvintele în locul cărora le întrebuițăm. Așa procedează Cicero în contra lui Verres: „Căci am adus în fața judecății voastre nu un hoț, ci un jefuitor; nu un adulter, ci un adversar al pudoarei; nu un sacrileg, ci un dușman al oricărui obiect și sentiment sacru; nu un tilhar de drumul mare, ci pe călăul cel mai crud al cetățenilor romani și al aliaților lor“². Primul procedeu dă și el dimensiuni lucrurilor; al doilea le îngroașă și mai puternic.

Constat totuși că amplificarea se obține mai ales în patru chipuri: accentuare, comparare, raționament, acumulare. Accentuarea e mijlocul cel mai puternic, fiindcă datorită ei chiar lucrurile fără importanță par mari. Acest procedeu se realizează printr-o singură gra-

¹ 16, 38.

² 1, 3, 9.

- dație sau prin mai multe; astfel putem ajunge la culme, ba chiar oarecum și mai sus. Ca dovadă e suficient și numai un singur exemplu din Cicero: „E o fărădelege să pui în lanțuri un cetățean roman; e o crimă a-l bate cu vergile; e aproape paricid a-l ucide; cum aş califica fapta dacă l-ar răstigni pe cruce?“¹ Dacă ar fi fost numai bătut, fapta ar fi fost mărită cu un grad, fiindcă s-a calificat drept „fărădelege“ o faptă în realitate mai mică; în cazul că ar fi fost ucis, fapta ar fi fost exagerată cu mai multe grade; dar după ce a zis: „e aproape un paricid a-l ucide“, cum nu există ceva mai rău a adăugat: „cum aş califica fapta dacă l-ar răstigni pe cruce?“ Astfel, ajuns la ultimul grad al acuzării, era necesar să-i lipsească și cuvintele pentru a exprima ceea ce depășea acest grad.

6. Mai există o posibilitate de a depăși superlativul; astfel, Vergiliu spune despre Lausus: „Cel mai frumos dintre toți, exceptînd corpul lui Turnus din Laurentum“². Căci superlativul este „cel mai frumos dintre toți“; dar acestui superlativ Vergiliu i-a suprapus, totuși, ceva.

7. Există și un al treilea procedeu, cînd nu folosim gradația, ci arătăm nu că ceva depășește punctul maxim, ci că reprezintă însuși punctul suprem care nu poate fi depășit: „Pe mama ta ai lovit-o; ce aş putea zice mai mult? Pe mama ta ai lovit-o!“ În adevăr și acesta este

¹ *Ibid.*, 5, 66, 170.

² *Aen.*, 7, 649, 650.

un fel de a amplifica lucrurile, căci le prezintă atit de mari, încît nu mai pot fi mărite.

8. Amplificarea se face mai puțin simțită, și nu știu dacă nu chiar din acest motiv este mai eficace, cînd, fără pauză în context și în mersul vorbirii, urmează mereu ceva mai tare. Avem un exemplu la Cicero, în discursul contra lui Antonius, cînd vorbește despre vomat: „În adunarea poporului roman! Îndeplinind o sarcină publică! fiind condamnatul cavaleriei!“¹ Fiecare cuvînt cuprinde o sporire. Este în sine urît a voma, chiar dacă nu în vreo adunare a poporului; chiar dacă nu în adunarea poporului roman; chiar dacă nu ai avea nici o funcție; chiar dacă nu ai avea nici o funcție publică; chiar de nu ai fi comandantul cavaleriei. Un altul ar separa aceste gradații și ar zăbovi la fiecare; Cicero, însă, a alergat la virf și a ajuns acolo nu căznindu-se, ci dintr-un singur avînt. Dacă amplificarea aceasta tinde tot mai sus, cea care se face prin comparație pornește de la împrejurări mai mărunte. Căci mărirînd ce este pe un plan inferior, în mod necesar mărește și ce este pe un plan superior.
10. Avem un exemplu tot la Cicero, în aceeași cuvîntare: „Dacă ți s-ar fi întîmplat aceasta în decursul cinei și între pahare, la chefurile tale monstre, cine nu ar socoti-o rușine? Dar s-a întîmplat în adunarea poporului roman ...“² Iar în cuvîntarea contra lui Catilina: „Pe Hercules! Dacă sclavii mei s-ar teme în felul

¹ *Phil.*, 2, 25, 63.

² *Ibid.*

ăsta de mine, cum se tem de tine toți concetățenii tăi, aș crede că trebuie să-mi părăsesc casa“¹.

11. Cîteodată ne servim de un exemplu ce pare analog și care ajută la sporirea faptei pe care vrem să o exagerăm. Așa procedează tot Cicero, în *Pro Cluentio*. După ce arată că o femeie din Milet a primit bani de la moștenitorii de rangul al doilea pentru a-și face avort, zice: „Cu cît merită o pedeapsă mai mare pentru aceeași vină Oppianicus? Căci femeia, cînd și-a maltratat trupul, s-a chinuit numai pe sine, pe cînd Oppianicus a ajuns la același rezultat violentînd și chinuind trupul altuia“².
 12. Deși acest procedeu seamănă cu genul de argumentare în care fapte mai mari se dovedesc prin altele mai mici, să nu se creadă că e același lucru. Într-adevăr, acolo se urmărește dovedirea, aici amplificarea unui fapt; astfel, în cazul lui Oppianicus, în comparația aceea nu este vorba de dovedirea unei fapte rele, ci că el a comis o faptă mai rea.
- Între aceste procedee, deși diferite, există totuși o oarecare asemănare. Voi reproduce, deci, exemplul folosit mai înainte³, dar pentru alt scop. Căci vreau să arăt că pentru amplificare se compară nu numai întregul, ci și părțile între ele. De exemplu, pasajul următor: „Un bărbat de foarte mare vază, P. Scipio pontifex maximus, a ucis el, simplu particular,

¹ 1, 7, 17.

² Cf. *Quint.*, 5, 10, 86 și urm.

³ 5, 13, 24.

pe Tiberius Gracchus, care periclita, dar nu grav, constituția statului; noi, în calitate de consuli, îl vom suporta pe Catilina, care vrea să pustiască toată lumea cu sabie și foc?”¹

14. Aici e pus în comparație Catilina cu Gracchus, constituția statului cu lumea întreagă, periclitarea nu gravă, cu uciderea, incendiile și pustiirea, cetățeanul privat cu cei doi consuli. Dacă cineva vrea să analizeze aceste comparații, fiecare în parte îi oferă argumente din plin.

15. Am spus că unele amplificări se fac prin raționament; să vedem dacă m-am exprimat printr-un termen destul de exact. De altfel, folosirea termenilor nu mă neliniștește, cu condiția ca ideea în sine să fie destul de clară pentru cei care vor să studieze. Am folosit totuși acest termen pentru că acest gen de amplificare e plasat într-un loc, dar efectul său se simte într-altul, pentru că se exagerează un lucru pentru amplificarea altuia, și de la acesta mergem prin raționament la ceea ce

16. voim să relevăm. Cicero, voind să reproșeze lui Antonius că a băut prea mult vin și a vomat, zice: „Tu, cu gitlejul ăsta, cu pieptul ăsta, cu tot corpul tău solid de gladiator”². Ce raport este între gitlejul sau piept cu betia? Aceste cuvinte nu sînt deloc de prisos. Căci, gîndindu-ne la ele, putem socoti cît vin a trebuit să înghită la nunta lui Hippas, încît, deși puternic ca un gladiator, nu l-a putut

¹ *Cat.*, I, 1, 3.

² *Phil.*, 2, 25, 63.

suporta și digera. Așadar, dacă dintr-un fapt deducem un alt fapt, denumirea de raționament nu este nici improprie, nici inuzitată, și, din același motiv, desemnează și o stare de cauză.

17. Astfel, amplificarea reiese din cele ce urmează, căci vinul a erupt din Antonius cu atîta putere, încît vomarea nu a putut fi considerată întîmplătoare sau voită, ci inevitabilă, cînd nu se cuvenea deloc, iar mincarea nu a vomitat-o imediat, cum se întîmplă de obicei, ci a aruncat-o afară numai a doua zi. Amplificarea poate fi dedusă și din antecedente. De exemplu, cînd Aeolus, la rugămintea Iunonei, „întorcîndu-și lancea a izbit în coasta muntelui boltit în interior, iar vînturile, ca încolonate, au năvălit afară pe unde li s-a dat drumul”¹, deducem ce mare furună se va dezlănțui.

19. De asemenea, după ce am prezentat fapte deosebit de crude sub forma cea mai odioasă, le atenuăm intenționat, pentru ca următoarele să pară mai grave. Astfel a procedat Cicero, zicînd cuvintele cunoscute: „Dar acestea sînt greșeli ușoare cînd e vorba de acuzatul nostru. Un căpitan de corabie dintr-o cetate de seamă s-a salvat răscumpărîndu-se cu bani, pentru a nu fi bătut cu vergile; act de umanitate din partea lui Verres. Un altul a plătit ca să nu fie ucis cu securea; așa se obișnuia”².

20. Oare Cicero nu a făcut aici un raționament

¹ *Aen.*, 1, 81 și urm.

² *Verr.*, 5, 44, 177.

prin care auditorii deduc cât de mare trebuie să fie crima la care se făcea aluzie, dacă în comparație cu ea, cele amintite par acte de umanitate și obișnuite? Se mai poate amplifica un lucru mărinind un altul. De exemplu, prin glorificarea faptelor de arme ale lui Hannibal, se mărește vitejia lui Scipio și, admirând vitejia galilor și a germanilor, sporim gloria lui C. Caesar.

21. Este tot un gen de amplificare și cînd facem apropierea de un fapt despre care se pare că nu se vorbește. De pildă, căpeteniile troienilor găsesc normal¹ faptul că grecii și troienii îndură rele timp de atîtea ani pentru frumusețea Elenei. Cum trebuie să ne închipuim această frumusețe? Căci nu o spune Paris, care a răpit-o, nici vreun tînăr, sau cineva din popor, ci bătrînii, oamenii cei mai înțelepți,
22. sfetnici ai lui Priam. Regele însuși, istovit de un război de zece ani, după ce și-a pierdut atîția copii, pe pragul celui mai mare dezastu, acest rege, căruia fata aceea, izvor al atîtor lacrimi, ar fi trebuit să-i trezească ură și scîrbă, aude aceste cuvinte și, numind-o pe Elena fiică, o așază lingă sine, o scuza chiar și afirmă că nu ea e cauza nenorocirilor
23. lui. De asemenea, Plato, punînd în *Symposium*² pe Alcibiade să mărturisească cum ar fi voit să-l trateze Socrate, a făcut-o, cred, nu pentru a învinovăți pe Alcibiade, ci pentru a arăta stăpînirea de sine de neînvins a lui

¹ *Il.*, 3, 156 urm.

² *P.*, 218 b, 219 d, Steph.

Socrate, rămasă intactă la avansurile celui mai frumos bărbat.

24. Ba mai mult! Putem aprecia statura mare a eroilor celebri după armura lor. Exemple ne sînt scutul lui Ayax¹ și lancea Pelias² a lui Achile. Acest procedeu abil l-a folosit în chip strălucit Vergiliu, vorbind despre ciclop³. Căci ce idee îmi pot face de corpul „a cărui mină se sprijină într-un brad curățit de crengi“⁴?
25. De asemenea, cît de mare a fost Demoleos care „mina în goană pe troienii ce nu știau încotro s-o apuce“, îmbrăcat în zalele sale, pe care abia doi oameni „căznindu-se, le duc pe umeri“⁵? Apoi, M. Tullius ar fi putut oare să-și închipuie despre luxul lui M. Antonius atît cît ne arată zicînd: „Puteai vedea paturile din celulele sclavilor acoperite cu cuverturile de purpură ale lui Cn. Pompeius“? ⁶ Cuverturi de purpură, și încă ale lui Cn. Pompeius folosite de sclavi, în celulele lor; mai mult decît atîta nu se poate spune și, totuși, fără să vrem,
26. cugetăm infinit mai mult despre stăpîn. Acest fel de amplificare seamănă cu ceea ce am numit emfază; dar amplificarea sugerează idei prin fapte, iar emfaza prin vorbe, și e cu atît mai puternică amplificarea, cu cît fapta e mai mult decît vorba.

¹ *Il.*, 7, 219.

² *Ibid.*, 16, 140.

³ Este vorba de ciclopul Polifem.

⁴ *Aen.*, 3, 659.

⁵ *Ibid.*, 5, 264 și urm.

⁶ *Phil.*, 2, 27, 67.

Se poate considera amplificare și acumularea de cuvinte sau de idei sinonime, căci, deși nu constituie o gradație ascendentă, totuși, prin această acumulare, lucrul, oarecum, se înalță: „Căci, Tubero, ce a făcut sabia ta scoasă din teacă în lupta de la Pharsalus? Al cui piept ataca virful ei? Ce voiau armele tale? Cum era mintea ta? Ochii tăi? Mîinile tale? Ce foc aveai în suflet? Ce voiai? Ce doreai?”¹ Acest fel de amplificare seamănă cu figura numită *συναθροισμός* (acumulare); dar în această figură avem acumulare de mai multe fapte, pe cînd acest gen de amplificare constă în repetarea multiformă a aceleiași idei. Adevseori amplificarea se poate obține prin folosire de cuvinte cu sens mereu ascendent²: „Era de față portarul carcerei, călăul pretorului, moartea și groaza aliaților și a cetățenilor romani, lictorul Sextius“.

28. Aceleași sint, aproximativ, procedeele atenuării: căci sint tot atîtea trepte descendente, cite ascendente. De aceea, mă voi mulțumi cu un singur exemplu luat din pasajul în care Cicero, în discursul despre Rullus zice următoarele: „Cu toate acestea, cîteva persoane care stăteau în apropierea oratorului bănuiau că el a voit să spună nu știu ce referitor la legea agrară“³. Dacă raportezi acestea la sens, este o atenuare, dacă le raportezi la obscuritatea lui Rullus este o amplificare.

29. Știu că unora le poate părea și hiperbola un fel de amplificare, căci și ea poate servi atît pentru atenuare, cit și pentru amplificare. Dar intrucît numele ei este și numele unui trop, mă voi referi la ea mai tîrziu. Aș vorbi chiar imediat despre tropi, dacă felul lor de exprimare nu s-ar deosebi de celelalte, deoarece tropii folosesc cuvintele nu cu înțelesul lor propriu, ci schimbat. Să dăm, așadar, pe scurt, satisfacție acestei dorințe de acum aproape unanime și să nu lăsăm la o parte acea podoa-bă a discursului considerată de cei mai mulți principala și aproape unica.

CAPITOLUL V

Despre felurile sentențelor (cugetărilor lapidare)

1. Anticii numeau *sententia* ceea ce simte sufletul. Acest înțeles e foarte frecvent la oratori, dar chiar în uzul cotidian au rămas cîteva expresii. Astfel, cînd voim să ne jurăm, zicem: „*ex animi nostri sententia*“ (după cum simte sufletul nostru“), iar cînd felicităm zicem: „*ex sententia*“ (după cum simt). Totuși, nu arareori s-a folosit și termenul *sensa* cu aceeași valoare, căci *sensus* părea că se raportă la corp. Dar s-a statornicit obiceiul de a numi *sensus* conceptele minții, iar cugetările strălucitoare, mai ales cele de la sfîrșitul frazelor, sentențe — *sententiae*. Erau mai puțin cunoscute de cei vechi, în schimb în timpurile noastre folosirea lor nu cunoaște limite. Tocmai

¹ Cic., *Lig.*, 3, 9.

² *Verr.*, 5, 45, 118.

³ *Agr.*, 2, 5, 13.

- de aceea socot că trebuie să spun câteva cuvinte despre felurile și despre utilizarea lor.
3. Numai cele mai vechi poartă denumirea proprie de „sentență” și corespund grecescului *γνώμη*, măcar că azi toate sint numite cu acest termen. Denumirea de „sentențe” sau „gnome” se datorează faptului că ele sint asemenea unor sfaturi sau decizii. Sint un fel de adevăruri universale care pot să placă chiar independent de legătura lor cu cauza pe care o susținem. Uneori se referă numai la idee; de exemplu: „Nimic nu este mai plăcut poporului decît bunătatea”¹, altelei la persoană, cum este sentența lui Domitius Afer²: „Împăratul care vrea să știe totul trebuie să ierte mult”. Sentența e considerată de unii ca o parte a unei entimeme, de alții ca partea primă sau ultimă a unei epichereime³. Această afirmație este adevărată citeodată, dar nu întotdeauna. Mai exact este că uneori e simplă⁴, ca cele citate mai sus⁵, altelei e urmată de dovadă: „Căci în orice neînțelegere, cel mai bogat, chiar dacă a fost ofensat, pare că a comis el ofensa, fiindcă e mai puternic”⁶. Citeodată este dublă: „Îngăduința crează prieteni, adevărul dușmani”⁷.

¹ Cic., *Lig.*, 12, 37.

² *Or. frg.*, p. 570. M

³ Epichereima e un silogism mai lax.

⁴ Simplă: exprimă un singur adevăr, fără dovadă.

⁵ 5, 14.

⁶ Sall., *Iug.*, 10, 7.

⁷ Ter., *Andr.*, 1, 41; dublă: exprimă două adevăruri fără dovadă.

5. Sint autori¹ care enumeră zece feluri de sentențe, dar după un criteriu care le-ar permite să distingă chiar mai multe. De exemplu, sentențe turnate în formă de întrebare, de comparație, negație, asemănare, mirare și altele de felul acesta. Într-adevăr, sentențele se pot exprima prin orice figură. Este remarcabil genul de sentențe bazate pe opoziție: „Nu moartea este un chin, ci drumul spre ea este chinuitor”². Se numesc directe sentențele de tipul următoarei: „La fel este lipsit avarul și de ce are, și de ce nu are”³. Dar aceste sentențe capătă mai multă forță prin folosirea de figuri; de exemplu: „Chiar așa chin e să mori?”⁴. Căci în forma aceasta, e mai viguroasă decît enunțarea simplă: „Moartea nu e un chin”. De asemenea, prin aplicare particularului la o idee generală; de exemplu, exprimarea directă este: „A face rău e ușor, a fi util e greu”; dar Medeea, la Ovidiu, se exprimă cu mai multă forță: „L-am putut salva; mă întrebi dacă l-aș putea pierde?”⁵
7. Cicero face o aplicare la persoană: „Cezar, nu există ceva mai mare în înalta ta situație, decît să poți salva cît mai mulți; în firea ta nu poate fi ceva mai bun, decît să vrei să salvezi cît mai mulți”⁶. În felul acesta, el a

¹ Cf. Theon., *Prog.*, p. 99, 11 Sp.

² *Trag.*, inc. frg. 109 R.

³ Sentență a lui Pubilius Syrus, 628 M.

⁴ *Aen.*, 12, 646.

⁵ *Medeea*, frg. 1 R.

Lig., 12, 38.

atribuît omului ceea ce s-ar fi cuvenit să atribuie situației.

În ce privește sentențele, de altfel preceptul este general, trebuie să avem grijă să nu abunde, să nu fie evidente, sau artificiale, așa cum sînt, în general, cele numite *κατολικά* (universale) care enunță ca adevăr absolut tot ce este în interesul cauzei. De asemenea, să nu fie plătate oriunde în discurs sau atribuite oricui.

8. E preferabil să fie spuse de persoane importante, pentru ca importanța ideii să fie întărită de autoritatea celui care o spune. Într-adevăr, cine ar putea suporta ca un băiețandru, sau chiar un om neimportant să vorbească cu autoritatea unui judecător sau să-și dea aere, așa zice, de profesor?
9. Entimema, de asemenea, este tot ce concepem cu mintea, dar în sens propriu este denumit așa raționamentul scos din contrarii; entimema excelează între toate celelalte, ca Homer între poeți și Roma între orașe. Despre entimemă am vorbit îndeajuns la capitolul re-
10. feritor la argumente¹. Dar nu se întrebuițează numai ca dovadă, ci și ca ornament: „Cezar, te vor împinge spre cruzime chiar cuvintele acelora care fac elogiul clemenței tale și pe care tu i-ai iertat?”² Această entimemă nu constituie un argument, nu pentru că nu ar putea fi, ci fiindcă Cicerone reușise să arate prin alte argumente că severitatea lui Cezar era
11. nejustă; el a adăugat în încheierea frazei,

¹ 5, 10, 2, pt. detaliu: 5, 14, 1.

² *Lig.*, 4, 10.

sub formă de epifonem, nu atât o dovadă, cât un fel de ultimă lovitură. Într-adevăr, epifonemul este o gîndire generalizată care încheie o povestire sau o argumentare: „Greu intrată era să se nască al romanilor neam”¹! sau: „Căci acest tînăr corect a preferat să săvîrșească o faptă primejdioasă, decît să se preteze la ceva nedemn”².

12. Există, de asemenea, ceea ce autorii moderni denumesc *νόημα* (noema); sub această denumire se poate înțelege orice cugetare, însă ei înțeleg cugetările neexprimate și numai sugerate; de felul acesta sînt cuvintele referitoare la tînărul pe care sora sa îl răscumpărase în mai multe rinduri din școala de gladiatori și pe care el o acuza, pe baza legii talionului, că îi tăiasese degetul mare în timpul somnului: „Meritai, îi zise ea, să ai mina întreagă!”; se subînțelege: „ca să lupți ca gladiator”.
13. Există, de asemenea, ceea ce numim „*clausula*”. Dacă este identică cu ceea ce înțelegem prin *conclusio*, concluzie logică, este justificată și chiar necesară în anumite părți, ca de pildă: „Trebuie să vă mărturisiți fapta înainte de a aduce vreo acuzație lui Ligarius”³. Dar astăzi se cere altceva, și anume ca orice idee care încheie un text să impresioneze urechea. Se consideră rușine și aproape un scandal să te oprești pentru a-ți relua respirația

¹ *Aen.*, 1, 33.

² *Mil.*, 4, 9; cf. 5, 11, 13.

³ *Lig.*, 1, 2.

la un pasaj nepotrivit pentru aplauze. De aici provin acele cugetări mărunte, lipsite de gust, luate din afara subiectului. Dar nu e posibil să găsești atâtea sentințe bune cite clausule sînt necesare.

15. Iată acum alte feluri și mai noi de sentințe. Unele sînt prilejuite de surpriză. De exemplu, Vibius Crispus a zis unuia care umbla prin for îmbrăcat în zale, pretextînd că o face de teamă: „Cine ți-a permis să te temi astfel?”¹ Remarcabilă este sentința lui Africanus către Nero, referitor la moartea mamei lui: „Cezar, te roagă Galia ta să-ți suporti cu tărie fericirea”².
16. Altele se bazează pe o aluzie: Domitius Afer apăra pe Cloatilla, acuzată că și-a înmormîntat soțul care participase la rebeliune; Claudius o achitase. În perorație, adresîndu-se fiilor ei, el le-a zis: „Voi, fiii ei, înmormîntați, toți, pe mama voastră”³. Există și sentințe luate de altundeva, adică transpuse dintr-un loc în altul. Crispus, apărînd pe Spatale, iubită de un tînăr care a murit la optsprezece ani și a lăsat-o moștenitoare, a zis: „O, acest om divin, care a fost atît de binevoitor cu sine”⁴.
18. Cîteodată sentința constă în simpla dublare a unui cuvînt. Așa găsim la Seneca, în mesajul trimis de Nero Senatului, după ce și-a ucis mama, voind să pară că este în pericol: „Sînt

¹ *Or., frag.*, p. 588 M.

² *Ibid.*, p. 571 M.

³ *Ibid.*, p. 567 M.

⁴ *Ibid.*, p. 588; sensul neclar.

- în viață; nu pot încă nici s-o cred, nici să mă bucur”¹. E mai bună sentința creată din antiteze: „Am de cine fugi, nu am pe cine urma”². Sau „Ce să zic? Nenorocitul nu putea vorbi, nu putea nici tăcea!”³ Dar devine foarte frumoasă cînd este luminată printr-o comparație; Trachalus, în discursul său contra Spatalei, întrebă: „Aceasta doriți deci voi, legilor, apărătoare foarte grijulii ale cinstei, ca soțiile să moștenească azecea parte”⁴, ar curtezanele o pătrime!”⁵

20. În toate aceste genuri pot fi sentințe bune sau rele. Constituie întotdeauna greșeală sentințele bazate pe joc de cuvinte: „Părinți conșcriși, căci așa trebuie să încep, pentru a vă aduce aminte de părinți”. E mai de prost gust, căci e mai falsă și e luată mai de departe, sentința aceluia care vorbea contra surorii gladiatorului în procesul menționat mai sus⁶; „Am luptat pînă la deget”⁷.
21. De același gen și, poate, cea mai greșită este sentința în care ambiguitatea cuvintelor se împreună cu o comparație falsă. Cînd eram tînăr am auzit pe un avocat vestit cum oferea mamei oase extrase⁸ din capul fiului ei ca să le țină,

¹ *Ibid.*, p. 584.

² *Att.*, 8, 7, 2.

³ Probabil din Cic., *Pis*; cf. Hier., *Ep.* 59, *ad Oceanum*.

⁴ *Orat. frag.*, p. 593 M.

⁵ Vezi *Lex Iulia* și *Papia Poppaea*.

⁶ 8, 5, 12.

⁷ Sensul exact este nesigur; probabil: „am luptat pînă ce adversarul a arătat cu degetul în jos pentru a obține grație”

⁸ Probabil în urma unei operații: cf. 8, 2, 20.

numai pentru a avea sentența: „Tu, cea mai nefericită dintre femei, nici n-ai pus pe fiul tău pe rug și i-ai și cules oasele“.

22. Apoi, foarte mulți oratori se complac în descoperirea celor mai mărunte și mai slabe sentențe; acestea, examinate îndeaproape, stînesc risul, deși pe cel care le descoperă îl încîntă printr-o aparentă ingeniozitate. De exemplu, în școli, referitor la un naufragiat care fusese ruinat mai înainte de seceta de pe ogoare și se spinzurase, se spunea: „Nu poate decît să atîrnie în aer acela pe care nu îl vrea nici
23. pămîntul, nici marea“. Seamănă cu aceasta sentența următoare, relativă la fiul amintit mai sus¹, care își devora membrele și căruia tatăl i-a dat otravă: „Cine mîncă astfel de lucruri, trebuie să bea o astfel de băutură“. Și contra unui chefliu care se zice că a simulat ἀποκρῑπῑς (sinucidere prin foame); „Leagă-ți ștreangul; ai de ce să fii mînios pe gîtlejul tău; bea otravă; se cade ca un chefliu
24. să moară bînd“. Unele sentențe sînt goale de sens: așa e a declamatorului care sfătuiește pe marii demnitari ai lui Alexandru să-l înmormînteze în incendiul Babylonului: „Pe Alexandru îl îngrop; se poate ca cineva să privească acest spectacol de pe acoperiș?“ Ca și cînd aceasta ar constitui fapta cea mai revoltătoare în toată împrejurarea. Unele sentențe sînt exagerate. Am auzit un declamator spunînd despre germani: „Nu știu unde le e

¹ 8, 4, 29.

fixat capul“ iar despre un viteaz: „Alungă pe dușman numai cu bumbul scutului său“.

25. Dar nu aș mai termina dacă aș enumera toate formele de sentențe greșite. Prefer să trec la o remarcă importantă. Există două opinii opuse: unii dau importanță aproape numai sentențelor, alții le condamnă cu totul. Eu
26. nu aprob pe nici unii intru totul. Dacă sînt dese, sentențele își dăunează reciproc. Tot așa, plantele sau fructele nu se pot dezvolta pînă la mărimea naturală dacă nu au loc unde să crească. Nici într-o pictură nu distingi nimic fără reliefare prin culori. Tocmai de aceea artiștii, cînd pictează mai multe obiecte pe același tablou, lasă între ele intervale, pentru ca um-
27. brele să nu cadă pe corpuri. Acumularea de sentențe întrerupe și mersul vorbirii. Căci fiecare sentență este o încheiere și, prin urmare, după fiecare trebuie făcut un nou început. Din această cauză, vorbirea e aproape fărîmițată. Rezultînd nu din membre, ci din bucăți adunate, este lipsită de structură unitară, așa cum sînt corpurile rotunde și șlefuite pe toate părțile care nu se pot rezema unele de altele.
28. În plus, însăși culoarea stilului pare stropită de multe și variate pete, care, chiar dacă sînt strălucitoare, sînt totuși numeroase și pestrițe. Și apoi, dacă banda de purpură, pusă pe togă la locul ei, dă strălucire îmbrăcămintei, nimănui nu îi șade bine o haină vărgată sau pestriță.
29. De aceea, deși s-ar părea că aceste sentențe au strălucire și un anumit relief, totuși, aș compara mai curînd aceste puncte luminoase nu cu o

flacăra, ci cu scintele ce apar prin fum. Căci ele nici nu se remarcă atunci când tot discursul strălucește, cum nu se văd stelele, când strălucește soarele. În plus, dacă prin dese și mici eforturi, unele se fac remarcate, ele nu servesc decât să strice egalitatea ansamblului și, oarecum abrupte, nu obțin admirația cuvenită lucrurilor care ies în evidență; în schimb distrug sentimentul plăcut pe care îl trezește unitatea.

30. Se adaugă și faptul că cine aleargă numai după sentențe spune, inevitabil, multe banalități, platitudini, ineptii. Căci nu poate exista selecție când te copleșește numărul. De aceea, poți vedea că îmbracă forma de sentență și diviziunea, și argumentele, numai să fie în
31. clausule și să se pronunțe potrivit. „Ți-ai ucis soția, fiind adulter; nu te-aș putea ierta, chiar dacă ai fi repudiat-o numai“; iată o diviziune. „Vrei să știi dacă otrava era o băutură de dragoste? Ar trăi, nenorocitul, dacă nu ar fi băut-o“; iată un argument. Adevărul e că cei mai mulți oratori nu spun sentențe multe, ci spun totul sub formă de sentențe.
32. Unii au o tendință diametral opusă: evită, cu un fel de groază, toată această latură plăcută a stilului și nu prețuiesc decât stilul lin, plat și fără eforturi. Astfel, de teamă să nu cadă, zac mereu pe pământ. În fond, ce mare învinuire se poate aduce unei sentențe reușite? Nu este utilă cauzei? Nu impresionează pe
33. judecător? Nu-l face agreabil pe orator?

„Dar este un procedeu neutilizat de oratorii vechi.“ Ce înțelegeți însă prin „cei vechi“? Căci, dacă e vorba de cei mai vechi, Demostene a întrebuințat multe procedee pe care înaintea lui nu le-a aplicat nimeni. Cum poate să-i placă Cicero celui care consideră că în stilul lui Cato și al Gracchilor nu trebuie schimbat nimic? Dar și înaintea acestora stilul a fost și mai simplu.

34. În ce mă privește, socot aceste locuri strălucitoare ale stilului oratoric un fel de ochi ai elocinței. Nu aș vrea, însă, să existe ochi pe tot trupul, pentru ca restul membrilor să nu își piardă funcția. Și, dacă ar trebuie să aleg, aș prefera stilul aspru, de demult, libertății din zilele noastre. Dar ne stă deschis un drum de mijloc, așa cum în felul de a ne îmbrăca sau hrăni există o eleganță ce nu are nimic criticabil. De aceea să adăugăm la calități tot ce putem. Dar, prima grijă să ne fie evitarea greșelilor: nu cumva, căutând să facem mai bine decât cei vechi, să ajungem la a face doar altfel decât au făcut ei.
35. Voi trece acum la chestiunea despre care spuneam că urmează, anume la tropi. Cei mai vestiți autori romani îi numesc *motus* (mutări). Preceptele referitoare la tropi sint, de obicei, predate elevilor și de profesorii de gramatică. Eu, însă, când am vorbit despre îndatoririle acestora¹, am amintit acest capitol fiindcă îmi părea mai important să-l consider sub raportul eleganței stilului și să-i dau o mai mare dezvoltare.

¹ 1.

CAPITOLUL VI

Despre tropi

1. Τρόπος (tropul) este mutarea iscusită a unui cuvânt sau a unei expresii din înțelesul său propriu într-un alt înțeles. Se duc discuții interminabile, atât între profesorii de gramatică înșiși, cât și între ei și filosofi, referitor la genurile, speciile, numărul și ierarhizarea tropilor. Evitând subtilități care nu contribuie cu nimic la formarea oratorului, mă voi mărgini la enunțarea tropilor celor mai necesari și mai uzitați, mulțumindu-mă să remarc că unii tropi sînt întrebuițați pentru sens, alții pentru ornament, că se întîlesc în termenii proprii sau în metafore, că modifică nu numai forma cuvintelor, ci și a ideilor și a armoniei stilului. Iată de ce îmi pare greșită ideea că constituie trop numai folosirea unui cuvânt în locul altuia. Știu de asemenea că, în general, tropii utilizați pentru sens constituie și ornament; reciprocul însă nu este adevărat; și, există tropi folosiți numai pentru ornament.
4. Vom începe cu tropul cel mai frecvent și cel mai frumos: *translatio* (transpunerea sensului), denumită în grecește μεταφορά (metafora). Metafora este într-adevăr atât de firească, încît și oamenii incuți sau lipsiți de sensibilitate o folosesc des; de altă parte, este atât de plăcută și de strălucitoare, încît și într-o vorbire oricît de luminoasă strălucește cu lumină proprie. De fapt, ea nu poate fi nici vulgară, nici lipsită de noblețe sau de farmec, dacă o creăm corect și cu iscusință. Mai mult,

- metafora îmbogățește stilul, schimbînd sau împrumutînd, la nevoie; în sfîrșit, ceea ce e foarte greu, veghează ca nici un obiect să nu pară lipsit de nume. Deci, un nume sau un verb este mutat din locul în care își are sensul propriu, într-un alt loc unde sau lipsește termenul propriu, sau cuvîntul folosit metaforic e mai bun decît termenul propriu. Procedăm astfel fie din necesitate, fie pentru claritate, fie, după cum am spus, pentru mai multă frumusețe. Cînd nici unul din aceste scopuri nu o reclamă, metafora va fi improprie. Tăranii, din necesitate, folosesc termenul *gemma*¹ referindu-se la viața de vie (căci cum ar putea spune altfel?). De asemenea spun că semănăturile „suferă de sete”, că fructele „tînjesc”. Noi, tot din necesitate, zicem despre un om că e „dur” sau „aspru”, căci nu există termen propriu pe care să-l putem da acestor trăsături de caracter.
7. Zicem „aprins de minie”, „inflăcărat de patimă”, „alunecat în greșeală” pentru a da expresivitate; căci nici una din aceste stări nu ar fi redată mai adecvat prin denumirile proprii decît prin aceste cuvinte împrumutate. În exemplele următoare, ele servesc pentru ornament: „lumina” vorbirii, „strălucirea” neamului, „furtunile” din adunarea poporului, „fulgerele” elocinței. Cicero, în *Pro Milone*, numește pe Clodius — „izvor” de glorie pentru Milo; iar în alt loc: „holdă și hrană”².

¹ *Gemma* (piatră prețioasă) — denumire a ochiului viței de vie.

² *Mil.*, 13, 34 și 35.

8. Unele expresii, mai puțin frumoase în termeni proprii, câștigă în valoare prin metaforă: „Astfel ei izbutesc ca din cauza unei îngrășări prea abundente, țarina fecundă să nu-și reducă fertilitatea și să nu fie zădărnicită rodnicia brazdelor, făcându-le sterile“¹.

9. În general, metafora este o asemănare prescurtată. Deosebirea constă în faptul că în asemănare se face comparația cu obiectul pe care voim să-l exprimăm, pe cînd metafora constă în punerea termenului de comparație în locul numelui lucrului însuși. Fac o comparație cînd spun despre un om că s-a purtat ca un leu; e metaforă cînd zic despre un om: „E un leu“².

Metaforele, luate în totalitatea lor, par să se grupeze în patru categorii. Mai întîi, fiind vorba de lucruri însuflețite, se substituie unul altuia. De exemplu, spui despre vizitiu: „Cirmaciul a întors calul, opintindu-se din greu“³ sau, cum spune Livius⁴ despre Cato, că „lătra fără încetare la Scipio“. Se pot întrebuința lucruri neînsuflețite în locul altora, tot neînsuflețite, de exemplu: „Dă friu liber flotei“⁵. Se substituie lucruri neînsuflețite celor însuflețite: „Oare prin fier sau prin soartă a căzut zidul argivilor?“⁶ sau invers: „Se pierde-n

¹ Verg., *Georg.*, 3, 135 și 136.

² Cf. Arist., *Ret.*, 3, 4, 1406 b, 20 și urm.

³ Enn., *Ann.*, 160, 5.

⁴ 39, 54, 1.

⁵ *Aen.*, 6, 1.

⁶ *Trag.*, inc. 35. R.

uimire păstorul neștiutor care-ascultă de sus de pe colțul de stîncă“¹.

11. Stilul sublim se datorează îndeosebi metaforelor îndrăznețe, aproape hazardate pentru că obiectelor neînsuflețite le atribuim activitate și suflet. De exemplu: „Și fluviul Arax pe pod prinde ciudă“². Sau cunoscuta metaforă a lui Cicero: „Într-adevăr, Tubero, ce făcea sabia ta gata de atac în lupta de la Pharsalus? Al cui piept îl țintea virful ei? Ce voiau armele tale?“³ Cîteodată metafora e dublă: un exemplu, la Vergiliu: „Și-a înarmat sabia cu otravă“⁴.
13. Căci „a înarma cu otravă“ și „a înarmat sabia“ ambele sînt metafore. Aceste genuri se divid în mai multe specii: se substituie o ființă rațională alteia tot rațională; se substituie o ființă nerațională alteia nerațională; sau rațională alteia nerațională și viceversa; sau totul părții sau partea întregului. Dar nu dăm lecții unor copii, ca să nu poată deduce speciile, o dată cunoscut genul.
14. Dacă întrebuințarea moderată și la loc potrivit a metaforei dă strălucire cuvîntării, cînd este folosită prea des întunecă și produce plictiseală; cînd este prelungită ajunge în alegorie și în enigmă. Există și metafore de prost gust, de pildă cea amintită mai înainte: „Un neg de stîncă...“⁵ sau lipsite de gust; 15. căci, dacă Cicero a spus corect „drojdia re-

¹ *Aen.*, 2, 307 și 308.

² *Ibid.*, 8, 728.

³ *Lig.*, 3, 9, citat și în 8, 4, 27.

⁴ *Aen.*, 9, 773.

⁵ *Vezi* 8, 3, 48; *Trag.*, inc. 75 R.

- publicii¹, arătînd degradarea conjurațiilor, nu pot aproba expresia unui orator vechi: „Ai tăiat abcese republicii“. Foarte just recomandă Cicero² evitarea metaforei grosolane, de felul următoarei (căci voi folosi exemple date de el): „Republica a fost castrată prin moartea lui Scipio Africanul³“; sau „Glaucia, excrementul curiei⁴“; să nu fie exagerată, sau — cum se întîmplă mai des — prea ștearsă sau inexactă. Exemple de astfel de metafore va găsi prea multe cine va ști că acestea sînt greșeli. Dar și abundența excesivă de metafore constituie un defect, mai ales dacă metaforele sînt
17. de aceeași specie. Există, de asemenea, metafore greoaie, adică scoase dintr-o asemănare prea îndepărtată, ca: Zăpada de pe cap⁵ sau: „Iupiter a scuipat nea albă peste iernaticii Alpi⁶“. Cea mai mare greșală constă însă în a crede că sînt permise și prozei licențele poezilor, a căror unică preocupare este de a plăcea și care sînt constrînși foarte adeseori de însăși necesitatea metrului să se exprime
18. metaforic. În ce mă privește, cînd aș pleda nu aș zice nici „păstor al poporului“, deși expresia aparține lui Homer, nici despre păsări

¹ *Cat.*, 1, 5, 12.

² *De or.*, 3, 41, 164.

³ Scipio Aemilianus, al doilea Africanus.

⁴ Unul din principalii colaboratori ai lui Saturninus.

⁵ *Hor. Od.*, 4, 13, 12.

⁶ Vers al lui M. Furius Bibaculus din Cremona, unul din „poetae docti“, contemporan cu Cezar, Catul, Calvus; a scris o epopee în onoarea lui Cezar despre războiul gallic; cf. *Hor., Sat.*, 2, 5, 41.

- că „înoată prin aer“¹, deși Vergiliu a folosit foarte izbutit această metaforă, referindu-se la albină și la Daedalus². Căci metafora trebuie să ocupe un loc sau, dacă vine pe un loc ocupat, să aibă mai multă forță decît expresia
19. pe care o înlocuiește. Aceste precepte se potrivește poate mai mult la sinecdocă. De fapt metafora a fost imaginată îndeosebi pentru a pune în mișcare sensibilitatea, pentru a da relief lucrurilor și a ni le prezenta înaintea ochilor. Sinecdoca poate aduce varietate vorbirii, făcînd să înțelegem mai multe lucruri printr-unul singur, întregul prin parte, genul prin specie, ceea ce urmează din ceea ce precede sau invers; poeziu o pot folosi mai liber decît oratorii. Căci proza poate admite „ascuțiș“ în loc de „sabie“, sau „acoperiș“ în loc de „casă“, dar nu admite „pupă“ în loc de „navă“ nici „brad“ în loc de „tăblițe“. Invers, ea zice „fier“ în loc de sabie“, dar nu zice „patruped“ în loc de „cal“. În proză e mare libertatea mai ales ales în privința folosirii numărului. Într-adevăr, Livius spune adesea „Romanul învingător în luptă“³ pentru a arăta că romanii au cîștigat victoria și dimpotrivă, Cicero, într-o scrisoare către Brutus, spune: „Noi am impus poporului și am fost socotiți oratori“⁴, deși
21. vorbește numai despre el singur. Acest gen de sinecdocă nu se limitează la ornarea cu-

¹ *Georg.*, 4, 59.

² *Aen.*, 6, 16 și 19.

³ 2, 27.

⁴ *Frg.*, 8, 10, Müller.

vintărilor, ci este acceptat și în convorbirea zilnică. Unii denumesc sinecdocă și deducerea din context a cuvîntului omis. De fapt, un cuvînt omis poate fi dedus din celelalte cuvinte; uneori e considerată defect și denumită elipsă:

22. „Arcadienii năvăleau la porți”¹. Mie mi se pare mai curînd o figură; prin urmare, vom vorbi despre ea la figuri².

Uneori, se poate deduce un lucru din altul: „Uite, juncii aduc acasă plugul atîrnat de jug”³; de aici se deduce că se apropie noaptea. Nu știu dacă acest procedeu se potrivește pentru orator altundeva în afară de argumentare, pentru evocarea unui fapt; altfel, el nu prezintă interes pentru elocuțiune.

23. De acest gen nu e departe μετωνομία — metonimia — care constă în punerea unui cuvînt în locul altuia. Dar, după cum spune Cicero⁴, retorii o numesc ὑπαλλαγή (hipallage). Ea exprimă obiectul descoperit prin cine l-a descoperit, obiectul posedat prin posesor; de exemplu: „Ceres stricată de undele apei”⁵ și „Neptun primit în uscat adăpostește flotele împotriva Aquilonului”⁶. Dacă inversăm metonimia, ea devine greoaie.

¹ *Aen.*, 11, 142; „ruere”, aici este, de fapt, un infinitiv descriptiv despre care Q. crede că trebuie explicat prin verbul subînțeles *coeperunt* (au început).

² 9, 3, 58.

³ Verg., *Buc.*, 2, 66.

⁴ Or. 27, 93.

⁵ *Aen.*, 1, 177.

⁶ Hor., *A. P.*, 63, 64.

24. Dar este important să examinăm în ce măsură poate întrebuița oratorul acest trop. Auzim în mod obișnuit zicîndu-se: „Vulcan” în loc de „foc” și, în limbaj savant, se zice: „S-au luptat și Mars le-a fost nestatornic”¹. De asemenea, a vorbi despre „Venus” în loc de „dragoste senzuală” e mai decent. Dar a zice „Liber” și „Ceres” în loc de vin și piine e o libertate pe care nu o îngăduie gravitatea forului. De asemenea, uzul acceptă să se zică „orașe cu obiceiuri bune”, „pahar băut în întregime”, „secol fericit”, expresii în care conținutul e pus în locul lucrului care-l conține.
25. Însă, rareori, în afară de poet, ar îndrăzni cineva să procedeze invers: „Și acum arde Ucalegon, vecinul”². Poate, totuși e mai bine să se pună posesorul în locul posesiunii, cum se zice despre un om ale cărui bunuri i le consumă alții, „omul acesta este mîncat de creditori”.
26. Acest gen de metonimie îmbracă nenumărate forme. Astfel, zicem: „Șaizeci de mii de oameni au fost tăiați la Cannae de Hannibal”, sau „Vergiliu” în loc de „poeziile lui Vergiliu”; „au sosit”, spunem despre alimentele care sînt aduse; „sacrilegiul a fost descoperit” în loc de — „sacrilegul a fost descoperit”; „cunoaște armele” în loc de: „cunoaște meșteșugul armelor”.
27. La poeți și la oratori e foarte frecvent genul de metonimie prin care se arată cauza prin efectul ei. Într-adevăr, poeții zic: „Palida moarte

¹ Adică: „cu alternative de succes și înfrîngerii”.

² *Aen.*, 2, 311.

bate la fel cu piciorul în coliba săracilor . . . ¹ și „Locuiesc acolo bolile galbene și trista bătrânețe”², iar oratorul: „mînia năprasnică”, „adolescența veselă”, „tîhna înceată”.

28. Tropul acesta seamănă întrucîtva cu sinecdoca. Într-adevăr, cînd zic: „privirile omului”, în loc de „privirea” spun pluralul pentru singular. Dar este evident că procedez astfel nu pentru a înțelege un singur lucru prin mai multe; schimb doar forma cuvîntului. De asemenea, cînd zic „palate de aur” în loc de „palate auriate” mă îndepărtez puțin de adevăr, fiindcă numai o parte a lor este lucrată în aur. A enumera toate detaliile ar fi o preocupare prea minuțioasă, chiar pentru cine nu intenționează să formeze oratori.

29. Antonomasia, care înlocuiește un cuvînt prin altul, e foarte frecventă la poeți, sub două forme: punerea epitetului în locul substantivului pe care îl determină: „Tydides, Pelides”³, a calității dominante în locul persoanei: „Tatăl zeilor și regele oamenilor”⁴, sau a faptelor prin care recunoaștem persoana: „armele pe care le-a lăsat atîrnate în iatacul ei, nelegiuitul”⁵. Oratorii o folosesc rar, totuși nu în cazuri excepționale. Sigur că nu zic: „Tydides și Pelides;” totuși zic „trădători și paricizi”. Și nu aș sta la îndoială să spun „dis-

¹ Hor., *Od.*, 1, 4, 13.

² *Aen.*, 6, 275.

³ Fiul lui Tideu (Diomedea); fiul lui Peléu (Achile).

⁴ *Aen.*, 1, 65.

⁵ *Aen.*, 4, 495; e vorba de Enea.

trugătorul Carthaginei și al Numanției” în loc de Scipio, sau „principele elocinței romane” în loc de Cicero. În orice caz, Cicero însuși a uzat de această libertate: „Rareori te poticnești, zise unui mare erou cunoscutul său profesor ajuns bătrîn”. Deși nu dă numele nici unuia îi recunoaștem pe amîndoi.¹

31. Onomatopeea, însă, care constă în crearea unui cuvînt imitativ, considerată la greci între cele de mai seamă calități, la noi abia este îngăduită. Primii oameni care au creat limba au imaginat multe cuvinte potrivindu-le stărilor sufletești. În acest fel au fost formate:
32. *mugitus, sibilus, murmur*. Apoi, ca și cînd s-ar fi făcut totul în privința limbii, nu mai cutezăm să creăm nimic, deși mor zilnic multe cuvinte făurite de antici. Abia ne îngăduim cuvintele numite *πεποιμμένα* (derivate) pe care le formăm în diferite chipuri din cuvintele acceptate de uz. De pildă: *sullaturit* și *proscripturit*²; de aceeași formație este expresia *laureati postes* (usciori luaureați) în loc de
33. *lauro coronati* (usciori încoronați cu lauri)³. Dacă la greci suportăm *οἶνός ἀγαθός* (*vini boni*), Ovidiu dă ca glumă *vinoco bonoco*. Face impresia că la noi e supărătoare compunerea *arquitenens* (constelația Săgetătorul) și cînd despărțirim în două *septentriones* (constelația Ursa Mare).

¹ *Mur.*, 29, 60; e vorba de Phoenix, adresîndu-se lui Achile.

² *Cic.*, *Att.*, 9, 10, 6.

³ Pasaj corupt.

34. Cu atît mai necesară e κατάρχησις (catahreza), pe drept denumită *abusio*. Prin acest trop se dă unei idei care nu are termen propriu un termen apropiat. De exemplu „Ei construiesc un cal inspirăți de arta divină a zeiței Palas Atena”¹; și la tragici²: „Aigialeo parentat pater” (Lui Aigialeus, tatăl său îi oferă un sacrificiu funebru).

35. Sînt foarte multe exemple de acest fel: de pildă: *acetabula*³ denumește orice fel de vas; *pyxides*⁴, orice fel de cutie; „paricid” și pentru ucigașul mamei, și pentru al fratelui. Trebuie să facem distincție între catahreza și metaforă, deoarece catahreza dă nume noțiunilor lipsite de termen, iar metafora dă altă denumire în locul celei existente. Poetii, în general, folosesc abuziv cuvinte apropiate chiar pentru idei care au denumire proprie, fapt rar în proză.

36. Unii consideră catahreze și expresiile în care temeritatea e denumită „virtute”, iar desfrîul — „libertate”. Eu nu sînt de această părere, pentru că aici nu se substituie un cuvînt altuia, ci o idee altei idei. Căci nimeni nu consideră desfrîul și libertatea identice, ci aceeași realitate unul o numește desfrîu, altul libertate, deși fiecare știe bine că este vorba de lucruri deosebite.

37. Între tropii care dau cuvintelor valoare diferită de cea obișnuită rămîne μετάληψις (metalepsa), în latinește *transumptio*. Ea oferă, așa zice, drum de trecere de la un trop la altul. Acest trop se uzitează numai în comedii. Chiar acolo, de altfel, este foarte rar și foarte lipsit de gust. E totuși mai frecvent la greci, care denumesc Ἡσσαν pe Centaurul Chironé,¹ iar insulele Ὀξείαι le numesc Θοαί². La noi, cine ar admite ca lui Verres să-i zicem *sus* și lui

38. Aelius Catus — *doctus*³? Căci ceea ce caracterizează metalepsa este faptul că între obiectul exprimat metaforic și cel care oferă metafora este ceva intermediar care nu exprimă nimic prin el însuși, ci prilejuiește trecerea. De acest trop facem uz mai mult pentru a arăta că îl avem, nu pentru că i-am simți vreodată lipsa. Căci exemplul cel mai frecvent este: „*cano, cato*”, „*canto, dico*”; deci „*cano, dico*”. Termenul intermediar este *canto*⁴.

39. Nu e necesar să zăbovim mai mult asupra metalepsei; căci nu prea văd că este de folos decît în comedii, cum am spus. Tropii despre care voi vorbi acum nu se întrebuintează pentru claritate, ci pentru împodobirea și

¹ χείρων și ἥσσαν, două forme diferite de comparativ ale adj. *rău*; *Poetae lyr. gr.*, 3. 666, 30; *Anthol. lyr.*, 2.c.p. 196, 11 D.

² Hom., *Od.*, 15, 299; insule din Marea Ionică, la extremitatea sudică a Acarnaniei; cele două adjective sînt sinonime; (cuvîntul comun = „iuți”).

³ „*Verres*” înseamnă și porc (*sus*) iar „*Catus*”, porecla lui Aelius, *înțelept* (*doctus*).

⁴ Cu sensul „eu repet”.

¹ *Aen.*, 2, 15; catahreza se găsește în *aedificant* (construiesc).

² „*Parentare*” nu e o expresie obișnuită despre sacrificiul funebru oferit de tată în cinstea fiului. *Trag.*, inc. 79. R., după cît se pare din Pacuvius.

³ *Acetabula* — vase pentru păstrarea oțetului.

⁴ *Pyxides* — cutie din lemn de merișor.

40. îmbogățirea stilului. Într-adevăr, îl împodobește ἐπιθετον (epitetul), a cărui traducere corectă este *appositum* (atribut); unii îl denumesc *sequens* (care însoțește). Poeții îl folosesc mai frecvent și mai liber. Pentru ei, de fapt, este suficient ca epitetul să convină cuvintului la care îl aplică. Deci, la ei nu vom dezaproba expresii ca: „dinți albi“¹, „vinuri ce curg“²; la un orator, însă, dacă epitetul nu adaugă ceva, este de prisos. Adaugă ceva dacă, fără el, ideea ar fi exprimată mai fără vigoare.
41. Așa de pildă: „O! ce crimă respingătoare! ce patimă rușinoasă!“ Podoaba cea mai de seamă o realizează în metaforă: „poftă fără friu“³, „temelii nesănătoase“⁴. Epitetul, de obicei, se transformă în trop, dacă adaugă alte idei; de exemplu, la Vergiliu⁵: „rușinoasa sărăcie“, „trista bătrînețe“⁶. Dar acest ornament este de așa natură încît, fără epitețe, vorbirea pare
42. goală și oarecum neingrijită. Prea multe epitețe, însă, o împovărează totuși; căci vorbirea ar deveni lungă și încurcată. Ar părea o oaste în marș, care ar avea tot atîția slujitori cîți soldați, devenind astfel de două ori mai mare, dar nu și de două ori mai puternică. Totuși același cuvînt poate avea nu numai un singur epitet, ci chiar mai multe. De exemplu: „O, tu cel demn de însoțirea prea mîndră cu

¹ *Aen.*, 11, 681.² *Georg.*, 3, 364.³ *Cic., Cat.*, 1, 10, 25.⁴ *Mil.*, 20, 53.⁵ *Aen.*, 6, 276.⁶ *Ibid.*, 6, 275.

Venus, Anchise, zeilor scump și de două ori la Troia scăpat din ruine“¹.

43. Dar două cuvinte puse în felul acesta ca epitet la un singur cuvînt nu se potrivesc bine-nici chiar în vers. Unii retori, însă, nu consideră epitetul trop, fiindcă el nu schimbă nimic. Într-adevăr, nu este întotdeauna trop; dar dacă îl desparți de cuvîntul la care s-a adaus, capătă un înțeles al său, și constituie o antonomasie. De exemplu, dacă ai zice: „Dis-trugătorul Numanției și al Carthaginei“ e o antonomasie; dacă adaugi: „Scipio“, devine epitet.

44. Dimpotrivă, ἀλληγορία (alegoria) — în latinește *inversio* — dă alt sens cuvintelor, citeodată chiar opus. Prima ei formă rezultă dintr-o înșirare de metafore: „O, navă, valuri noi te vor duce iar pe mare; o, ce faci? Intră hotărîtă în port“², și tot pasajul acela din Horațiu, în care nava este republica, valurile și furtunile — războaiele civile, iar portul —
45. pacea și bunăînțelegerea. La fel, pasajul din Lucretius: „Străbat locurile neumblate ale Pieridelor“³ și din Vergiliu: „Dar noi am străbătut o întindere imensă și acum e timpul să luăm bățurile de pe grumazul fumegînd al cailor“⁴.

46. În pasajul următor din *Bucolice* nu e metaforă: „Da, am auzit că, de unde colinele încep

¹ *Aen.*, 3, 475.² *Hor., Od.*, 1, 14, 1.³ *Lucr.*, 4, 1.⁴ *Verg., Georg.*, 2, 541.

să descrească și culmea lor coboară lin pînă la pîriu, și pînă la fagul bătrîn cu virful frînt Menalcas și-a păstrat tot ce avea, datorită 47. poeziilor sale¹. Aici, de fapt, toate cuvintele, afară de numele propriu, și-au păstrat sensul; însă, în loc de păstorul Menalcas trebuie să înțelegem pe Vergiliu.

Oratoria folosește adeseori acest gen de alegorii. Arareori însă duce alegoria pînă la sfîrșit. De obicei o amestecă cu exprimarea nefigurată. O alegorie dusă pînă la capăt este următoarea, la Cicero: „Mă uimește, mă plîng de faptul că un om vrea cu atîta înverșunare să distrugă pe altul, încît ar fi să stare să scufunde corabia în care se află el însuși“.

48. Foarte frecventă este alegoria mixtă²: „Întotdeauna am fost de părere că Milo trebuie să înfrunte orice alt vifor și orice altă furtună, adică aceste valuri ale adunării poporului“. Dacă nu ar fi adăugat „adică aceste valuri ale adunării poporului“ ar fi alegorie pură; în felul acesta, este mixtă. În genul mixt frumusețea provine din cuvintele întrebuintate metaforic, iar claritatea din termenii cu sens propriu. Dar stilul într-adevăr frumos se datorează 49. îmbinării armonioase a trei figuri: comparația, alegoria, metafora: „În ce strîmtoare, în ce Eurip credeți că sînt atîtea mișcări, așa mari și felurite zvîrcoliri, schimbări, fluctuații cîte tulburări și cîtă fierbere există în adunările poporului? O singură zi ce trece, o singură noap-

¹ Verg., *Buc.*, 9, 7—10.

² *Mil.*, 2, 5.

- te ce se interpune răstoarnă adesea totul; și un zvon ușor, ca o adiere de vînt, schimbă 50. citeodată părerile pe de-a-ntregul¹. Căci trebuie să avem grijă, în primul rînd, ca metafora să se termine în imaginea în care am început-o. Mulți însă, deși au început metafora cu o furtună termină cu un incendiu sau o năruire; este 51. cea mai respingătoare lipsă de logică. De altfel, alegoria este la îndemîna chiar a talentelor mărunte și o întîlnim foarte des în vorbirea de toate zilele. Căci expresiile cunoscute și devenite banale din discursurile judiciare: „a porni lupta corp la corp“, „a sări la git“, „a vărsa singele“ sînt alegorii și nu displac. De fapt, în vorbire este plăcut noul, schimbarea, iar neașteptatul are mai mult farmec. Tocmai de aceea am depășit măsura în folosirea alegoriei și, întrebunțînd-o prea des, am des- 52. puat-o de farmec.
- Și în exemple, dacă sînt date fără explicare prealabilă există alegorie. Toți grecii spun „Dionysius este la Corint“²; pot fi citate foarte multe exemple similare. Însă cînd alegoria este obscură se numește enigmă; după părerea mea este un defect, dacă e adevărat că a vorbi clar constituie o calitate. Cu toate acestea o întîlnim și la poeți: „Spune-mi în ce țări — și vei fi pentru mine marele Apollo — mărimea cerului nu se întinde mai mult de trei coți?“³

¹ Cic., *Mur.*, 17, 35.

² Aluzie la soarta lui Dionysius II, tiran al Syracusei, care, alungat, a emigrat în Corint.

³ Verg., *Buc.*, 3, 104.

53. Uneori o întâlnim și la oratori; de exemplu la Caelius, cînd zice: „Este o Clytemnestră care prețuiește un sfert de as” și „În sufragerie era din Cos, în dormitor din Nola”¹. Ce e drept și azi le știm dezlegarea, iar cînd s-au spus erau și mai bine înțelese; sînt totuși enigme, pe care nu le-ai putea înțelege, dacă nu ți le-ar explica cineva.

54. Alegoria în care trebuie înțeles contrariul se numește ironie, în latinește *illusio*. Ironia se deduce fie din ton, fie din caracterul persoanei, fie din natura subiectului. Dacă unul din aceste elemente este în dezacord cu vorbele, e clar că intenția oratorului este contrară celor ce

55. spune. Ceea ce este comun acestui trop și la multe altele e faptul că trebuie să fim atenți în general la ceea ce se spune și despre fiecare persoană, fiindcă ceea ce am spus în altă parte este adevărat; putem blama pe cineva lăudîndu-l și îl putem lăuda blamîndu-l²: „Ființă Verres, pretor urban, om cinstit și zelos, nu avea în registrul său tragerea la sorți pentru înlocuirea judecătorului”. Un exemplu în sens contrar: „Am fost considerați oratori și am abuzat de aceasta față de popor”³.

56. Cîteodată, spunem glumind contrariul celor ce voim să se înțeleagă. De pildă, împotriva lui Clodius s-a spus: „Integritatea ta morală te-a dezvinovățit, crede-mă; pudoarea ta te-a

¹ *Orat., frg.*, p. 464. 113; se referă la caracterul destrăbălat al Clodiei; *coa* amintește *coitus* iar *Nola* — *nolle*.

² *Cluent.*, 33, 91.

³ *Cic., Ad. Brut., ex. libro incerto frg.* 5 H.

scăpat; viața ta curată de pină acum te-a salvat”¹.

57. De asemenea, alegoria servește la a spune lucruri neplăcute prin termeni care le atenuază, sau pentru a face să se înțeleagă contrariul, folosind politețea. Dacă vreun cititor de al nostru nu cunoaște termenii prin care grecii exprimă aceste forme de mai sus, să știe că ei le denumesc *σαρκασμός*, *ἀστεϊσμός*, *ἀντίφρασις*, *παροιμία*². Există retori de alegorie, ci chiar tropi, dînd o motivare judicioasă: alegoria este mai obscură, pe cînd în toate aceste figuri apare limpede ceea ce voim să spunem. La această remarcă se adaugă argumentul că genul, o dată despărțit în specii, nu are nici o notă proprie. De exemplu genul „arbore” cuprinde speciile pin, măslin, chiparos, dar el în sine nu are nici o notă proprie. Alegoria însă are caracter propriu; or, cum ar fi posibil, dacă alegoria nu ar fi și ea o specie? Dar în practică nu are importanță dacă ea e gen sau specie.

Trebuie amintită și *μυκτηρισμός* (glumă batjocoritoare), un fel de batjocură disimulată, dar totuși aparentă.

Cînd o idee, care poate fi exprimată precis printr-un singur cuvînt sau prin puține cuvinte este expusă mai amplu, avem *περίφρασις* (perifraza). Este un fel de plimbare a orato-

¹ Din disc. pierdut *In Clodium et Curionem*, c. 7, 1 H, 14, 29 Sch.

² Sarcasm, urbanitate, antifrază, parabolă.

- rului în jurul ideii. Uneori este necesară, căci acoperă o idee indecentă. De pildă, Salustiu 60. spune: „necesități naturale“¹. Alteori, însă, urmărește numai înfrumusețarea stilului; caz foarte frecvent la poeți²: „Era vremea cînd înțitul somn începe pentru oamenii trudiți și, dar de la zei, dulce se strecoară“².
61. Chiar la oratori nu e rară; totuși e mai restrînsă. Într-adevăr, tot ce poate fi exprimat mai concis, dar se expune mai larg și frumos este *περίφρασις*. În latinește i s-a dat denumirea de *circumlocutio*, termen nu chiar potrivit acestei calități stilistice. În tot cazul, cînd expunerea mai amplă este frumoasă, poartă numele de perifrază; cînd este defect se cheamă *περιστολογία* (vorbire inutilă); căci tot ce nu folosește strică.
62. De asemenea, *hyperbatonul*, adică transpunerea unui cuvînt în alt loc, fiind adeseori reclamată de armonie și frumusețe, pe drept este considerată o calitate. Foarte adesea, de fapt, stilul ar deveni aspru, dur, dezlinat și discontinuu, dacă am așeza cuvintele în ordinea lor riguroasă sau dacă le-am înșira 63. cum se ivește fiecare în minte, chiar cînd nu se pot înlănțui. Prin urmare, unele cuvinte trebuie amîinate mai la urmă, altele aduse mai în față și fiecare trebuie pus în locul potrivit. La fel procedăm cînd clădim cu pietre necioplite; căci, neputîndu-le nici tăia nici șlefui pentru

¹ Erg. 54 Dietsch.² Aen., 2, 268.

- ca, unindu-le, să se lege mai bine între ele, le 64. întrebuițăm găsindu-le locul potrivit. De altfel nimic nu dă atîta armonie stilului cît schimbarea oportună în ordinea cuvintelor. Pe tăblițele lui Platon s-au găsit aranjate în mai multe feluri cele patru cuvinte prin care — în cea mai frumoasă operă a lui¹ — spune că „a coborît în Pireu“; de bună seamă aranjarea cuvintelor urmărea realizarea formei celei mai armonioase.
65. Hyperbatonul realizat prin două cuvinte se numește *ἀναστροφή* (anastrofă); noi i-am putea spune *reversio*. De felul acesta sînt expresiile întrebuițate de toți: „*mecum*“, „*secum*“ iar la oratori și istorici „*quibus de rebus*“. Dar cînd, pentru a da frumusețe frazei, se lasă cuvîntul ceva mai departe, ne găsim în fața unui hyperbaton propriu-zis: „*Animadverti, iudices, omnem accusatoris orationem in duas divisam esse partes*“². (Am observat, judecători, că întreaga pledoarie a acuzatorului a fost divizată în două părți.) De fapt ordinea corectă ar fi fost: „*in duas partes divisam esse*“, dar în felul acesta 66. forma ar fi fost dură și neîngrijită. Poeții fac hyperbaton chiar tăind cuvintele în două³: *Hyperboreo septem subiecta trioni*“ (așezată sub cele șapte stele — Ursa — de la miazănoapte), libertate pe care proza nu o va admite niciodată. Hyperbatonul poate fi considerat trop, tocmai

¹ Polit., 1 inc.² Cic., Cluent., 1, 1.³ Verg., Georg., 3, 381; în loc de *Hyperboreo septemtrioni subiecta*.

fiindcă înțelesul trebuie scos din reunirea celor

67. două părți. Cind, însă, nu se schimbă sensul cuvintelor, ci se modifică numai așezarea lor, poate fi vorba mai curînd de o figură de cuvinte după cum au socotit cei mai mulți. Despre greșelile provenite dintr-un hyperbaton lung și confuz, am vorbit la locul său¹.

Hiperbola, figură mai îndrăzneată, am lăsat-o la urmă. Ea este exagerarea elegantă

68. a unui adevăr; se manifestă sub două aspecte opuse: amplificare și diminuare. Are mai multe forme; uneori exagerăm un fapt: „Vomînd, și-a umplut șinul și tot tribunalul cu bucăți de mîncare“²; și „Gemenele stînci amenință cerul“³. Sau mărim obiectele prin asemănare: „Ai crede că-n mare Cicladele smulse duse-s înot“⁴. Sau prin comparație⁵. „Mai iute, de-n trece și-aripe de fulger“. Sau scoțînd oarecum în relief unele calități: „Și peste holde înalte ar trece zburînd, fără-o clipă să le atingă și-n goana-i n-ar frînge un spic cît de fraged“⁶. Sau printr-o metaforă, cum e în ultimul exemplu: „ar trece zburînd“.

70. Uneori hiperbola crește prin adăugarea altei hiperbole. De pildă, Cicero spune împotriva

¹ 2, 14.

² Cic., *Phil.*, 2, 25, 63.

³ *Aen.*, 1, 162.

⁴ *Ibid.*, 8, 691.

⁵ *Ibid.*, 5, 319.

⁶ *Ibid.*, 7, 808.

lui Antonius¹: „A fost vreo Charibdă atît de vorace? Ce zic? Charibdă? Dacă a existat acest monstru, el a fost o singură ființă. Dar, pe legea mea, cred că Oceanul însuși greu ar fi putut înghiți atît de iute atîtea averi, atît de îm-

71. prăstiate și la așa de mari distanțe.“ Mi se pare că am găsit un exemplu minunat la prințul liricilor, la Pindar, în culegerea intitulată *Imnuri*¹. Voînd să redea atacul lui Hercule împotriva meropilor, care, se zice, locuiau în insula Cos, l-a comparat nu cu focul, nu cu vînturile, nici cu marea, ci cu fulgerul, căci
72. primele fiind mai mici, numai fulgerul s-a părut la fel cu el. Cicero, imitînd-o, a compus faimoasa hiperbolă împotriva lui Verres: „A trăit în Sicilia, mult după aceea, nu faimosul Dionysius, nici Phalaris (căci această insulă a răbdat tirani mulți și cruzi), ci un monstru de un fel nou, înfiorător, crud, ca aceia din vechime, căci se zice că cruzimea a fost o molimă în aceste locuri. Într-adevăr nu cred că Scylla sau Charybda să fi fost atît de funeste corăbiilor cît era ăsta în aceeași strîmtoare“².

73. Hiperbola poate diminua lucrurile în nu mai puține feluri: „Abia se mai ține pe oase“³, sau epigrama lui Cicero, dintr-o operă umoristică: „Vetto numește *fundus* (moșie) domeniul

¹ *Phil.*, 2, 27, 67.

² *Pindari frg.*, 26 B.

³ *Verr.*, 5, 56, 145.

⁴ Verg., *Buc.*, 3, 103; vorbește despre o cireadă de vite slabe.

în care poate trage cu *funda* (praştie); numai să nu-i scape domeniul în punga praştiei!¹

Dar şi în folosirea hiperbolei trebuie păstrată o anumită măsură; căci, deşi orice hiperbolă depăşeşte verosimilul, nu trebuie, totuşi, să fie excesivă. Căci pe nici o altă cale nu alunecăm mai sigur la *κακοζηλία* (afectare).

74. Socot inutil să enumer defectele, foarte multe, izvorite din acest exces, mai ales că nu sînt necunoscute sau obscure. E destul să atrag atenţia că hiperbola minte, dar nu intenţionează ca prin acest fals să ne înşele. Trebuie, deci, să examinăm cu mai mare atenţie pînă unde se cuvine să exagerăm, dat fiind faptul că nu ni se dă crezare. Foarte adeseori hiperbola reuşeşte să provoace risul; dacă aceasta ne-a fost intenţia, merită numele de spirit, dacă nu; de prostie.

75. Hiperbola se întîlneşte peste tot, şi la oameni incultîi şi la ţărani, fără îndoială fiindcă în toţi există tendinţa naturală de a exagera şi de a diminua, şi fiindcă nimeni nu se mulţumeşte numai cu adevărul. Dar ni se iartă, fiindcă nu facem o afirmaţie.

76. Hiperbola, deci, este o calitate cînd însuşi lucrul despre care urmează să vorbim întrece măsura firească. Ne este îngăduit să spunem

mai mult, fiindcă nu putem spune exact cît trebuie şi fiindcă e mai bine să spunem mai mult decît mai puţin.

Dar am vorbit indeajuns despre acest punct, deoarece l-am tratat mai pe larg în lucrarea referitoare la cauzele decăderii elocinţei.

¹ Această operă nu ne este cunoscută. În această epigramă Cicero îşi bate joc de o etimologie dată de Varro cuvîntului *fundus* (fundul unei pungi, domeniu, proprietate).

CUPRINS

CARTEA A V-A

<i>Cuvint înainte</i>	5
Capitolul I	
Despre probele oferite de arta oratorică și despre cele independente de ea.....	6
Capitolul II	
Despre cauzele similare judecate anterior (<i>praeiu-</i> <i>dicia</i>)	8
Capitolul III	
Despre reputație și despre zvonurile publice....	10
Capitolul IV	
Despre anchetă	11
Capitolul V	
Despre piesele din dosar.....	12
Capitolul VI	
Despre jurământ	13
Capitolul VII	
Martorii	15
Capitolul VIII	
Despre dovedirea cu ajutorul retoricii.....	26
Capitolul IX	
Despre indicii	28
Capitolul X	
Despre argumente	33

Capitolul XI	
Despre exemple.....	70
Capitolul XII	
Despre folosirea argumentelor.....	85
Capitolul XIII	
Despre respingere	92
Capitolul XIV	
Din ce constă epichereza și mijlocul de a o respinge	111

CARTEA A VI-A

<i>Prefață</i>	123
Capitolul I	
Despre perorație	128
Despre sentimente	138
Capitolul II	
Despre clasificarea afectelor și modul în care trebuie trezite	145
Capitolul III	
Despre ris	157
Capitolul IV	
Despre altercație	191
Capitolul V	
Despre judecată și iscusință	197

CARTEA A VII-A

<i>Prefață</i>	202
Capitolul I	
Despre regulile orînduirii materialului.....	204
Capitolul II	
Despre conjectură (sau supoziție).....	224
Capitolul III	
Despre definiție.....	242
Capitolul IV	
Despre calificare	254

Capitolul V	
Despre calificarea judiciară.....	268
Capitolul VI	
Textul și intenția	270
Capitolul VII	
Legi contradictorii	273
Capitolul VIII	
Raționamentul silogistic	277
Capitolul IX	
Amfibologia, adică ambiguitatea	279
Capitolul X	
Despre înrudirea situațiilor mai sus menționate	284

CARTEA A VIII-A

<i>Prefață</i>	290
Capitolul I	
Despre calitățile vorbirii.....	299
Capitolul II	
Despre proprietatea termenilor.....	300
Capitolul III	
Despre frumusețea de stil a discursului.....	308
Capitolul IV	
Despre amplificare	335
Capitolul V	
Despre felurile sentențelor (cugetărilor lapidare)	345
Capitolul VI	
Despre tropi	356

